

BOKOR ZSUZSA

Promiszkus úrinőből futóbárcás, futóbárcásból hivatásos prostituált

*Technikák a prostituáltak marginalizálására
és a nemzeti térből való kizárására*

„Morális szempontból prostituált minden szexuálisan promiszkus nő, aki promiszkuitása miatt tekinthető bűnösnek. Higiéniai szempontból az alábbi szanalási módszerek csak azokra a prostituáltakra vonatkoznak, akik megfelelő védekezés hiánya miatt fertőzési góccok vagy azokká válhatnak, függetlenül attól, hogy a promiszkuitásnak az alapján kereseti forma áll vagy nem.”¹

(Iuliu Moldovan)²

VÁLTOZÓ ORVOSOK, VÁLTOZÓ SZEMLÉLETEK

Arra a kérdésre, hogy miért vált hirtelen olyan fontossá a poliklinikai ambulatóriumok létrehozásához., a továbbiakban: *Rendelkezések*). In: *Sănătatea Publică*, 1921. május 4–7.

2 A *Rendelkezések* szerzője Iuliu Moldovan, aki 1918 és 1920 között az Erdély Igazgatótanácsán belül működő Szociális Munka reszortjának főtitkára volt (Resortul Ocrotirilor Sociale din Consiliul Dirigent al Transilvaniei), majd az egészségügyi és védelmi főfelügyelő (Inspector General Sanitar și de Ocrotire). Ő alapítja a kolozsvári Orvostudományi Egyetemet és a Szociálhigiéniai Intézetet, de ő hozza létre Erdélyben az-első Ambulatóriumokat, valamint a köréje szerveződő intézményeket, és ő szignálja az 1930-as Egészségügyi Törvényt is. Egyébként a Kolozsvári Orvostudományi Egyetem professzora, ugyanitt alapítja meg a Biopolitika tanszéket is. 1928 és 1930 között az Egészségügyi és Szociális Védelmi Minisztérium általános titkára, illetve államtitkára. Éveken keresztül harcol a kizárólag egészségügyi feladatokat ellátó, a Belügyminisztériumról teljesen leváló Egészségügyi Minisztérium létrehozásáért.

sadalmának a prostitúcióhoz való viszonyulását jellemző korábbi mentalitása, amely még úgy gondolta, hogy a prostitúciót – ha nem is kell nyilvánosan megengedni, de – elnézni szükséges,³ főként az orvosi források alapján próbálhatunk meg válaszolni. A szeretőket tartó „úrino”, a későbbi futóbárcás majd utcalány alakjának közelebbi szemügyre vétele a szexuális magatartás morfológiai (meg)változ(tat)ásának megértéséhez juttat el bennünket, amelyben megfigyelhetjük, hogy a 19. század végétől tapasztalható test feletti uralom tendenciájának milyen konkrét eredményei lesznek a századfordulótól egészen a 30-as évek közepéig.

Ami a 19. századi reglementarista korszak prostitúciós intézményeinek a működését illeti, az akkori orvosokra nemigen jutott más feladat a heti kétszeri orvosi ellenőrzés végrehajtásán, a betegek elkülönítésén és ápolásán, valamint a városi rendszabályokban hozott javaslatokon kívül. Az általam áttekintett dualizmuskori városi törvények közegészségügyi és morális szempontból veszélyesnek, de ugyanakkor társadalmi szempontból hasznosnak tartották a prostituáltakat, éppen ezért szinte minden alkalommal találtak valami megoldást, amely elviselhetővé tette a jelenlétüket, és kiküszöbölhetővé az általuk eredményezett éppen aktuális problémákat (megjelenésük ideje a város terében, viselkedési módok stb.).

A két világháború között ez a hozzáállás, valamint a beszélők etnikai hovatartozása is megváltozik. Az orvosi szövegek etnikai alapon történő szegmentáltsága látványos: a román orvosi szaklapok folyamatosan foglalkoznak a szifilisz kérdésének „társadalmi” és nemzeti vetületeivel, míg a magyar orvosi lapokban szinte kizárólag a nemi betegségek szakorvosi diagnózisait találjuk.⁴ A prostitúcióirodalom „eticizálódásának” a változások után számtalan oka van: egyrészt a nyilvánosságban szereplő (intézményvezető, szaklapalapító és konferenciaszervező, különböző minisztériumokba is bekerülő) szakemberek ezúttal javarészt román

³ Egy 1845. évben tett rendőri jelentésből. Vö.: Pataki Jenő: Adatok a prostitúció történetéhez Kolozsvárt. *Erdélyi Orvosi Lap*, 1925. 15–16. 172.

⁴ Az általam áttekintett folyóiratok és évfolyamok: Analele Ministerului Sănătății și Ocrotirii Sociale (1924–1927), Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar (1921–1923), Buletin eugenic și biopolitic (1927–1940), Buletin Sanitar (a városi közlöny, a Buletin Oficial al Municipiului Cluj melléklete) (1935–1938), Clujul Medical (1920–1935), Erdélyi orvosi lap (1920–1925), Lumina femeii (női magazin, de orvosi rovata is van) (1920–1922), Poliția (rendőrségi lap, de rendelkezik orvosi rovattal is) (1923–1939), Revista sănătății (1921), Sănătatea publică (1921–1923, 1927–1929), Sănătatea și viața fericită (1915), Societatea de mâine (1925–1933), Viața medicală (1925–1927).

orvosok voltak.⁵ Az orvosi textusok „román nemzeti jellegét” azonban főként a korabeli orvosi gárdának a *nagy román nemzeti diskurzusba való bekapcsolódása* adta (a fajelmélet, biopolitika meghonosodására, a nacionalista elemek előtörésére kell gondolnunk, amelyekben a tiszta, erős nemzet megteremtésének igénye, a fölösleges, a nemzet egységét csorbító elemeknek – így a prostitúciónak, az alkoholizmusnak stb. – nem volt helyük). Másrészt, e diskurzus felvállalásának köszönhetően alakul ki egy olyan *felügyelő (rendőri) orvosi szerep*, amelyet Foucault a 18. századtól vél felfedezni az európai orvostársadalomban, és amelynek sajátos változatai a korábbi, a dualizmuskori Magyarországon is megfigyelhetőek voltak, de a jelenség ebben a társadalmi kontextusban egy teljesen más arcát mutatja. Ez a szerep mindenekelőtt az ellenőrzési mechanizmusoknak az összességét hozza 1919 után Kolozsváron is, amely gazdasági szabályzatok, rendeletek létrehozását jelenti, és ezek betartását követeli a társadalomtól.⁶ Ennek az egyre nyilvánvalóbbá váló rendőrorvosi pozíciónak a létrejöttéhez és megszilárdulásához feltétlen szükség van az alárendelt lelki és fizikai elnyomására, kontrolljára, másrészt a megalakult hatalmi szerv érték- és érdekérvényesítési törekvéseiben is kiemelkedő szerep jut az ellenőrzési módoknak, ez lévén az a tevékenység, amely által ez folyamatosan legitimmé teheti saját működését. Akkor is, ha nem mindig és nem minden orvos értett egyet minden kérdésben, pl. a bordélyok bezárásának kérdésében,⁷ írásait, felszólalásait megfigyelve azonban

⁵ Gyakran találunk a magyar napi sajtóban erre vonatkozó elégedetlenkedésnek hangot adó írást, miszerint a magyar orvosokat nem kezelik a románokhoz hasonló módon.

⁶ Vö.: Foucault, Michel: *A klinikai orvoslás születése*. Corvina: Budapest, 2000; Ugyanő: *Biopolitică și medicină socială*. Ideea Design&Print Editură: Cluj, 2003.

⁷ A nemzeti vonal képviselői (Iuliu Moldovan és társai, Aurel Voina, Petre Râmneanțu, Iordache Făcăoaru stb.) tulajdonképpen a romániai eugenikai nézetek adaptálói és terjesztői is voltak, (lásd: Bucur, Maria: *Eugenie și modernizare în România interbelică*. Polirom: Iași, 2005) kezdetektől fogva indítványozták a kéjnők minél precízebb ellenőrzési módozatait, szívesebben látják a prostitúciót az ezt mozgató intézményrendszerrel megfosztva, elsősorban a nemzet egészségére és tisztaságára hivatkozva. A prostituáltak kontrollálása mások számára is fontos, de ezt inkább elképzelhetőnek tartják eleve kontrollálható intézményeken belül, már működő bordélyházakban, vagy a Bálint-Stanca-féle elképzelés alapján államilag működtetett bordélyházakban. (A törvénytervezetről lásd: Bálint Zoltán – Stanca, Dominic: *Anteproect de lege pentru reforma prostituției*. *Viața medicală* 1925. I 5. 165–174; 1926. II. 1. 33–42.; 1926. II. 2. 92–98; 1926. II. 3. 146–157.; 1926. II. 6. 227–231.) Ezt a második, demokratikusabb nemzeti vonulatot főként gyakorló orvosok alkotják. (ezekhez sorolható Dominic Stanca, Iosif Westfried stb.).

elmondható, hogy az egyes elvbéli eltérésektől és az ezek generálta vitáktól függetlenül kialakult egy közös „érdeknyelvezet”, amely a prostituált személyét céltáblaként állította az orvosi szövegek előterébe, az orvosi érdekérvényesítés és hatalmi térnyerés harci folyamataiban. A prostituált mindenki számára főszereplővé vált: a jobboldalon és a baloldalon politizáló orvos gyaránt szívesen ügködött a kérdés megoldásán.⁸

VÁLTOZÓ PROSTITUÁLT-KATEGÓRIÁK

Kolozsváron egészen 1930-ig nyolc bordélyház működött folyamatosan. A bordélyházak átlag 8–10 személlyel működtek, a nyilvántartottak száma a 20-as években évente 150-re tehető. A legtöbb bordélyházat a városközpont közelében nyitották: a legismertebb bordélyok a Búza utcában, a Lépcső utcában, és a Forduló utcában, a Fellegvári úton, illetve a Patak utcában voltak. Ezen kívül a város folyamatosan több szabad (de nyilvántartott) prostituáltk is otthont adott, akik elsősorban rendez-vous házakban, magánszállásokon, mulatóhelyeken, szállodákban és fürdőkben szerezhetek klienseket maguknak. A prostituáltak harmadik nagyobb csoportját az utcai (rendszerint nem nyilvántartott) prostituáltak jelentették, akik többnyire a szakmában lesüllyedt, kiöregedett, esetenként beteg vagy kiskoruk miatt hivatalosan nem regisztrálható nők voltak. Nagyjából így írhatjuk le őket, de ez a klasszifikáció nem éppen ilyen egyszerű: a prostituáltak mozgásterének, kapcsolatainak állandó – hivatalos – szabályozása igen gyakran elmozdítja, módosítja ezeket a kategóriákat. Hogy ezeket a mozgásokat élesebben láthassuk, úgy gondolom, rendkívül fontos egy ilyen jellegű történeti munka során azon társadalmi elemek változásainak/változatainak a részletes leírása, amelyek ezt a mozgást, fluktuációt lehetővé tették.

⁸ A problémát egy korábbi tanulmányomban a két világháború közötti orvosi szövegekben egymáshoz kapcsolt, a prostitúcióhoz asszociálódó toposzok (pokol, vér, család, senki-gyermeke effektus, az elhanyagolt nemzet felemelése, a vallomások ereje, a rendőrség kategóriái) halmazának vizsgálatán keresztül igyekeztem megfogni: Bokor Zsuzsa: A prostituált teste mint az orvosi hatalom önlegitimációs eszköze a két világháború közötti Kolozsváron. In: Jakab Albert-Zsolt – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 4. Kriza Könyvek, Kolozsvár, 2005. 65–100.

Reglementáció és nyilvánosság a 19–20. század fordulóján

A nyilvános tér szegmentáltsága és szabályozottsága

A kolozsvári prostituáltak kordába tartásának igénye, reglementációja⁹ akárcsak más magyarországi városokban, a 19. század közepe táján vett nagy lendületet.¹⁰ Valószínű, hogy Kolozsváron is az 1876-os Közegészségügyi Törvény életbe lépése eredményezte a „kéjhölgyekkel” való foglalatosság fokozott igényét, bár tudunk egy ezt néhány évvel megelőző, 1874-es városi szabályrendeletéről is.¹¹ Kolozsváron az 1882-es, a *Rendőri Kihágásokat Érintő Szabályrendeleteken* belül található, a *Kéjházak és kéjhölgyek iránti szabályrendelet*ben részletesen érintik a kéjhölgyek és a bordélyházak városi térben való megjelenését, szabályozva a nők rendszeres orvosi vizsgálatát, a hivatalos regisztrációt, illetve az egyes – prostituáltakhoz illő – viselkedésmódokat.¹² Az áthágások büntetéséről is alapos jegyzék készül, a szabályoknak való ellenszegülést többféleképpen szankcionálják: a bírság lehet 50 forintig terjedő pénzbeli büntetés, szabadságvesztés, illetve az idegen származású személyek kitoloncolása a városból.

A szabályozások gyakorlatilag a város nyilvános terében való szereplést korrigáló intézkedések voltak: a szabályrendeletben a legnyomósabb kihágásnak a normaként előírttól eltérő viselkedés számított. Le kell szögezni ugyanakkor, hogy az, amit prostituáltak által használható

⁹ A reglementáció alaptételei – a bordélyház működésének szabályozása, a prostituált bejegyzésének körülményei, az orvosi vizsgálatok és a betegek kezelése, a rendőrség beavatkozási módjai, a rendőr kötelezettségei – a kolozsvári dokumentumokban is hasonló képet adnak, mint a budapestiek. (vö.: Forrai Judit: *Prostitution at the turn of the Century in Budapest*. In: Ugyanó (szerk.): *Civilization, sexuality and social life in historical context. The hidden face of urban life*. SOTE University Press: Budapest, 1996. 156.)

¹⁰ Lásd még: Forrai Judit: *Új zónák – régi problémák. Történetek az utcai prostitúció szabályozásáról. História*, 2000.; Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető: Budapest, 1983; Zimmermann, Susan: *Nemiség, tisztesség és szegénység. A nőkkel és a prostitúcióval kapcsolatos vita és politika Bécsben és Budapesten a századfordulón. Rubicon*, 1998. 6. 44–47.; Szécsényi Mihály: *A bordélyrendszer Budapesten. Rubicon*, 1993. 8–9. 58–63.; Szécsényi Mihály: *Garniszállók és kéjnöttelek. Rubicon*, 1998. 6. 48–50. ; Güntner Péter: *A soproni prostitúció története (1862–1918). Aetas*, 1997. 1. 49–64.

¹¹ Lásd ennek elemzését: Gyarmati Zsolt: *A kolozsvári prostitúció dualizmuskori szabályozása*. In: Gyarmati Zsolt – Geambaşu Réka szerk.: *Rodosz tanulmányok 2003. Közgazdaság-, jog- és történettudomány*, IV., Kriterion: Kolozsvár, 2003. 187–203.

¹² *Kolozsvár sz. Kir. Város törvényhatóságának rendőri kihágásokat érintő szabályrendeletei*. Kolozsvár, 1882.

nyilvános térnek nevezek, nem tartom egyenértékűnek más – a társadalom egésze számára szabad mozgást biztosító – nyilvános terekkel, mivel csak korlátozott számú társadalmi szereplőt mozgatott, és ők maguk is egyfajta korlátozott nyilvános térben jelenhettek meg, amely szinte soha nem volt egyenlő a városban mindenki által használt terekkel, utcákkal. Mind a nyilvántartott, mind a titkos prostituáltak mozgásterét a városon belül rendkívül leeredukált volt.

Az *utcai*, többnyire be nem jelentett prostituáltak, akiknek életterét az utca jelentette, kétségtelenül tágasabb térben mozoghattak, azonban keresetük, megélhetésük, és pusztán létük sokkal bizonytalanabb volt, mint az ellenőrzöttké, lévén, hogy állandó razziáknak és erőszakoskodásoknak voltak kitéve.

Ezzel szemben a biztosabb egzisztenciát nyújtó *bordélyházi* lét nagyobb megkötöttséget jelentett, kvázi személyes szabadságvesztést feltételezett. A bordélyházi nők személyes tere a szobájuk és a szalon volt, ahol esténként a klienseket fogadniuk kellett. A bordélyházat a kórházzal és a rendőrséggel összekötő út, utca pedig csak átmeneti szféra volt számukra, semmiképp az élet színtere. Ezeknek az igen alaposan ellenőrzött intézményeknek iskoláktól, bentlakásoktól, templomoktól legalább 100 méterre kellett lenniük, ahol a prostituáltaknak bezárt és lesötétített ablakok mögött kellett megvárniuk az estét. A bordélyházi, illetve a magánlakásokon dolgozók csak meghatározott időben és a város meghatározott térrészeiben jelenhettek meg. A délelőtti órák, a délután 1-ig tartó orvosi vizsgálat, illetve az este 10 utáni séta mint a prostituált idejét szegmizáló időszakok, illetve időkoordináták helyessége már a múlt századtól vita tárgyát képezte. A délelőtti órákban, amikor a város tere valamelyest mozgalmassabb volt, rendszerint tilos volt a kéjházak elhagyása, ugyanis ilyenkor úri nők (polgárasszonyok) vagy gyerekek is megjelenhettek ebben a térben, akiknek erkölcsét és lelki épségét a megbotránkozató cselekedetek miatt veszélyben látták. Az orvosi vizitre sem szabadott délután (1 óra, tehát az ebédidő után) megjelenniük, a vizitre való jelentkezés pedig csak csoportosan történhetett (többnyire felváltva, csoportokra oszolva hagyhatták el a bordélyházat).¹³

¹³ A törvénykezés esetlegességét szemlélteti az is, hogy a 19. század végén még az a megszorítás érvényes, miszerint a prostituáltaknak tilos este 10 után az utcán tartózkodnia, néhány évvel később pedig este 10-ig nem tartózkodhat az utcán.

Szabadon vagy futóbárcával?

A korábban vázolt 1882-es szabályrendelet számomra főként amiatt kap kiemelt szerepet ebben a kontextusban, mert csupán a *bordélyházi* és a *magánlakásokon lévő kéjnökre*, ezek szigorú megszorításaira tér ki. „Oly nő, ki kéjházba belépett vagy a kéjelgést külön lakáson űzni szándékozik, min-denekelőtt: a városi orvosnál jelentkezék, hogy magát egészségileg megvizsgáltassa és a történet vizsgálatról bizonyítványt nyerjen. (28. §.) Azután a főkapitány előtt személyesen jelenjék meg, hogy a kéjhölgyek névsorába beirattassék és a türelmi bárczát magának megszerezhesse (29. §)”.

Mint látjuk, két prostituálttípus: a bordélyházi és a bejegyzett magánlakásban dolgozó jelenik meg, de sem az utcai, be nem regisztrált prostituáltak kategóriáját nem említik (ennek kapcsán csupán a regisztrációt mellőzőket érintő büntetésekről tudunk), sem a prostitúciót mellékereseti lehetőségként kiaknázókról, a szabad prostituáltakról nem esik szó. Feltételezzük, hogy ez utóbbi kategóriájára nem azért nem tértek ki, mert a „kéjelgést” illetően szabadon űzők csoportja nem létező csoport lett volna. Valójában létezett, csupán nem konstruálódott meg profeszszionális csoportként, amint az a bordélyházi nők esetében vagy az utcai lányok esetében megtörtént: a szabad prostituált¹⁴ egyfajta „sajátos”, promiszkus szexualitású nőt jelentett, akit nem feltétlenül kapcsoltak egybe a „keresetszerűen űzött kéjelgés” alanyaival, tehát nem prostituáltként tartották számon őket. A magánlakásokon lakó kéjhölgyek – bár gyakran összemossák ezt a két kategóriát, mert kétségtelenül számos közös vonásuk volt – hivatalos prostituáltak voltak, akik a prostitúciót általában főállásban, a bordélyt mellőzve saját felelősségükre űzték, ez a típus azonban a jogi szövegek szintjén is kidolgozatlan, felületes marad. A 19. századi reglementáció kapcsán magyarországi szakértők is megjegyzik, hogy az üzletszerű kéjelgést csupán bordélyokban képzelték el, „mivel a rendőri ellenőrzésnek ezt az egyetlen lehetséges színterét, zárt egységét tudták felügyelet alatt tartani. Alternatíváival, a magánkéjnökkel és főként a titkos kéjnökkel nem foglalkozik a rendelet. Nem tud mit kezdeni az alkalmi prostitúció intézményével”.¹⁵

¹⁴ A megnevezés is sokkal későbbi, de kategóriaként a más prostituáltcsoportoktól való megkülönböztetés érdekében használom.

¹⁵ Forrai Judit: Szexuális bűncselekmények a prostitúciós iparban az 1870-es években. *Belügyi Szemle*, 2000. 3–4., 62.

Az 1900-as évek fordulójáról már egy olyan városi törvénytervezet és az azt előkészítő iratcsomag áll a rendelkezésünkre, amely egy jóval kifinomultabb rendszerét hozza a kolozsvári prostitúciónak, bevezetvén a prostituáltak több kategóriáját, így a szabad prostituáltakét is.¹⁶ Pataki Jenő városi tisztiorvos 1899. november 10-i, a városi tanácshoz intézett levelében a *szabad prostituáltak* megszorodása miatt panaszkodik, és kéri a tanácsot egy új törvény megalkotására. A tanács ezek után a budapesti államrendőrség főkapitányságához fordul, amelyben felkéri, hogy tájékoztassák őket a Budapesten olyan jól működő futóbárcás-rendszeréről. A csomag tartalmazza továbbá a budapesti főkapitányság válaszát, majd egy, a tanács által előkészített szabályrendelet-tervezetet is. Az orvosi vizsgálatokat mellőző, be nem regisztrált szabad prostituáltak kategóriája nem az előző szabályrendelet 31. cikkelyének¹⁷ ellentmondóként, tehát nem törvényszegőként említődik, hanem egy alakulóban lévő új kategóriaként szerepel, amely ellen küzdeni kell. A még ellenőrizetlen, hatalmi kontroll nélkül, zabolátlanul „működő” prostituált egy új problémát, ugyanakkor egy új prostituálttípust is megjelenít.¹⁸ A problémával való foglalatosság célja egyszerű: rábírní ezeket is a regisztrációra, a rendszeres orvosi vizitre, „bevenni” az ismeretlen a megismerhető dimenziójába,¹⁹ megteremteni az utca biztonságát az ismeretlen változók kiküszöbölésével.

A behatárolás, a csoportba sorolás azonban nem megy olyan egyszerűen. A definíciómegalkotás egyik módja a regisztráció bevezetésének hangsúlyozása, ezért első körben egy szintre hozzák a szabad és a – bejegyzés nélkül működő – utcai nők státusát: „mert a magánosan lakó kéjű az utcáról él, direkt rá van utalva arra, hogy provokáljon, tehát természetesen legfőbbnyire az utcán tartózkodik”²⁰. Ezek után a korábban amúgy regisztráltaként működő magánlakásokon dolgozókkal kapcsolják össze. Mint-

¹⁶ *Előadói javaslat a prostitúciónak Kolozsvár sz. kir. város területén leendő rendezése iránt.* Kolozsvár, nyomtatott Gombos Ferencz Könyvnyomdájában. 1902.

¹⁷ „Ily bizonyítványok nélkül, melyek egyébiránt ingyen adatnak, kéjelgést űzni nem szabad”

¹⁸ „Áttér továbbá Pataki kartársam a prostitúció létszámára, amelyet nem tart elégésnek és amelyet szerinte főképp a bárcás leányok (t.i. magánosan lakó nem bordélyos kéjűök) szaporításával növelni kellene, amelyeket aztán szigorubb felügyelet alá kívánna helyezni, mint eddig vannak” – válaszol az orvosszövetséget képviselő személy Pataki levelére. *Előadói javaslat*, 40.

¹⁹ Az 1905-ös *Szabályrendelet a kéjelgésügy (prostitúció) tárgyában* c. dokumentum alapján is ezt a koncepciót: az új kategóriát beépíti az ellenőrzést igénylő prostituáltak nagycsaládjába. (vö. Gyarmati i.m.)

²⁰ *Előadói javaslat*, 41.

egy könnyítő körülményként sorolják az életmódbeli megszorításait: férfiakat ugyan nem vihetnek fel a lakásukra, mint a magánlakásokon lévők, de ezáltal a titokban maradást érhetik el, tehát ezek a nők, annak ellenére, hogy beregisztráltatnak, eltitkolhatják a kilétüket, foglalkozásukat.²¹ A futóbárcások rendszerének kialakítása a századfordulón úgy valósult meg, hogy a hatalmasságok a továbbiakban is ennek a szexiparágnak a „titoktartó” jellegére apelláltak, ugyanis ez, a *titkosság* lett volna az a jellemző, amely alapján az orvosok és a társadalom maga is meg tudta volna különböztetni a nyilvánosakat a nem nyilvánosaktól. A titoktartásra való hivatkozás kettős célt szolgált: egyrészt a regisztrációra való ösztönzés-ként működött, másrészt pedig a polgárság érdekeit tartotta szem előtt, a differenciált szexuális szokásoknak megfelelő differenciált szolgáltatások fenntartását és biztosítását. (Kérdés azonban, hogy ez mennyire maradt/maradhatott ténylegesen titkos, ugyanis a kötelező orvosi ellenőrzés elmulasztása miatt végrehajtott rendőri razziákon tapasztalt durvaságok, a nyilvános megszégyenítés már ennek a csoportnak is a privát szférából való fokozatos kiemelését eredményezték).

Természetesen a „szabad” prostituáltak csoportja korántsem volt ennyire homogén, a bekeríthetetlen, promiszkuitásukról híres úri nők csak egy részét jelentették ennek, a többi szabad prostituált többnyire más, kevésbé jövedelmező, rendszerint alulfizetett „női munkát” végző nő volt: kasszírnök, táncosnők, cukrászlányok, cselédek stb. A későbbiekben ez a csoport – éppen az állandó megismerhetetlensége, a felmérhetetlensége, és kordában tarthatatlansága miatt – válik a társadalmi rossz, a beke-
rítetetlenek, a társadalom számára ártalmasok megjelenítőjévé.

A prostitúció a 19. század végétől az 1920-as évek végéig regisztrált adatok, vallomások és elemzések alapján egyfelől munkalehetőség volt, de efölött életforma is, amelyet a társadalom rendszerint felkínált a nélkülöző, a munkahely nélküli, az elkeseredett, a száműzött nők, a társadalomból kivetett leányanyák stb. számára.

A prostituáltak nagy része nem helybéli volt, ami társadalomtörténeti szempontból újabb jelentős kérdések megválaszolására is késztet: kik voltak ezek az *idegenek*, akik nagyrészt faluról városra beköltözött cselédek-ként a jobb kereset reményében próbálkoztak a prostitúcióval is. A gazdasági faktorok valóban nagymértékben hozzájárultak a prostitúció változatos formáinak kialakulásához és elszaporodásához, de valójában nem

²¹ A szolgáltatásokat a rendez-vous házakban képzelték el.

önállóan képezik a prostitúcióválasztás motivációit. A probléma sokkal árnyaltabb annál, hogy egyszerűen az „elmaradott” falusi társadalmi viszonyokból levezethető legyen.

Jelen elemzésnek nem célja ezeknek részletes tárgyalása, csupán egyetlen, kevésbé gazdasági jellegű motivációra hívnám fel a figyelmet, ez a szabad szerelem, a bordélyház nyújtotta biztonság, a szabad kibontakozás kecsegtető gondolata, amelybe – a forrásaink alapján mondhatjuk – gyakran előszeretettel kapaszkodtak a prostituáltak. Ez a motiváció igencsak lényeges, mert magyarázhatja többek közt a gazdag lányok, az úri nők prostituálódását is, akik a szabad prostituáltak gazdagabb és természetesen szabadabb rétegét jelentették (általában igen jó anyagi háttérrel rendelkeztek, sokaknak, a polgári családból származók többségének jól fizető munkahelye is volt), és akikről a két világháború közötti sajtó elég rendszeresen tudósított is. A kirívó szexuális viselkedésű, a polgári normáknak ellenszegülő felső osztálybeli származású hölgyek mind kitüntetett figyelmet érdemeltek, és valahányszor prostitúción kapták rajta őket, az rendszerint napokig foglalkoztatta az újságokat. „... akik azelőtt hónapokig álltak ellen az udvarlók széptevésének és szörnyű szívdbogással, mélyen lefátyolozva lépték át egy garszonlakás küszöbét; akik egy életen át alig két-három férfival akarták megcsalni az urukat – ma min e szép asszonyok közönséges cocotte – életet folytatnak. (...) Lemondani nem tud, a férje a költségeket nem képes előteremteni – tehát kénytelen ömaga pénzt szerezni – és mivel tud egy szép asszony pénzhez jutni...? Azzal, amit a férfiak a legtöbbre becsülnék a szép asszonyokban. Ők odaadják – a férfiak pedig megveszik” – írja egyik hetilap az elemzésében, alapvetően a női nagyravágyást és hiúságot tartva az úrinők prostituálódásának alapjában.²²

Felháborodást váltanak ki a rendőri razziákon tapasztalt melléfogások, amikor prostituáltak helyett rendszerint ártatlan, magányosan sétáló úrinőket fognak el és visznek be a rendőrségre, nemegyszer kötelező orvosi vizsgának is alávetik őket, de mintha csak ennek egyfajta igazolása lenne, jónéhányszor kiderül, hogy nem alaptalan a gyantú:

„A leleplezett kerítőnők vallomásából megtudtuk, hogy nemcsak a társadalom szomorú számüzöttjei, hanem a kolozsvári társadalom legelőkelőbb tagjai is összeköttetésben állnak a kerítőnőkkel. Az úri társadalom találkahelye a Kőkert-ucában van, ahol egy erre a célra berendezett

²² *Tükör* 1922. jan. 12. 18–19.

kéjtanyán közismert urileányok találkoznak előkelő társaságbeli urakkal. (...) itt elégitették ki bűnös vágyaikat.”²³ Kolozsváron 1923-ban a rendőrség húsz hasonló titkos találkahelyet leplezett le, a sajtó szerint ezekben gyakran találtak „kellemetlen helyzetben” kolozsvári úriasszonyokat.²⁴

A – főként fiatalok – úrinők prostituálódása nyilván nemcsak a szegénység vagy máskor a női hiúság magyarázatául szolgál ezekben a szövegekben, hanem igen gyakran más jellegű társadalmi problémákhoz is elvezet: akárcsak más, szegényebb sorú családok lányai, a felsőbb osztálybeli családok is kivaszítják magukból a megesezt, megbecstelenített (sőt, a szexuálisan bántalmazott) gyerekeket, akik – a megélhetéshez szükséges erőforrásokkal nem rendelkezve – azt adják bérbe, amijük éppen van: a nőiségüket.²⁵

Se ki, se be: az első világháború utáni prostitúció korlátozása

Mint fentebb láthattuk, egy elég változatos csoporttal kell számolniuk és leszámolniuk a prostitúciót reglálni, majd megszüntetni akaróknak a 20-as években. A prostituáltak csoportja még mindig nem volt egy homogén, egyetlen kategóriába besorolható, egy helyen könnyen fellelhető társadalmi csoport, sőt, mégcsak nem is hasonló társadalmi pozíciójú személyeket jelentett. A bordélyházak megszüntetésének ötlete viszont megoldotta ezt a differenciálásban támadt ellentmondásosságot, mert az összes nő utcára helyezésével gyakorlatilag minden prostituáltat az utcánál kategóriájába sűrített. Ezt pedig a legegyszerűbben a nemi betegségek elleni akcióba bevonva lehetett elérni.

²³ *Hétfélti Ujság*, 1923. okt. 8. 2.

²⁴ *Hétfélti Ujság*, 1923. dec. 3. 2.

²⁵ Látványosan szemlélteti mindezt már a címválasztás: Összeesett az éhségtől az utcán. Egy jó családból származó nő tragédiája, *Hétfélti*, 1917. máj. 7., 3.; Egy illegens urileány kálváriája, *Hétfélti*, 1918. ápr. 1., 2–3.; A kolozsvári rendőrség razziáján előállítottak egy étlen-szomjan kóborló urileányt, akit egy cirkuszi bohóc elcsábított, majd elkergetett, *Hétfélti Reggel*, 1926. júl.12., 3.; Egy urileány tragédiája. Bűnbeesett a szerelmesszívű hivatalnoklány., *Hétfélti Ujság*, 1922. szept. 18., 3.; Az öngyilkos Szabados Lujza előkelő bukaresti családból származik s csak Kolozsváron kezdett titkos prostitúcióval foglalkozni, *Kolozsvári Friss Ujság*, 1930. jan. 1., 2.; Margitka szomorú szerelmi története, amely csókkal kezdődik s a prostitúción át a halállal végződik, *Kolozsvári Friss Ujság*, 1930. jan. 1., 4.; Postai tisztviselőnői állásból a bordélyházba akart menekülni a szerelem fiatal áldozata, *Kolozsvári Friss Ujság*, 1929. júl. 14., 2.; Szomorú sorok egy elzüllött uccaleány életéről, aki ötszobás szülői lakásból került az éjjeli mulatóba, *Kolozsvári Friss Ujság*, 1929. dec. 25., 9.

A tíz éven keresztül zajló intézkedéssorozatokat megfigyelve tehát egy többé-kevésbé lineáris menetű folyamatot figyelhetünk meg, amely eleinte minden prostitúciót űzőt egyformán fertőző gócnak tekint, majd az őket működtető intézményeket szétrobbantó akcióban teljesedik ki.²⁶ Ami a prostituáltak belső csoportjait illeti, az impériumváltás utáni években első körben itt is a szabad prostituáltak helyét határozzák meg és fokozatosan felhívják a figyelmet az általuk jelentett veszélyre. Az *Előadói javaslat* néhány éve még a szabad prostituáltaknak a város társadalmában betöltött fontos szerepéről beszél, mondva, hogy ez a prostituált-kategória azokat a férfiakat szolgálja ki, akik nem kívánják a félnyilvános térben, azaz a bordélyházban keresni a boldogságot, hanem „titokban” akarják tartani a promiszkuus nőkkel való találkozásait. Erről a „fontosságról” azonban az impériumváltás után már nem esik szó, bár eleinte még mindig külön kezelik ezt a prostituált kategóriát: a nemi betegségekre vonatkozó, 1920-as „Ante-proect” című törvénytervezet kitér a még mindig meghatározhatatlan státusú, de már prostituáltakként számon tartott nőkre: „a magánházaknál lakó kéjnéket, akik ketten vagy annál többen laknak egy lakrészben, és akikre nem lehet rábizonyítani, hogy a prostitúció az egyetlen folyamatos jövedelemforrásuk, tolerálni lehet, a bejegyzés az ő esetükben nem szükséges, de a rendszeres orvosi vizit igen.”²⁷ A szabad prostituált ezúttal tehát nemcsak bekeríthetlensége, meghatározhatatlansága miatt jelent veszélyt, hanem ugyanolyan szifiliszhordozónak számított, mint a többi prostituált. Valójában tehát a *betegség* válik közös jellemzőjükké, amely egy csoporttá teszi a korábban valójában egé-

²⁶ A prostituáltak és a szifilisz kérdése párhuzamosan bukkant fel ezekben a szövegekben és rendelkezésekben. Míg a Regionális Erdélyi Egységesítő Tanács (Comisiunea Regională de Unificare) 1920 januárjában még nem tartotta az orvosok számára kötelezőnek a szifilisz, a lágyfekélyes és a gonorrhoeás betegek bejelentését, (Lásd *Gazeta Oficială* 1920. jan., 81. sz., 20.) ugyanebben az évben, az Egészségügyi Főigazgatóság értesítőjében közölt, a nemi betegségek megelőzésére vonatkozó törvénytervezet első cikkelye módosítja ezt: a szifilisz eseteit minden orvosnak kötelező lejelentenie. (Ante-proect. Pentru modificarea articolelor din legea sanitară referitoare la combaterea boalelor veneriene. *Buletinul Direcției Generale a Serviciului Sanitar*, 1920. 11–12. 419–425.) Ugyanennek a törvénytervezetnek az 5. pontja már működteti az Ambulatóriumok működésében később olyan jól megfogalmazott „mindenki gyanús, aki az alsóbb néposztályokból való” attitűdmintát is. Eszerint kötelező módon be kellett citálni a kórházakba a prostituáltakat és a velük együtt élőket, továbbá a nomádokat, a nyomorban élőket, tehát mindenkit, aki a nemi betegség gyanúját hordozza. A gyanús prostituáltak számára egy elkülönített javasolnak, ahol a vizsgálat eredményéig maradniuk kell.

²⁷ 13. cikkely/Ante-proect.

szen más státusú nőket. „[A világháború kitörésével] a titkos prostitúció hatalmas méreteket öltött; a háború káoszától megszárdult asszonyok még aktívabbak lettek, benépesítették a kaszárnyák környékét és a – többnyire tudatlan – férfiakat nemcsak pillanatnyi örömeikkel ajándékozták meg, hanem könyörtelen betegségekkel is.”²⁸ Ez az egyneműsítési tendencia ugyanakkor egy fogalmi differenciáltságban keletkező zavart is eredményez: nem tudni gyakorlatilag, ki az, aki prostituáltnak minősül, mert mindenki gyanús, aki promiszkkuus, aki a normáktól eltérő szexualitást gyakorol. Ezt olvashatjuk a tanulmány mottójaként szereplő, Moldovantól idézett szövegrészletben is. A prostituáltakat egy hirtelen gombamód elszaporodó csoportként tüntetik fel, amelyeknek csoportja egyszeriben meghatározhatatlan lesz, amelyek ellen különféle stratégiákat kell kidolgozni, intézményeket felállítani, hadi térképeket készíteni. Valójában ekkor konstruálódik meg – csíráiban legalábbis – a prostituált mint ellenség kategóriája.

„Az empirikus kutatások igazolják a nemi betegségek szinte kizárólag prostitúció útján való terjedését, evidens tehát, hogy mennyire szükséges a lehetőségekhez mérten az összes prostituált felfedezése és regisztrálása.”²⁹

Ennek a nemzetet veszélyeztető romlásnak a kezelése érdekében hozta létre Iuliu Moldovan a poliklinikai Ambulatóriumokat és menedzselte a köré szerveződő további intézményeket (női kórházat, varrodát, az ellenőrző irodát stb.)³⁰ Az Ambulatórium intézménye a prostituáltak teljes körű kontrollját szorgalmazta. A munkába állástól kezdődő bonyolult beiratkozási procedúráktól az abból való kilépés túlbürokratizált eljárásáig mindent ez bonyolított és tartott kordában. Az ő hatáskörébe tartozott a női kórház és a kórház ellenőrző irodája is, amelyet a korábban idézett „mindannyiukat felkutatni” tendencia vezetett. Tehát ezáltal nemcsak kezelésüket és gyógyulási folyamataikat tudta szem előtt tartani, hanem felkutatta és tanácsokkal látta el a beteg nőket, sőt, ha úgy akarta, eltávolíthatta vagy elzárathatta őket, egyszerűen: teljes joggal bírt fölöttük.

²⁸ Tătaru, Coriolan: Considerațiuni asupra propagării boalelor venerice. *Clujul Medical*, 1920. 9. 784.

²⁹ Totoianu, Ion: Considerații asupra prostituției și reglementarea ei în Cluj. *Sănătatea publică*, 1921. 5. 17.

³⁰ 1919 nyarán – Iuliu Moldovan kezdeményezésére – létrejött a szebeni Ambulatórium. Nemsokára létrehozták a kolozsvárit is, majd Erdély fontosabb városaiban a következőket.

Így juthatunk el – nagyon felületesen vázolva a rendszeralakító eseményeket – az 1930-as az Egészségügyi Törvényhez, amelynek 305. cikkülusa – a nemi betegségek elterjedésére hivatkozva – elrendeli a bordélyházak bezárását, és büntetendőnek nyilvánítja a prostitúcióval való kereskedést (a futtatást, kerítést, csábítást). A prostituált személyét nem bántja, ameddig nem szervezett prostitúció részese, és ameddig nem bizonyítható rá, hogy nemi betegséggel fertőzött meg valakit. Valójában ez a legellentmondásosabb pontja a törvénynek, amelyet még jobban megerősít az 1933. március 3-án megjelenő, a nemi betegségek megelőzésére vonatkozó országos Szabályzat, amely – kimondatlanul bár – azt is nyilvánvalóvá teszi a prostituáltak számára, hogy a prostituált keményen megfizet ezért a felelőtlenül végzett, társadalmat fertőző munkáért, ha nem követi az orvosi utasításokat és nem rendelődik alá minden esetben az orvosi ellenőrzésnek.³¹ A nemi betegségeket terjesztő személyekre a törvény szerint három hónaptól egy évig terjedő börtönbüntetés jár. A több alkalommal nemi betegségben szenvedőknek állandó felügyelet jár, jelzik, ez pedig szerepelni fog az egészségügyi könyvében, és kórházi utaló papírjában is, ahová ezt írják: „a fi supravegheată” [felügyelni rá]. Az ellentmondásosság éppen a megengedés/megtiltás egyidejű aktusában rejlik: a prostituáltokról készült statisztikákat tekintve láthatjuk, hogy a nemi betegségek egyetlen prostituáltat sem kíméltek, a prostitúciós lét velejárója volt, tehát nem betegnek lenni szinte lehetetlen volt. A törvény ugyan megengedte a prostitúciót, de a megbetegedést és annak eltitkolását mint a bűnözés premisszáját láttatta, és a nemi betegségek hordozóit szabadságvesztéssel fenyegette. Megoldásként kínálta, az ellentmondás feloldásaként az orvossal való heti többszöri konzultációt, amely az egyetlen kiút lehetett a bűn elől.

Az egészségügyi törvénnyel, majd a nemi betegségekről szóló szabályrendelettel tulajdonképpen a prostitúció intézményét a város társadalmi terében „nemlétezőnek” kiáltják ki: a prostituált saját felelősségére űzhette a mesterséget. Ez nemcsak a bordélyos kontrolljának megszüntetését, hanem a bordélyház nyújtotta „biztonságérzet” megszüntetését is célozta. (Abból az alapmeggondolásból, hogy a bordélyház mint biztonságos prostitúciós intézmény és megélhetési forrás megszüntetésével

³¹ A Királyi Dekrétum (Decret Regal nr. 2767/1932. szept. 21.) alapján született Szabályzat a nemi betegségek leküzdéséért (Regulament pentru combaterea boalelor venerice. *Monitorul Oficial* 1933. március 9. 57.).

megszüntethető az ezen intézmény által kínált munkalehetőség és hosszútávon maga a prostituáltak csoportja is).

Az 1930-as „odafigyelés” nagy számú prostituált regisztrációját eredményezte, ez leginkább a „megelőző kezelések” számának megugrásában figyelhető meg. 1930-ban 168 prostituáltat jegyeztek be a kolozsvári Ambulatóriumba, és senki nem részesült „megelőző és megerősítő kezelésben”, 1931-ben 300-ra ugrott a bejegyzettek száma, a megelőző kezelésekre pedig 0-ról 3695-re. 1935-ben pedig, amikor a napi orvosi vizitet rendelik el Kolozsváron, a 329 bejegyzett személyt 30908 alkalommal részesítik megelőző kezelésben, ami az öt évvel korábbi gyakorlathoz képest 10-szeres növekedést mutat.³² Ez a számbeli megugrás nem csupán a pályaválasztás során kétségtelenül szerepet játszó gazdasági faktort jelzi (a munkalehetőségek beszűkülését is a női munkaerőre vonatkozóan), de egyben a prostituált státusának felvállalását is. Tudjuk, hogy számos prostituált vagy prostituáltjelölt – a korábbi minták szerint – mellékkeresetként, bérkiegészítőként, tehát időszakosan választotta ezt a megélhetési formát, de mivel a törvény nem számolt ezzel a társadalmi problémával, és kötelezővé tette minden prostitúciót gyakorló (értsd: anyagi javakért szexuális szolgáltatást nyújtó) személy bejelentkezését a hivatalokba, ezzel mintegy „professzionális osztályá” formálta őket, és mindinkább ellehetetlenítette számukra a továbblépés lehetőségét.³³

Szexualitás: privát vagy nyilvános?

A prostituáltakkal létesített szexuális aktust értelemszerűen a privát szférába tartozónak gondolnánk, de az ábra nem ilyen egyszerű. A prostituáltak által igénybe vett teret egy privát/nyilvános pólusú tengelynek kell tekintenünk: az egyik póluson a jobb módú titkos prostituált (ma *luxuskurva* megnevezéssel illetett) típusa áll, a másik oldalon a testét a nyilvános térben leginkább megjelenítő utcai prostituált. Valahol a tengely

³² Vö. Weber, Carol: Ambulatorul policlinic. In: Vlad, Petre (szerk.): *Probleme demografice Clujene și raport de activitate pe anul 1935*. Serviciul Sanitar și de Ocrotire al Municipiului Cluj. Institutul de Arte Grafice „Universala” S. A., 1935. 102–109.

³³ Lásd Walkowitz hasonló leírását a southamptoni és plymouthi szegénynegyedek prostituáltjairól. Walkowitz, Judith R.: Egy kirekesztett csoport születése: prostituáltak és munkások Plymouth-ban és Southamptonban. In: Léderer Pál (szerk.): *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Új Mandátum Könyvkiadó: Budapest, 1999. 185.; Walkowitz, Judith R.: *Prostitution and Victorian Society. Women, Class and the State*. Cambridge University Press: Cambridge, 1980.

középen helyezkednek el a teljes kontroll alatt álló, de valamiféle intimítást mégis élvező bordélyházi nők, illetve az egyes kategóriák közt mozgó, a prostitúciót mint kiegészítő kereseti formát időszakosan kipróbáló cseléd-prostituáltak, cukrászlány-prostituáltak, kasszírő-prostituáltak stb. A tengely különböző pólusain élők eltérő erkölcsi megítélésben, értékelésben és gazdasági juttatásokban részesültek. Az utcai prostituálttal létesített átmeneti intim viszony alacsonyabb rendűnek és megvetendőbbnek ítéltetett, szolgáltatása rendszerint valamivel olcsóbb is volt, mint a bordélyházié, és sokkal olcsóbb, mint a szabadon prostituálódó úrinőé. A priváthoz kapcsolt pozitív(abb) értékelések a prostituálttal való kapcsolat intim jellegét, illetve valamiféle intimitásigényt jeleznek. Ezt, a szexualitásnak a privát szférában való maradását azonban gyengítették a hatóságok ellenőrzései: az intézményesített keretek közt dolgozó prostituált a félnyilvános vagy teljesen nyilvános tér része, és csakis ennek lehetett része a minuciózus ellenőrzéseknek köszönhetően. A bordélyháziaknak az orvosi vizitekre való csoportos sétája is valahol a nyilvános megszégyenítést szolgálta, és az intimítást szétromboló funkciója volt. A titokban „üzletelőknek” pedig úgyszintén csak rövid ideig sikerült megtartaniuk magukat a titkos, privát szférában. A titkos prostituáltak rendszeres orvosi viziten való megjelenési kötelezettsége az intim térből a félnyilvánosba való átkerülésüket eredményezte.

A prostituálttal való bármilyen formában való együttlét értéke állandó mozgásban van, a magánszféra és a publikus szféra köztes terében. Ez, az érték tengelyen való állandó elmozdulás engedhet arra a következtetésre bennünket, hogy a prostituált számára a szexualitás sohasem a magánszféra része: a testük mindenkié és szabadon választható. Tehát amit mi privátnak, biztonságosnak, intimnek nevezünk, az elsősorban az ügyfél szempontjából minősül annak.

A prostituált-kategóriákban történő elmozdulások nemcsak a prostituáltakat érintik (nyilvánvalóan más típusú életmódot hoz az utcára kerülés vagy az ellenőrzések sorozata), hanem a kliensek szexuális szokásait is módosítják: a 30-as évek végére utcára helyezett prostituáltakkal kapcsolatot létesítők nem ugyanolyan megítélés alá kerülnek, mint korábban, amíg maguk választhatnak kevésbé intim és intimebb együttlétek között. Az intimításválasztás lehetőségét, mint tudjuk, anyagi tényezők szabályozták: az utcai prostituáltat a szegényebb módúak, az úrinőket gazdagabbak vették igénybe. Az intimításkorlátozással, az intim tér efféle felrobbantásával pedig nemcsak a prostituáltak csoportját egyneműsített-

ték, és tettek utcai nővé mindenkit, hanem a prostituáltak szolgáltatásai igénybe vételével járó megítélés értékét is módosították, céljuk minden valószínűséggel az lévén, hogy aljas, megvetendő cselekedetté fokozzák le a korábban a társadalom számára valamennyire bejártott szokást.

Ugyanehhez a lefokozáshoz járul hozzá a prostituált betegséggel való összekapcsolása a szövegekben, illetve a prostitúciót űzők deviánsná minősítése, elkülönítése. A prostitúciós terek átrendeződésében bekövetkezett változások mentén vizsgálhatjuk azt is, miként válhat a bordély, de egyáltalán a prostitúció bármelyik színtere (amely eddig egy létező, sajátos funkcióval rendelkező heterotópia, másrészt a válság heterotópiája volt), folyamatosan a deviáció heterotópiájává, ahová azokat az egyéneket helyezik el, „akiknek a viselkedése az átlaghoz, illetve a megkövetelt normákhoz képest deviánsnak minősül.”³⁴ Így lesz szinte egyenértékű az 1920-as évekre a kórház prostituáltakat kezelő kórtermeivel és a varrodával, amelyek teljessé teszik és delegitimálják a prostituált terét.

A kizárás, amely az elkülönítést követő fázis ebben a folyamatban, egy sor marginalizáló aktus eredményeként születik meg és valójában a prostituáltak megszüntetését célozza.

A ringó bölcső és fakanál mellett mosolygó pirospozsgás menyecske típusának a prostituált soha nem tud megfelelni, elsősorban azért, mert – az ítéleteknek és a személye köré épülő konstrukcióknak köszönhetően – prostituáltként nem teheti meg ezt, másrészt mert sok esetben a „helyes útról való letérés után” a társadalom már nem képes újra foglalkoztatni, visszafogadni őt.

A marginalizáció, mint láttuk a prostituáltak példáján, egyrészt *térben* történik, a *prostitúció intézményesítése* révén, másodsorban a *karakterisztikai jegyek megállapításával és hangoztatásával*. Az *idegenné tétel* pedig az a módszer, amelynek köszönhetően a társadalom könnyebben kidobhatja magából a fertőző gócot. A prostituáltak jórészt idegenek, nem helybéliek, akik, akárcsak a koldusok, a csavargók, vándorolnak helységről helysére, tehát nem részei a helyi közös tudásnak, nem ismerői a helyi normáknak

³⁴ Lásd: Foucault, Michel: *Eltérő terek*. In: Ugyanó: *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk: Debrecen, 1999. 151. Az utópiák Foucault szerint „hely nélküli szerkezeti helyek, amelyek általános viszonya a társadalom reális terével egyenes vagy fordított analógiaként írató le”, olyan teret jelent, amely alapvetően irreális. Ezzel szemben heterotópiaként nevezi meg azokat a reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyeket, amelyek „egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket” (i.m. 149.)

– mindezek újabb és újabb indokot jelentenek a kiközösítésre.³⁵ Totoianu kolozsvári főorvos az újságíró azon kérdésére, hogy „miért van most olyan oly sok prostituált”, az erkölcsi lezüllésen kívül az idegenek jelenlétét emeli ki: „A vidékiek előzönlík a várost, és hiába utasítjuk ki őket innen, jönnek helyükre mások, akiket a megélhetés űz ide.”³⁶

Az *intézményről szóló folyamatos* beszéd az eddigieket valamilyen szinten mind magába foglaló elkülönítő gesztus: delegitimálja a korábban természetesnek tartott társadalmi intézmény meglétét. Célja a társadalomban felébresztetni a félelmet, valamint gyűlöletet és másságérzetet generálni a prostituáltakkal szemben. Ez a folyamatos *mi–ők típusú elhatárolódás* pedig azért volt olyan erős és hatásos az 1920-as, 1930-as években, mert a román nemzetépítés folyamatában a tiszta román nemzettest ideológiájának megerősítésével járt együtt.

A bordélyházak megszüntetése, amely az általam felvázolt elkülönítési és távoltartási aktusok sorozatának egyik csúcspontja volt, sok szempontból is érdekes lehet számunkra, ugyanis feltűnő, hogy – bár a korabeli törvényhozók magukat abolicionistáknak tekintették – az egész művelet szinte összehasonlíthatatlan például a legjellemzőbb, az angliai, Josephine Butler indítványozta abolicionista mozgalommal. Míg az angliai mozgalom célja éppen az erős reglementáció, a Contagious Disease Acts (CDA) megszüntetése volt, a román Egészségügyi Törvény ezzel szemben nem a nők védelmét szolgálta, hanem megpróbálta azok életét mindinkább ellehetetleníteni, és az őket futató intézmények megszüntetésével valójában magának a prostitúciós életformának a megszüntetését irányozta elő. A nők életét az ezt követő rendszeres (Kolozsváron 1935-től mindennapos) kötelező orvosi vizsga és az állandó razzitától való félelem sem könnyítette, hiszen ez gyakorlatilag ugyanolyan elnyomást jelentett, és ugyanolyan diszkriminatorikus aktus volt, akárcsak az angliai nemi betegségek elleni 19. századi „küzdelem”, a CDA.

Az is érdekes, hogy a bordélyok bezárását Európa-szerte jobbra a második világháború után indítványozzák, tehát a román példa első látásra jóval ezek előtt járt, de ez ne tévesszen meg bennünket. Ha ala-

³⁵ Tudunk arról, hogy hasonló ellenőrzéseket vittek végbe a cselédek idejét és mozgásterét szabályozandó is (egészségügyi vizsga szolgálatba lépéskor, esti kilépőpapírok hiányában kötelező nőgyógyászati vizsga stb.), de a sajtó tudósításából arról is, hogy a koldusok és a cigányok ellenőrzését is hasonlóképpen gondolták el: a cigányokat, egyik razzia alkalmával csoportosan megfürdetik, és az asszonyokat egészségügyi ellenőrzésnek vetik alá. (*Ellenzék*, 1922. aug. 1.)

³⁶ *Tükör*, 1920. dec. 2. 10.

posabban hasonlítjuk őket össze, láthatjuk, hogy az Egészségügyi Törvényben foglaltak gyökerükben eltérnek a későbbi nemzetközi határozatoktól, amelyek, a románnal ellentétben korántsem a nemi betegségek, tehát a *prostituált bűne, valamint kötelezettségei* felől közelítik meg a kérdést, hanem a *prostituált jogai* felől.³⁷

A román eset számunkra tulajdonképpen azt példázza, miként termelődnek újra a társadalmi nemi különbségek és egyenlőtlenségek a prostitúcióval kapcsolatban úgy, hogy közben egy igen jól előkészített nemzeti diskurzusba ágyazódnak, és hol osztálykategóriákhoz kapcsolódnak, hol pedig alapvetően etnikai színezetet kapnak. Az alacsony társadalmi osztályokhoz való tartozás, a szegénység, éppúgy mint a nemzetet fertőző betegség ebben a kontextusban egyértelműen a prostituált alakjához kötődött, ez teremtette meg tulajdonképpen a prostitúció és „a rendőrségi és a közegészségügyi beavatkozás szükségessége közötti kapcsolatot.”³⁸ A prostituált volt ezúttal az, aki nemcsak a tisztességes társadalmi rétegek fele továbbíthatta a betegséget³⁹, hanem egy újonnan alakuló, rendkívül fontos képződményt, magát a nemzetet fenyegette. A túlszexualizált, tehát erkölcstelen versus tiszta, erkölcsös nőmodellek

³⁷ Magyarországon 1949-ben zárták be a bordélyházakat, 1955-ben Magyarország is ratifikálta az ENSZ 1950. évi New York-i egyezményét, amely által a regisztrációs rendszert felszámolták. (Forrai Judit: Új zónák – régi problémák. Történetek az utcai prostitúció szabályozásáról. i. m.). Olaszországban 1958-ban a Merlin törvénnyel, Portugáliában 1962-ben, Jugoszláviában a 40-es években rendelik el a bordélyok bezárását, Angliában pedig 1956-tól büntetik mind a bordélyos működését, mind a futtatást és az eltartást. (Lásd ehhez Davis, Nanette J.: *Prostitution. An International Handbook on Trends, Problems and Policies*. Greenwood Press: Westport, Connecticut, London, 1993., ezen belül: Susan Edwards angliai, Mary Gibson olaszországi, Anette Jolin németországi, Gilbert Geis portugáliai, Vesna Nikolic-Ristanovic jugoszláviai adatait.) Jóval korábbi, de mégsem a román Egészségügyi Törvényt megelőző a Népszövetségben 1933-ban hozott azon nyilatkozat, amely szerint a nők futtatása, valamint a nőkereskedelem maga bűnözésnek számít. Ezt a nyilatkozatot 1938-ban 28 ország hagyta jóvá, és ugyanez járult hozzá számos országban a bordélyok beszüntetéséhez is. (Bullough, Vern L.: *The History of Prostitution*. University Books: New Hyde Park, New York, 1964.)

³⁸ Smart, Carol: Széttagolt testek és rakoncátlan szexualitás. A reprodukció és a szexualitás szabályozása a tizenkilencedik században. In: Tóth László (szerk.): *A szex. Szociológia és társadalomtörténet*. I. Új Mandátum Könyvkiadó: Budapest, 1996. 229.

³⁹ A prostitúció gazdasági vetületei, ezen belül is a szegénységgel való összekapcsolása a 19. századi, sokat elemzett angliai példákon keresztül jól láthatóak: Walkowitz, Judith R.: *Prostitution and Victorian Society. Women, Class and the State.*, i.m.; Finnegan, Francis: *Poverty and Prostitution. A Study of Victorian prostitutes in York*. Cambridge University Press: Cambridge, 1979.

közül egyértelműen a tiszta, szexuálisan megkérdőjelezhetetlen jellemű nő kerülhetett ki győztesen – a diskurzusok szintjén legalábbis –, ugyanis ez volt az egyetlen „használható” alakzata a gyengébbik nemnek, amelyen keresztül nemzeti, politikai érdekek is reprezentálhatóak voltak. Így nemcsak a nemi alapon létrehozott kettős modellkonstrukció továbbélését biztosították (amely a férfi szabadságát és a nő tisztaságát hirdette) hanem, ezen túl a nőt biológiai és fajelméletek révén is megkonstruálták. Ennek a konstrukciónak köszönhetően az ideális román nő a társadalomban jótékonykodó, vallásos, sokgyerekes és egészséges családanya volt, aki még szexuális viselkedésében (a családalapítás és a gyerekvállalás kérdésében) sem önös célokat tekintett szem előtt, hanem a nemzet érdekeit tartotta mindenek előtt fontosnak.⁴⁰

Ennek a nőideálnak természetesen a prostituált nemigen volt képes megfelelni, ezért is száműzni kellett őt a város teréből, eleinte a mozgás-ter erős szabályozásával, majd az őket mozgató intézmény fokozatos felszámolásával és magának a közös tér használati jogának megvonásával.

⁴⁰ A prostituált alakja – leginkább a román sajtóban látható ez – az eszményített, nemzeti célokat követő asszony ideáljával gyökeresen szembeállt. A prostituált másságának hangsúlyozása igen gyakori retorikai fordulat a nő szerepének redefiniálásán fáradozó írásokban, amelyekből megtudjuk, milyennek kell lennie egy családanynak, aki gyerekei nevelésén, férje morális támogatásán és a nemzet erejének fenntartásán fáradozik. Ezek azok a szövegek, amelyek látenszen nemegyszer megvillantják a rossz, a magányos, a több férfival felelőtlenül kapcsolatot teremtő nő képét is. Ennek igen szemléletes példái a következő szövegek: Femeile pierdute, *Clujul*, 1923. dec. 2., 1., Naivitatea femeilor, *Clujul*, 1923. dec. 23., 3., Femeia română și lucrurile serioase, *Patria*, 1930. jún. 18., 7.

BOROS MELINDA

New York, New York!
Fotóesszé

Greenpoint. Brooklyn, 2002.

Szociális lakótelepek. Rockaway, Queens, 2000.

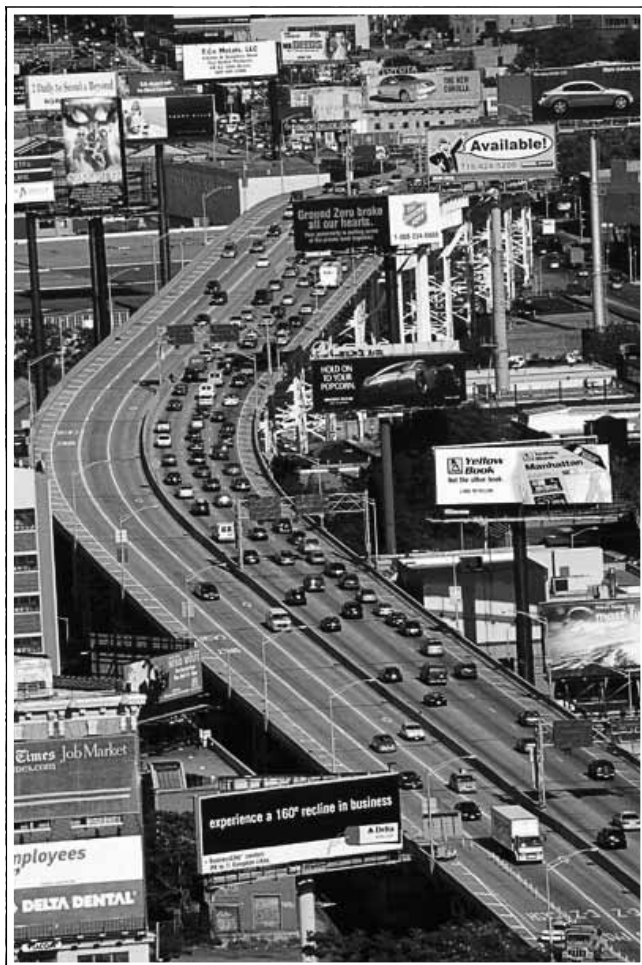
Sorházak. Queens, 2000.

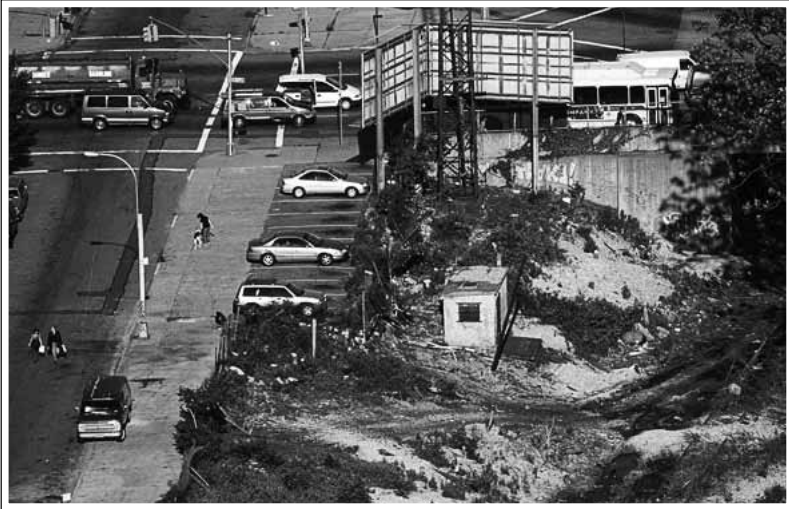
Benzinkutak. Newtown Creek, Brooklyn, 2002.

Képeslap. Bushwick, Brooklyn, 2003.

Long Island, autópálya. Queens, 2002.

Long Island, vasúti telep. Hunters Point, Queens, 2003.

Parkoló, Elmhurst. Queens, 2002.

A Pepsi Cola egykori gyártelepe. Long Island City, Queens, 2002.

P.S.1 Contemporary Art Center. Long Island City, Queens, 2002.

Felüljárók. Bronx, 2003.

Látkép a Queens Mall Roof tetejéről. Elmhurst, Queens, 2002.

A Newtown Creek partján. Brooklyn-Queens határa, 2002.

Az Alexander Hamilton híd alatt. Bronx, 2003.

A Bronx-i híd. Bronx-Manhattan határa, 2003.

A Pulaski híd. Queens-Brooklyn határa, 2003.

Autókereskedés. Brooklyn, 2003.

Bushwick, Brooklyn, 2003.

Calvin Klein. Manhattan, 2003.

Cím nélkül. 2001.

BOTTYÁN KATALIN

Átlépett határok (F története)

„...A szubjektum tapasztalja, érzelmi önmagát egy igazságjátzmában, amelyben önmagához viszonyul.”¹

„...a sorsot eredendően elszenvedjük. Ennek nem mond ellent, hogy olykor módunk nyílik cselekvőleg alakítani rajta. Mert amikor ilyen tettekre sor kerülhet, a sorsban már úgyszólván benne állunk.”²

„...Persze én akkor erre nem gondoltam, legalábbis az elején nem, mert tényleg, az ördögbe is, ha már megtörtént, az ember száját befogja, és mélyen-mélyen hallgat, sőt restelkedik, de róla semmiképpen nem beszél. Ehelyett még kibeszéli, aztán jön valaki, aki csak úgy belecseppent, olyan agent spirituel, szóval ügynök, meghallja, fülét kezdi hegyezni, az egészet jól megjegyzi és leírja... az ember nem lehet eléggé óvatos, az ilyen élet, mint az enyém, a fantasztikus szemét olyan kolosszális tömegével van tele, hogy aki nem vigyáz eléggé, azt okvetlenül inficiálja, a baktériumokat az egész világba széthordja, egy ilyen élet és ilyen lény, mint az enyém, kiválóan hatásos mérgek excelláns tenyészhelye. A mérgek között számban és rendben a legelső az, amelyik bennem a kényszer, amit úgy hívnak, az ember életében legalább egyszer alaposan kibeszéli magát. A többi diszkréten hallgat, sőt titkolózik is, elrejtőzik, minden oka megvan rá, mert szégyenének teljes tudatában van. Én ezeket a hallgatag és tapintatos halakat nagyon tisztetem. De bennem a kibeszélés ördögi ösztöne mindig erős volt. ...

Az alaptétel az, hogy a pácban mindenki benne van. ...

¹ „Foucault” [Szócikke önmagáról a *Dictionnaire des philosophes* (P.U.F., Paris, 1984.) számára, Maurice Florence álnéven.]

² Tengelyi László: *A bűn mint sorseseemény*. Atlantisz: Budapest, 1992. 212.

...Ebben a komédiában úgy látszik tényleg nincs érdektelen, intakt és kívülről fél, nincs páholy, vagyis a játékban igenis mindenki benne van, és az ember minél tovább megy, annál nevetségesebb figurával találkozik. Az elbeszélő maga igazán gyerekes az ügyvivőhöz képest, de ez az agent spirituel is tökéletesen ártatlan ahhoz képest, aki elképesztő komolysággal a fotőjben kényelmesen elhelyezkedik, még rá is gyűjt, a könyvet kinyitja, és olvasni kezd, ez az ember, mondom, már olyan bonyolultan bolond, hogy itt minden meghatározási kísérletnek csődöt kell mondania, és nekem, amint mondom, hogy..."

GONG³

2003. januárjától márciusáig többször találkoztunk F-fel és családjával, de mindössze három interjút készítettünk vele.

Háromféle történet bontakozott ki előttünk: az elmesélt és magnóra mondott történet, az elmesélt, de csak utólagos feljegyzéseinkben megörözdött történet, és végül a leghosszabb, ami elhallgatott történetek sokaságából áll.

Az elmesélt és magnóra mondott történetet szerkesztett és anonimizált formában most közreadom, utólagos feljegyzéseinket az interjúrészletek előtt próbálom meg összefoglalni. Az elhallgatott történetek képviseletében álljon itt egy megrendítő dokumentum: éles bevetés közben készített hangüzenete barátnője számára. Ennek szó szerinti leírata a „Kazetta” című szöveg.

FELJEGYZÉSEINK

Zsoldos volt, pontosabban hamis papírokkal, hamis személyi azonosítással hivatásos katona. A háborúba úgy került bele, hogy az embargó alatt Romániából hordták Szerbiába az üzemanyagot. Ezt szerinte nagyon sokan csinálták, talán még a felsőbb körökben is. Szerb oldalon bukott le, megverték, és megfenyegették, hogy megölik, vagy pedig elmehet katonának.

A kiképzés előtt megkérdezték tőlük, hogy ki volt katona. Tettek eléjük mindenféle fegyvert, és azt is figyelték, hogy ki melyikhez ért. Aki tudott bánni valamelyikkel, azokat 3 napos, a többieket 3 hónapos kiképzésre vitték el, ami valójában körülbelül 1 hónapig tartott. Utána

³ Hamvas Béla: *Karneval* <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/karneval/01.html> (Magvető: Budapest, 1985.)

osztották be őket különböző feladatokra. A kevésbé képzettek „mentek golyófogónak”. Ő is egy ilyen csapatba került.

Az első bevetésen kaptak ugyan löszert, de csak bevetés közben derült ki, hogy a fegyverből az ütőszegeket kivették. *„Kíváncsiak voltak, hogy van-e valaki a csapatban, aki ellenségével le akar ott számolni a csapaton belül. Ilyen esetek egyébként előfordultak, főleg akkor, amikor már kialakultak a különböző pénzszerzési módok. Civil fosztogatás stb.”*

Az ő egységéből 176 ember közül csak ő maradt életben. Azt vette észre, hogy a csapaton belül is volt etnikai tisztogatás, megnézte a holttesteket, és látta, hogy némelyiket hátulról lőtték le.

Megmondták nekik kezdettől fogva, hogy ha ők nem ölnek, akkor őket ölik meg. Nagyon sok szevedést látott, és ez nem ugyanaz, mint halani, vagy olvasni: ott valóban fröcsköl a vér.

Akkor kezdett el öszülni, amikor saját szemével látta, hogy a golyójától összeesik valaki. *„Hirtelen a helyébe képzeltem magam. Biztos van neki is gyereke.”* Már ugrott volna ki a lövészárokból, hogy segítsen neki, de a többiek visszarángatták. Ettől az esettől teljesen kikészült, egy hétig kórházban volt, ahol nagyon jól érezte magát, nagyon jól elszórakozott a francia ápoló hölgyekkel. *„Ez mit jelentett?” „Szexet és hancúrozást.”*

A kínzásokat sohasem értette. A szerbek nagyon kegyetlenek voltak: *„még akkor is ütötte-rúgta, mikor már semmit nem tudott beszélni”.* Azt, hogy lelövi, azt meg lehet szokni, de a kínzást nem, az embertelen. De a horvátok se voltak különbek, *„még a legnormálisabbak a muzulmánok voltak”.* Nem kellett magas rang a háborús bűnök elkövetéséhez, az alacsony rangúak is nagyon gonoszok voltak. Sokfelé vannak még tömegsírok, bányákban lehetne keresgélni.

Először a szerbekhez állt be, majd horvát fogságba került. A horvátok adtak a kezébe egy pisztolyt, és azt mondták, hogy löje főbe magát. Ő homlokához tartva elsütötte a fegyvert, de nem volt benne golyó. Megajánlották neki, hogy szerződjön le náluk. Megint új személyazonosságot kapott.

Ő akkor lépett elő a ranglétrán, amikor egy fogolytáborat az ő irányításával szabadítottak fel. Ez valahol a hegyekben történt. Itt főleg a politikai foglyokat és családtagjaikat tartották fogva. Nőket is, de gyerekek nem voltak. Az akciójuk azért sikerült, mert nappal mentek, amikor az őrég részeg volt, és így nagyon közel tudtak menni a táborhoz. Az előző csapatokat éjszaka a radar kijelezte. Körülbelül 1000–1500 fogoly volt itt.

Utána már ritkábban került bevetésre, csak komolyabb feladatokhoz. Például volt olyan akció, hogy síelő turistáknak öltözve hatoltak be az ellenség területére hangtompítós automata fegyverrel.

Egy fogolytábor őrzésében is részt vett, ahol segített megszökni egy őrnagynak. Ez a saját oldalán valakiknek az életébe került, de az őrnagy legalább később viszonzta a segítséget. Így van most életben.

INTERJÚRÉSZLETEK

Gyerekkor, család

Tragikus esemény, körülbelül három és fél éves lehettem, amikor szóbeli vita volt édesapám és édesanyám között, és akkor édesanyám kapával kettéhasította apámnak a fejét a verécénél⁴, és ömlött a vér belőle. Ez az első emlékem. Ettől kezdve szinte folyamatosan mindenre. Nem naprakészen, de... A család akkoriban a hat gyerek, a hat testvér, anyám, apám. Egy szoba-konyhás kis paraszti házba laktunk.

A legidősebbik nővérem féltestvérem. Gizella. Anyai részről féltestvérem. Ő él. Az idősebbik bátyám, Károly, ő elhunyt. Következő testvérem János. Ő szintén elhunyt. Van Erika nővérem, Vele sem tartom a kapcsolatot. Az utcán úgy elmegyünk egymás mellett, mint két idegen. Tehát... amióta 66 óta elváltak a szüleim és a bíróság minden kiskorú gyermeket az apának ítél. Utána kezdett felbomlani a család olyan értelemben, hogy az idősebbek nagyok lettek, férjhez mentek, elmentek tanulni, tehát egyedüli gyermekként maradtam a háznál édesapámmal. Akkor még ott volt Pista testvérem, és Erzs. Erzsébet. Nővérem. Hát ők hamar elmentek. A nővérem azt tudom, hogy érettségizett, szakközépiskolába, a bátyám elment, akkor volt még két éve hátra, kijárta a nyolc általánost, ő szintén... a szegénység, a nyomor... mert csak a nyugdíj létezett apámnak abba az időbe, nem nagy nyugdíja volt, még a hétszáz forintot sem érte el. Az akkori élethez, az akkori árakhoz képest ez nagyon alacsony nyugdíj volt. Hatvanas évek közepe. 68 éves korába halt meg, hatvan éves volt, mikor én születtem.

Addig tökéletes volt az én gyerekkorom, amíg óvodába jártam, de viszont amikor úgymond kezdődött a földművelés, mert nagy kertünk volt és kellett segíteni úgy a magam módján az ásásnál... hát ásni nem tudtam, mert nem bírtam volna az ásót, de gereblyézni, magokat elrakni,

⁴ Veréce: tornácajtó

sort, ágyást húzni, azt tudtam. Gyomlálni... Erősen részt kellett vennem. És ez napokon keresztül ment, mert egy nap alatt akkora területet... hát közben ő eljárt alkalmi munkára. Minden nap dolgozott. Tehát abba a szerencsés helyzetbe voltunk, hogy a nyugdíjon felül mindig volt. A rosszabbik helyzet az, hogy édesapám szerette az italt. Hát, aki már ennyi évet ledolgozott, ennyi évesen...

Ilyen nem volt, hogy nekem be volt osztva a munka. Mindig együtt. Ha nem volt óvoda, szünet volt, mindig vitt magával. Egyedül soha nem maradtam. Ugyanúgy, közbe, ha én beteg voltam, és nem mehettem óvodába, ez ugyanúgy vonatkozott iskolás koromra is, második koromig vele voltam félévig. Januárba halt meg. Elmentem vele dolgozni, adtam a léceket mert ács volt a szakmája. Sok minden érdekelt, már akkor sok mindent ellestem tőle. Mai napig is alkalmazom! Tehát rossz emlékem arról az időszakról egyáltalán nincsen. Nincs, nincs, nincs. Bizony, sokszor pedig a kocsmából én hoztam haza, ahogy tudtam. Alig bírtam, úgy berúgott. Mégis, nincs rossz emlékem. Ő hiányzik. De hát melyik gyermeknek nem hiányzik az apja vagy a szülő? Mondjuk, kivétel az anyám, mert ő nem hiányzik. Ez már csak becsületbeli kérdés napjainkig.

Sajnos a válás oka, már amikor a Kádár-rendszerbe, ami különösen nőcentrikus volt, nagyon ritka kivételek közé tartozott az, amikor az összes létező gyermeket az apának ítéli a bíróság. Akkor az komoly, kemény indok lehetett.

(Anyjához)

– Mondjam, anyám?

– Mondjad.

(Kérésére kikapcsolom a magnót.⁵)

Ezért 1966-ban a szüleim válása után a bíróság az apának ítélte az összes kiskorú gyereket.

Kapcsolatot mi nem tartottunk, volt, hogy ő jött a faluba, és keresett engemet. Tehát jött az óvodához, vagy elibem, és akkor találkoztunk. Elég gyakran, mondhatom azt, hogy talán havonta. Na de miután újra férjhez ment... Azt 'szem, 68-ba. És az akkori férjével jött, aki egyébként 1893. szeptember 28-án született, tehát jóval idősebb volt. Még a saját apjánál is.

Hát az óvodában nagyon sok barátom volt, sajnos a nevek nem emlékszem. Mert ugye elég hamar elkerültem. Mindössze egy teljes

⁵ Az anya prostitúcióval foglalkozott, ezért ítélte a gyerekeket a bíróság az apának. F hozzájárult, hogy használjam ezt az információt, de érthető módon nem volt hajlandó magnóra mondani

osztályt, és a másodikat félig jártam. Az apám halála után lelkileg nagyon meggyötört lettem, különösen azért, mert a szülői házba maradvá oda költözött a bátyám, négy gyereke volt. Én úgy éreztem, hogy gyerekfejjel megférnék ott ötödiknek is. Én lettem volna a legidősebb. A saját bátyám nem vállalt már, állami gondozásba akartak adni. Vagy pedig a nővérem, aki szintén helyben lakott, sem tudott vállalni, így az anyámhoz kerültem. Egyébként jobb lett volna már akkor állami gondozásba kerülni. Amikor én hozzá kerültem, és még nem kerültem állami gondozásba, míg élek... Ez körülbelül olyan eset, mint az amerikai filmekben lehetett látni, hogy a vietnámiak hogy bántak az amerikai katonákkal. Körülbelül ugyanaz a helyzet volt! Nem egészen szó szerint, de szöges drót a kerítésen, hogy meg ne tudjak szökni, levágott akácgally, de rajta a tövis! Azzal vertek, vagy kancsukával, az azt jelenti, hogy vasalószínűt összedrótozol, alumínium, vagy valamilyen dróttal, és visszaforgatod, és amikor rád vernek, milyen érzés az? És az, hogy érzed azt a fémet, és bocs, három-négy-szeresen összekötve, összedrótozva, végigvágna úgy becsületesen rajtad. A tövises gallyal oszt beléd törik a tövis, mit mondanál te erre? Anyám is részese volt. Hivatkozva arra, hogy én nagyon rossz gyerek voltam.

...Nézd, abba az időbe divat volt a diákot verni. És én olyan szerencsés osztályba voltam, hogy olyan volt a tanítóm, hogy bizony-bizony mindenkit ütöttek-verték. És kemény fizikai fájdalmat éreztünk. Ahelyett, hogy én tanultam volna belőle, mert azt mondják, veréssel meg lehet valakit nevelni, rám ez nem vonatkozott. Itt kezdődött az, amikor szembe kerültem a törvénnyel. Sajnos a családom gondoskodott arról, hogy hogyan szabaduljon meg tőlem. Anyám igénybe vette az akkori belügy-minisztert, kik voltak még, hova írt még, melyik nemzetközi szervezet-hez, hogy egy életre, örökre szabadítsanak meg tőle, gyerekfejjel zárjanak el a börtönbe. Így kezdődött szép lassan-lassan az, hogy én nem is ember voltam, üldözött vad. Így lettem egy nagy senki. Aki már egyszer börtönbe kerül, az már nem ember a társadalomban. Nem rosszabb, csak büntethetőbb, jobban.

(Anyja végig jelen van a beszélgetésnél.)

– Anyám, mi volt a baj velem?

– *(érthetetlen)*

– Mért volt az, hogy húszezer forint vérdíjat tűztetek ki a fejemre? Hogy tálcán hozták a fejemet! Húszezer forint akkoriban nagy pénz volt, a ház nem került annyiba.

– Én nem tudok erről, fiam.

– Ezt a legkönnyebb mondani. A mai napig megvan a levél, amiben felkérést, ajánlatot tettél. Már nincs jelentősége. Ez olyan rég volt. Igen. És látod, ki maradt melletted!? Ki volt mindig veled? Ez bánt, tudod, hogy én is kerülhetek ilyen helyzetbe, és hátha az Isten rajtam is...

Én nem vagyok hívő, de... ilyenek az emberek. Én is ha beteg vagyok, jaj, Istenem. Nem szeretném, hogy ne úgy legyen, egy idős valaki magára maradjon, amíg van hozzátartozó. Különösen az fáj, tudod, hogy még van élő testvérem, a gyermekei, még arra se méltassák évek óta, hogy egy képeslapot, küldjenek, hogy „Anyám, Isten éltesse! ixedik születésnapodon”, vagy „Boldog új évet!” vagy „Bazd meg az anyád, anyám” vagy valami. Semmi, semmi. Nem baj.

– Hát mért, mért... (érthetetlen) Hát nekem hiányoznak is ők. Fáj az nekem, hogy távol vannak. A régi falumba.

Bántja a sors. De sajnos az az igazság, hogy saját magának harcolta ki. Nem gondolt ő arra, hogy már nem folytathassa ugyanazt, amit elkezdett. Tudod, a fiatalság, bolondság.

– Jól van, anyám, nem kell búsulni, majd lesz valahogy. Még néhány évet jól kibírsz ilyen egészségbe, aztán nem kelsz fel reggel, csak ne szenvedj. A legszebb halál álmában éri az embert.

– Igen, igen.

Bár mondjuk az ő családjába az ital végzett. Nálunk is a fiúk. Hát, ilyen család is van, meg olyan is van. Na.

– Hiányoznak nekem, nagyon.

– Mondjad, anyám, ami eszedbe jut. Mondjad, ami eszedbe jut.

– (érthetetlen)

– Jól van. Elhiszem.

– Kimennék.

– Menjél, anyám, nyugodtan.

– (érthetetlen)

Sajnálom szerencsétlent. A helyébe képzelem magamat. Még van két nővérem. A nővérem vallásos. 6–7 hónapokat ápol vadidegeneket. De nem képes eljönni megnézni, pedig erre megy ám. De ide nem jön. Szegény, hát hiányoznak a gyerekei! De mért nem akkor jutottak az eszébe? Ezt vágja a pofájába a nővérem is. Nem szó szerint, hogy „Anyám, te kurva voltál” – mondta a múltkor neki, hanem: „Maga túl sokat volt távol tőlünk”. Hát nem csoda. Nézd, megértem őket is. Éli mindenki a saját életét, szétmorzsolódott a család. Nincs az, hogy testvér, hát nem vagyunk egymásra kíváncsiak. Elmegyünk egymás mellett, és azt se

mondjuk, hogy szervusz, öcsém, nővérem, vagy puszi-puszi. Vad idegneként. Apám halálával annyira megszűnt minden. Én nem kaptam egy büdös szeretetet se, bazdmeg. Amennyire csak vissza tudok emlékezni, mindig csak a verés, üldözés, az éhezés. Nem tudok jót mondani. Jó ami ért engem, az már mind mikor elhagytam az országot. Ott már kaptam szeretetet, tudom, mi volt az, hogy család. Na jó, nem törvényes volt, de befogadtak, úgy szerettek. Ott kaptam szeretetet. Nehogy azt hidd, hogy a feleségemtől én kapok. Ugyan! Ő már csak a pénzt nézi. Elég volt. Rossz helyre csöppentetek! Sok ilyen sors van, de hát az nem kerül ennyire nyilvánosságra. Ilyen család nincs, de hasonló tucatszám.

Állami gondozás

Hát megmondom őszintén, hogy örültem, hogy elkerülök, megszabadulok tőlük, mert azt a sok verést, amit kaptam, büntettek veréssel, büntettek azzal, hogy nem adtak kaját, tehát nem ehettem, mindennel büntettek, ami büntetésnek számíthat egy gyereknél. De a legfőbb az volt, hogy a verés és az éhezés. Mi kell egy fejlődő gyermeknek? Hát ez biztos nem. Örültem, nem volt rossz helyem, egyik helyen sem bár annyira szép emlékem, jó emlékem... Törődtek velünk, foglalkoztak velünk. Általába mint egy óvodában a gyerekekkel. De azért hiányzott a szülő. Nem, akik beadtak, az apám. Még akkor erősen hiányoztak a testvérek, mindig mentem látogatni őket, minden hétvégén, már önállóan, arcképes igazolvánnyal rendelkeztem, ugye apám után, hogy nyugdíjas volt. Aztán fölmentem Budapestre az állatkertbe például. Óvodáskoromba, nagycsoportos koromban én már egyedül Budapestet megrugtam. Bizonybizony. Tehát elég hamar feltaláltam magamat az életbe. Tudtam önálló lenni a magam módján. Hát a koromhoz képest.

Az intézetben a napirend a mái napig ugyanaz, hogy reggel fölkelünk, mosakodás, reggeli, majd mentünk az iskolába. Tízórai, azt ott kaptuk, hát ez egy kastély volt, általában minden intézet kastélyba van. Tehát nem lakótelepi forma vagy modern intézmény mint a mai iskolák. Délbe ebéd, a tanítás vége. Ugye úgy osztották be az órákat, hogy ha öt óra volt, akkor délbe ebédeltünk. Mit tudom én, nyolctól háromnegyed nyolcig, most nehéz kiszámolni, mert akkor tíz perc volt, a nagyszünet huszonöt perc, akkor könnyű kiszámolni, mindegy egyébként... 1 órakor mondjuk ebéd, játszás, majd 4 órakor kezdtük a tanulást. Leckeírás, este vacsora. Hétköznap egyszer fürdés, este mosakodás, aki akart TV-t nézett a klubszobába,

hasonló a katonai helyzethez, vagy bármi ami... az egyetemi... hát ahol több van, nem családba van, ugyanaz. Én szerettem kicsit mindig oldalt húzódni, magányos voltam, elhúzódtam, ha lehetett. Gyümölcsös volt, akkor mindig oda mentem a nagy fűbe. Aztán...

(Anyja bejön)

– Mondjad, anyám...

– Hogy mehetnék el innen?

– Anyám, mondtam neked: két lehetőség van, vagy meghalsz és a temető, vagy a szociális otthon.

– A feleségem azért vállalta a gondozást, érted, hogy hátralévő kis napjaidban aránylag emberségesen élj. Senkinek nem kellesz, érted, sem a gyermekeidnek, sem a testvéreidnek, legtávolabbi rokonaidnak, se a faludnak, mert olyan életmódot folytattál, hogy egyszerűen nem kíváncsiak arra, hogy egyáltalán lássanak, nem-hogy befogadjanak. De ezt naponta, vagy hetente, mikor rád jön, mindig tisztázzuk. És megérted, felfogod, ma is szóba került már. A kutyának sem kellesz. És te tudod a legjobban, hogy miért. Becsüld meg azt, ami van itt. Ha ez nem jó, lehetőség van, vagy felmész a hivatalba, vagy lehívassuk a hivatalt, és változtathatsz az életmódodon, de a hozzátartozóidnak senkinek nem kellesz.

Sajnos végigjártunk mindenkit. Levelezés történt, visszaírták neki. Nem veszi tudomásul a leírtakat, nem tudok mit tenni. Korral járó tünet, csak éppen mi nem bírjuk már idegileg. Sajnos ott tartunk, hogy független a vagyon, a pénz, minden, vagy megszőkünk, vagy itt hagyjuk. Mert ilyen gondolat is egy jó fél éve már a fejünkbe van. Mert itt szarni se lehet nyugodtan, úgy hogy ne háborgasson bennünket. Mindig ugyanazzal. „Menjünk haza.”

– Anyám, közöltük veled, mi sehova egy lépést sem teszünk. Igaz? Mi, ha elmegyünk, úgy megyünk el, olyan helyre, ahol a kutya se ismer bennünket. Új életet csak ott kezdhethünk, ahol nem vár bennünket az, ami itt, a környéken, vagy elhagyjuk az országot. De magunkkal nem tudunk vinni, mert menni sem tudsz. Buszhoz nem tudsz kijönni, csak ha biciklivel kitolunk, vagy ha az autó kivisz. Tehát, anyám, az adott lehetőségekhez mérve, ha ez neked nem jó, nagyon szívesen a hivatal rendelkezésére áll. De akkor szociális otthon.

– Nem megyek sehova fiam.

– Anyám, én azon vagyok. Szeretném, ha békébe, nyugalomba meghalnál. De nem azt, hogy... Az élettől lehet, hogy sok mindent megérdemelnél, hogy kapjál, de az én lelkiismeretemen ez nem fog száradni. Száradjon a többi gyerekedén. De legalább ezt értékelnéd. Ők le se szarnak, én meg azért első perctől kezdve. Szomorú, de sajnos ezt kell hogy mondjam, meg kellene becsülnöd, hogy van valaki melletted,

nem vagy kiszolgáltatva. Akarsz még valamit, anyám? Nyugodtan, bátran bármit mondhatsz. Nyugodtan.

– Hát van a nyugdíjam?

– Hát... sokkal nagyobb összeg nem érdekelte a gyermekeidet. Igaz, fél lett ajánlva az örökség. Mit mondott a drága szép Piri nővérem? Nem pénz kérdése, anyám. Te pénzért sem tudtál megvenni senkit azért, hogy elkerülj innen. Szomorú.

– (érthetetlen)

– Hát, csak úgy odamegyünk, oszt egy kocsiba odamegyünk, oszt engedjél be drága gyermekem hát ki se jön az utcára. Hát arra kell adni, amit te mondasz, szerinted? Hát... meg vagy hallgatva. El ne ess, hé! A másik botot is, jobb lett volna, hozzam ki, anyám?

Szomorú emberi sorsok. Annyi ilyen idős el van dobva, ott van magára hagyva. Pedig mi is azt mondtuk: „jobb dolgod lesz anyám a szociális otthonba, mint velünk.” De jobban nem törődnek véle, az biztos. Különösen amióta a feleségem hivatásos gondozó is, ezért járandóságot is kap, munkaviszonynak számít.

– Csukd be anyám mert én nem tudok annyira tüzelni! (Anyja kimegy)

Ha itt van körülöttem, már akkor agresszív vagyok. Egyszerűen nem tudom elviselni. Hol jártunk? Volt egy srác, aki nem hagyott békén. Meg is vert. Nem éreztem már ott jól magam. Nem azt mondom, hogy örökké lázadó típus voltam, nem vagyok az, alkalmazkodni is tudok, de mint ember, vagy mint gyermek mindenki csak egy határig képes tűrni. És ha már nem bír, akkor kitör. Én azt a módját választottam, hogy megszöktem. Egy barátommal. Ki a kastélyból, na ott fogtak el bennünket az egyik kútnál. Most vittek a körzeti megbízotthoz, a melósok, már akkor hívták a rendőrséget. Aztán mire kiderült, hogy kik vagyunk, honnan jöttünk, az éjszaka jöttek értünk. Délután szöktünk meg, sulis után. Tehát akkor volt olyan két óra hosszánk, hogy eltűnjünk. Hát mai fejemmel nem úgy oldottam volna meg, na de az akkor volt.

A másik tanévet már... Tehát végigjártam azt a tanévet, és a következő tanév szeptemberével már 75–76-os tanév az már a másik intézet volt. Én mindenütt fölhalálom magamat. Nekem nincs az, hogy új hely. Soha nem volt beilleszkedési zavarom, megtaláltam a magam helyét mindenütt. És kurva szerencsém volt, hogy a konyha, a kazánfűtő... megoldottam én. A faluba kijártunk, akkor már csajoztam, és akkor kijártunk a faluba, ott nem bent volt az iskola az intézetbe, hanem a falusiakkal, reggel mentünk, délután jöttünk, megtaláltam a módját... Közbe jártunk

szüretelni, szóval volt annyi kapcsolat, hogy a cigim, akkor már erősebb dohányos voltam, megtaláltam azt, hogy mihez jussak hozzá.

Hát sok társadalmi munkába vettem részt, ebbe le tudtam kötni magamat. Akkor kezdődött a halastó építése, csónakázótó, stég lett rajta, egy kis faház, és amikor a legjobb osztályzatot érte el valaki, örsönként, akkor egy hétig igénybe vehette az az órs, azt a horgásztanyát, akkor csónak állt rendelkezésre, a stég az övé volt, voltak ott pecafelszerelések, egy hétig. Hát én a munkám után érdemeltem ki mindig. Bár nem voltam rossz tanuló. De mindig a munka után, tehát a társadalmi munka. Ugyanez vonatkozott, szintén a másik intézetre, ott is mindig a munka. Akkor az órs volt, mert örsönként volt, persze. Cigiztünk... Piáltunk, ki mit tudott keríteni. Ugye én mindig kijártam, ki tudtam menni az intézetből, mentem a kocsmába. Nézd, hát ugye tudod, hogy a kastélyok azért nem kerítéssel voltak sose körbevéve, magas kőfalak, hát én meg megtaláltam a módját, hogy a fákon keresztül hogy tudjak ki-be jutni. Hát ilyen hasonló Tarzan-módszerrel, mert a hajlékony gallyak segítségével röptültem egyikről a másikra. És mindig szerencsém volt, fáról fára.

Hát zsebpénzünk az volt. Az anyám, a mostohaapám gondoskodott, és akkor hetente mindig hétvégén kaptunk pénzt, volt ott egy kis bolt, nekünk, mi magunk üzemeltettük, és akkor volt, érted. Hát, én az az igazság, hogy én különösen nagy összeget nem kaptam, ha én már egy hétvégén 10 forintot kikaptam, akkor az nagyon jó volt. De amellett ugyanúgy takarékbélyegem volt, tehát jobban abba fektettem a pénzem. Nem nagyon szórtam, hanem amikor rákaptak a cigire, akkor már több pénz kellett, de akkor úgy csináltam, hogy a konyhán segítettem, akkor mindig megtaláltam a nőknél, hogy hogyan hozzanak be nekem bármit is, és akkor ők is, jóba voltam a fűtővel, a fűtő is, tehát mindig, vagy a kapus...

Szerettek. És az nekem olyan jóleső érzés volt, hogy... nem azt mondom, mint a saját gyerekeket, csak több szeretetet kaptam, mint a nevelőktől, vagy esetleg mint az anyámtól. Tehát valamit azért éreztem, hogy hopp, valaki közel áll hozzám. És nem az érdekelt, hogy ez most családtag, mert abba az időbe nekem még csak az volt, tudod, hogy az apám, az apám, az apám. Egészen... meddig? Míg a lányom meg nem született. Ki se jártam a nyolcat, mikor az első lányom megszületett, 1976-ba.

Igen, ami (a *felnőttek beszélgetéseiből*) különösen megragadt, nem véletlenül lettem korán családapa, tehát apa, hogy: „hú az én férjem milyen, nem törődik velem”-, tehát ugye a konyha! Nőekkel voltam. Vagy az öreg,

a kapus például: „az istenit, az asszony már megint ezzel van jóba, azzal van jóba, de hát nekem dógozni kell, tizenkettő – huszonnégy. Nincs időm. Meg már öreg vagyok” – mondja. Tizenvalahány, tizenhét év korkülönbség volt. Hát érthető.

Bár akkor én már tudtam a szexet, elméletben. Gyakorlatban meg nem sok kellett hozzá, tudod, csak egy partner. Hát szerencsés helyzetbe voltam, mert énrám rám másztak, úgyhogy az első magömlés olyan váratlanul ért, hogy... na. Mondjuk azóta se érzek olyat. De akkor teljesen lezsibbadtam. Az első... Na de hát nem is tudom, hány évvel volt idősebb a csaj, úgyhogy... könnyű volt letámadni. Ez nyári gyakorlat volt, ő... nem az intézetbe, de év végén mindig adtak ki igazolást, nyári munkát lehetett vállalni. És én elmentem gyárba dolgozni. Nyári szünetbe. És akkor egy idősebb dolgozóval, hát hozzám képest idősebbel, megismerkedtem aztán... Abba az időbe adtak ki, olyan hetedik-nyolcadikosoknak már adtak ki igazolást. A nyári szünetben munkát vállalhatnak, és gyárak meg üzemek vettek föl tanulókat nyári szünetre. Éltem a lehetőséggel. Sokszor visszagondolok erre, mindig a munkával kötöttem le magam. Engem is a Kádár-rendszer nagyon megréfélt. Még KMK-ért is ültem börtönbe tíz hónapot. Na. Holott mindenütt nekem az van a bíróságon, munkahelyi vélemények, hogy mennyit dolgozok. Például ezt az egyet nem bocsátom meg a Kádár-rendszernek. A KMK-ért.

Szaktanácsadó

Csak nyolcig lehetett az intézet. Nem mint tizenhat vagy huszonkét évig, nem tudom, nem vagyok tisztába vele. Igen, visszakerültem anyámhoz. Akkor konfliktusok, viták voltak, így kerültem kollégiumba. Szerintük, hogy jobban tudjak tanulni. Hát engem már akkor nem érdekelt a tanulás, mivel nagyon jó ösztöndíjat kaptam, és akkor kitaláltam, ha nekem nincs ruhám, ugye a sulis mellett azért hétvégén elmentem vagont kirakni. Jól fizették. De az a pénz is kevés volt. Sétáltam a Centrum előtt, gyönyörű szép ruhák, mellette volt a Sportszer, cipők, bemelegítő. És bizony volt egy-két, hülyén hangzik, ha azt mondom, barátom, – nem. De ismerős, hát ugye minden nap találkoztunk, ez sem igaz, de a kettő között sem igaz, de terád is azt mondom, barátom, pedig másodjára találkoztunk. Inkább ez ilyen megszólítás-forma lenne. És akkor... hegesztő, mennyivel nagyobb az ösztöndíja. Hát egyáltalán nem érdekelt a tanulás. Újra kihangsúlyozom. És azért, hogy nekem több pénzem

legyen, átiratkoztam oda. Bizony, bizony abban az időben, 1200, 850-tól 1200 forintig kaptunk, nagy pénz volt ám 76–77-es tanévbe! Ösztöndíj. És ezért mentem. És megmondom neked őszintén, basztam tanulni, csavarogtam, megszőktem, hiába voltam a kollégiumba, sőt, utána még el se mentem vagon t kirakni, semmilyen alkalmi munkára vagy újság-kihordásra vagy bármire. Az nekem biztosította azt, hogy akkor nekem lett egy hobbim, pecáztam, isten tudja milyen extrém felszereléseket megvettem, irány a Hortobágy. Vagy moziba mentem. Hát imádtam nagyon a régi magyar filmeket, a Híradó moziba nagyon sok ilyen film volt. De egyébként mindig az Apollóba meg a Meteorba jártam. De volt egy Kertmozi az Apolló és a Művész mellett kellett bemenni. A Dimitrov és a Művész mellett volt, azt tudom, mert ott volt a szovjet nagykövetség, volt ismerősöm, meg... Tehát onnan jártamba, sokszor a falon keresztül néztem, sokszor megszakították miattam, kihívták a rendőrséget, de ugye a nagykövetség területe diplomáciai mentesség, basztam kijönni, a magyar rendőrség meg nem mehetett be. Tehát mindig megtaláltam, hogyan lehet szart keverni. Érted? Volt egy kislány ismerősöm, hát ugye az apja ottan akármi volt, és ha éppen mégis el kellett menni, akkor szépen páncélkocsival kijöttünk, oszt kivittek a vasútállomásra. Oda már nem jött a rendőrautó.

Na de elkanyarodtunk. Ja igen, a... és akkor úgy megfogadtam, tudod, hogy hm, nem tanulok, minék. Bánom. Na de hát, 2003-at írunk, nem pedig a 76–77-es tanévet a szakmunkásképzőbe. Csak azt tudom mondani utólag, hogy azért nem vittem ebben az országban soha semmire, mert ilyen lezseren, hanyagul kevertem. Saját életemet, a saját sorsomat...

Voltak a családon belül olyanok, hogy értelmes gyereket láttak bennem, hogy akkor tovább tanulni, és akkor jogász vagy orvos leszek. Volt ilyen indíttatás, de azt már én nem hagytam. Bánom, de így hát utólag, tudod, nem hallgattam azokra, akik mái napig is szeretnek, meg becstülnek, a rovott múltam miatt is, de úgy voltam vele, nem. Elmentem dolgozni. Egyre drágább felszereléseket vettem. Mániám lett a pecázás, egyre több pénz kellett. Hát ott hagytam a sulit azért vártam vele, tudod, hogy végigjártam, meg is húztak hatból. Na de hála a kapcsolatok révén következő tanévet ugyanúgy kezdtem, bent voltam az osztálynaplóban, csak hát basztam... Hát nem kicsi család, amibe anyám is belekerült. Persze. Mindenki magas végzettségű, állami beosztású. Komoly emberek. Hát bizony-bizony. És hát dolgozgattam itt, dolgozgattam ott, mindig a nagyobb pénz reményében, aztán mindig kibasztak velem, a nagyobb

órabér kevesebb havi összegbe bizonyult, hát utána meg kezdődött a... hát ez. *(Anyja bejön)* Na de hát hadd járkáljon.

– *Ajálnék valamit.*

– *Mit ajánlasz, anyám?*

– *(érthetetlen)*

– *Igen, anyám, és mit csináljon Lajkó vele, adja oda annak, aki gondozza?*

Hát az még annyit se tud menni, mint te.

– *(érthetetlen)*

– *Az is beteg, bizony anyám, hát te szerencsés vagy, te nem betegszel meg sose, de azokat már gondozzák.*

– *Azért még befogadnának?*

– *És hol, hova? Hova? Egy szoba-konyhás ház! Hova fogadnak be? Mondd meg nekem, hova? Még ott a fiuk is.*

– *Kedves fiam, van nekem több ház, befogadhatnak.*

– *Jó, anyám, akkor mondd nekik, csak ne engem baszogassál naponta többször ezzel. Hát éngem nem érdekel.*

Én nem tudok mit tenni. Hát mit tudok tenni? Na, nem kell a kutyának se. Hát nem én harcoltam ki őt, figyelj, utálnak, mint a szart, arról én tudok, ha őt utálják, mint a szart, arról én tehetek, vagy te?

Egyre nagyobb igényem volt a hobbi, a horgászat, drága felszerelések, ösztöndíj kevés volt rá, nem volt jó otthon a sok verés, elkerültem. Fölmentem dolgozni, beleültem magam, rá egy évre abbamaradt a nagy szenvedély, a horgászás, nem kaptam engedélyeket oda, ahova a felszerelésem jó lett volna, hát az, hogy a Balaton, vagy a Rába, a távolság áthidalását a munka nem tette lehetővé, Tiszalök, ahova nem kaptam engedélyt, így abbamaradt ez a drága... A szenvedéllyel a szakmunkásképzőbe valaki beoltott. Akkor irdatlan mennyiségű halat fogtam, amennyit senki nem fogott, és olyan, mint a nyereg, először nyersz két-háromezret, és azt hiszed, hogy fu! Hát ez körülbelül ilyen volt. Vagy mint a kábítószer. Mind költséges. Hát bizony utána az élet sodort. Haza-hazajöttem megnézni az anyámat, hétvégére.

Amikor nyári szünet kezdődött, kezdődött volna a gyakorlat, tehát sulis nem volt, akkor hagytam ott. Tehát még egy ösztöndíjat fölvettem, legyen miből elindulni.

Munkahelyek

Két műszakba dolgoztam, akkor kerestem négyezer-valahányszáz forintot, nagy pénz volt, mert amikor a második munkahelyemre mentem, kaptam ezernégyet, ezerhárom-valamennyit. Akkor a főnökre esés volt, és mikor vissza akartam menni, már nem vettek vissza Istenáldott tehetségem volt, hamar a gépekre embert kerestek. Szóval, szerencsém volt, olyan barmokat állítottak oda, hogy aki szimpatikus a főnöknek, hogy na, kezeld! Nem tudták. Kirobbanó természetű volt akkor a főnök, és azt mondta, az istenit! Ennyi ember közül nincs, aki... És azt mondtam: Én. Hát legalább indítsa el. Odamentem, ugye a gépek mindig érdekeltek. Egyből tudtam mindent. Hát azt mondja, maga dolgozott itt? Nem, mondtam. Igyekeztem, nem azt mondom, hogy seggnyaló voltam, mert gyűlöltem, mái napig gyűlölöm a módszert, bár hidd el, sok ember sokra vitte. Nyalizni a főnöknek. De én mindig egy kicsit gondolkoztam előre. Figyelgettem. Érdekeltek sok minden. Nem azt mondom, hogy minden, de sok minden és mindig ellestem. Máí napig is úgy vagyok vele, hogy nem tudhatom, hogy mikor veszem az életbe hasznát. Bár én... Garancia nekem, én a nyakamat teszem arra, hogy a bűdös életbe én állami vállalatnál dolgozni nem fogok. Nem vagyok érdekeltek, hogy nyugdíjas legyek sem. Hála istennek. Így nem kell benyalni senkinél magamat. Csak az asszony lába között. Érted? De érdekeltek mindig minden. És mindig szerencsém volt, tudtam mindig alkalmazkodni. Kerestem a helyem egyébként a világba, az életbe. Vagy a mindenkori helyzetben. Hogy legyen nekem jobb. De ez szerintem minden emberrel veleszületett adottság. Csak én szerencsés helyzetbe voltam, hogy minden érdekeltek szinte.

Én évekig visszajártam a Kossuth utca 1. szám, a bejáró szakmunkás-tanulók klubjába, meg amikor a Kölcsey Művház megnyílt, akkor is tartottam a kapcsolatot. Hisz nagyon sok kislány barátom volt, akikkel barát is volt, meg jó viszony is volt, szép emlékek, kellemes emlékek. Hétvégén a Nagyerdőn kirándulás, szalonnasütés, én malacot vettem, akkor azt szépen nyárson süttöttük. Hát, ha utólag belegondolok, akkor szerintem csak azért kellettem, mert meg tudtam venni mindent, aztán... valahol ilyen papucs-féle voltam, és ha jól visszagondol az ember a bűdös életbe mindig csak kihasználtak. És én mindig hagytam magam. Így, ha visszatekintek, tudod. Máí napig így van. Áldott jó szívem van valószínűleg. Töreksek azon, hogy segíteni másokon. Holott engem mindig csak a sárba taposnak. Ne búsulj, még a saját fiam is azt mondja, „nem szeretlek,

apja”. Gondolod, hogy tőlem tanulja, vagy az anyjától? Na, anyámtól biztos nem! Mindennek megvan a maga magyarázata: a környezet!

Tehát akkor Magyar Államvasutak. Talán az, hogy sokkal több barátom volt, sokkal többet dolgoztam. Amennyi kis szabadidőm volt, azt olyan társaságba töltöttem el, vagy olyanokkal, akiket, mondhatom azt, hogy visszasírnák, ha olyan barátaim vagy olyan ismerőseim lennének, akikkel elmehetnék. Mert tényleg nem tudok az ABC-ből egyet sem mondani rosszként rájuk. Jó kis bulik voltak, tudod, elmentem velük diszkóba, igaz, hogy én kint vártam őket, mert nekem a diszkó soha nem tetszett. Bár volt, hogy a Pálmába elmentem velük, ott diszkó volt abba az időbe is, de az asztalnál helyet foglaltam, oszt iszogattam. Akkor még nem szeszt, ne arra gondolj. Iszogattam. Elnéztem, hogy táncolnak, és mindig az volt eszembe, de ez mái napig is így van, mikor így szeretek magányba lenni, vagy magányosként, társaságba is lenni, mindig az életem így lejátszódik előttem. Tehát mindig a kornak megfelelően. Voltam 17 éves, akkor vissza, hogy mi az, amit elrontottam, mit kellett volna más-képp csinálni, hanem mindig ugyanarra jutottam ki, mint amire most. Semmire, tudod?! Nem is akartam változtatni, nem is próbáltam. Nem is próbáltam. Hogy mondják? Akaratgyenge? Nem is tudom, hogy... Elfogadtam az életet, a sorsot, olyannak, amilyen. Hát most én állítsam meg a Dunát? Ne folyjon tovább? Bár azt tettem volna az életemben! Nem tanultam semmiből, azt mondom, hogy nem, de... sok mindenbe nem engem igazol az élet. Amikor tanultam, hát ugye az harminc éves koromtól. Hát de mikor az ember harminc évet elbasz az életéből, a legszebb kort, így igaz, hát... Én azt sírom vissza csak. Harminctól már magam alakítottam, és azért nem folytattam azt az életet, hogy egyik börtönből ki, a másikba be...

Nők

Lényeg az a Nyugati pályaudvarral, hogy laktanya volt, munkásszálló szerű, tehát laktanya a neve. Mert akik például Mátészalkáról vagy Nyíregyházáról beérkeznek, ott alusznak, és hajnalba a másik vonattal jönnek vissza. De az ottani dolgozók szintén, akik nem tudnak hazamenni, ott alusznak vonatindulásig, ha nem is szolgálatba mennek. Ha nem helybeliek, vagy nem tudnak hazamenni a környékről. És mondom, tudod, gyönyörű szőke bombázó nőt képzeljél el, 125-ös mellekkel, gyönyörű szőke hajjakkal, sima, isteni farral, alakkal. Nagyon jót, de tényleg nagyon jó

bombázót képzelj el. És akkor kötekedtek velem, mert nagyon jó nő volt, Pesten se sok olyan nőt látsz minden nap szaladgálni! Milyen a vasutas? Belekötött. Hát én meg az egyiknek úgy beszéltem, tírják volt, szabolcsi, hogy... ahelyett hogy egy csokor virágot hoznál neki, mint hogy ilyen csúnyán beszélsz! Hát részeg volt a tírják. Hát egyből baszni akart, oszt pont a porta mellett. Hát a nagyságos asszony meg visszaszólt, hogy de cserepeset ám, hogy az én fejemhez verje. Puff. Rajtam töltötte ki. Oda mentem, bemutatkoztam, bocsánatot kértem tőle. És elhúztam a csíkot gyorsan. Jöttem kifele, az Abbázia mellett volt egy csemege, oda jártam mindig vásárolni, hát én ugye minden nap egy üveg pezsgőt megvettem, nagy pezsgős voltam, jövök vissza, mondom a portásnak, hogy tegye már be a hűtőbe. Négy ágyas szobák voltak, rakja már be a hűtőbe, majd visszajövök. Visszaszól a hölgy, hogy de két poharat hozzak ám, mert ő is szereti a pezsgőt. Hát én meg mondtam neki, hogy nekem nincsen poharam, csak cserepem. De a virágot nem tudom kivenni. Belefagyott, a hűtőbe tartom a virágot. Hát így jöttünk össze. Hát akkor már este, séta Budapest, már akkor megtörtént a parkba a padon az első csoda, hát nem kell mondani, mi lehet az. Szépen. És még összejöttünk. Hát akkor ugye már minden nap együtt voltunk, hazavitt a szüleinek bemutatni. És akkor ismertem meg a családját. Ott is szerettek. Gondolj bele! A nővérét, az anyját, őt, és a végén már a húga is rám szállt. Azt is kellett. Úgy menekültem el. Megszöktem. Hát voltak nekem, nem azt mondom, hogy nem voltak, de figyelj! Ez már mind... azért nem szeretek erről beszélni, hát néhány évig ez még úgy szép emlék, de már ennyi év után, meg amennyi nőt már én... hát nekem egy picca akármilyen jól néz ki, én már eddig vagyok, vagy eddig vagyok... hát én már annyi nemzetiségűt... hogy nekem mindegy már, milyen szép. De azért jó visszaemlékezni, de esküszöm neked, jó. Tulajdonképpen akkor szeretették meg velem a pinát. Úgy istenigazából. Akkor tanultam, meg tanítottak meg sok mindent. Hát azért három... Az isten faszát. Na. 17 éves fejjel. Na. Sok volt. Volt hogy föl se tudtam kelni, bazdmeg. Az anyós úgy megdőgözött, hogy azt se tudtam, hogy most élek, vagy halok. Felöltöztem, és angolosan távoztam. Ott hagytam mindent.

De tulajdonképpen majdnem így voltam minden nővel, kivétel egy, a kisebbik lányom anyja, aki, ő hagyott ott engem. Hát... Mindegy különben. Szóval, ha házasság lett volna, is akármelyik élettársi kapcsolatból, a gyerekekre való tekintettel, akkor is elváltunk volna. ... Nem érdemlik meg mint anyák, hogy egyszerűen ennyi év után én emlékezzek

rájuk. Alkoholisták lettek, addig süllyedtek, hogy egy pohár borért, vagy egy háromcentesért basztak, elherdáltak mindenüket, nem lehetett... a gyerekek sem emlegetik az anyjukat. Akkor nekem meg... na. Apu van, nincs szó. Soha nincs felemlítve. Akárhányszor találkozok velük. Mindig, nincs, nincs. A nagyik nincsenek, meghaltak, tehát nincs, csak apu van, és hát mi nem beszélünk erről, értelmetlen. Ez nem lehet része, részese még a leghátsóbb gondolatomnak sem, hogy visszaemlékezek rá. Én is link voltam, tudod, könnyű dolgom volt, egyik lyukból ki, a másikba be. Na de hát... Ilyen volt a fiatal élet. Mért, ma nem így megy? Az egyetemen hogy megy? Csak a Rozit baszom? Hát mért, ha az Iboly is tartsa, azt is bedugom, nem? Tessék? Hát igen, bizony, bizony. Még a dicsőséges férj is előbb-utóbb megunja a feleségét és akkor... hm, tudod milyen az egér, az se szeret egy lyukba menni. Ez ugyanúgy oda-vissza érvényes ám! Egyikőnk se kivétel. Mindenkinék megteszik valaki, ahogy te megtesztél neki. Sajnos. Hát igen, sajnos bizony. Nincs már az, hogy holtodiglan, vagy holtomiglan.

Börtön

Én két refet szolgáltam ki, akkor az első három év, a másik négy év. És a semmiért mindig harminc napokat, hatvan napokat beülni. A munkahelyről elvinni. Nem dolgoztam, az volt a baj, utána három nap múlva a munkahelyemről meg elvittek. A börtönből megszöktem csak azért, hogy a munkahelyem megmaradjon, pedig akkor „Állj, vagy lövök!” volt ám! Debrecen. Tudod, hol a börtön? Valamikor Beloianisz volt, most nem tudom, milyen utca. Csak hogy a munkahelyem oda ne legyen! És önként visszamentem.

Tehát úgy tudok visszaemlékezni, mindegyikre, hogy nekem nagyon jó dolgom volt. Nem azt mondom, hogy mindvégig jó dolgom volt, de feltaláltam magam, és én... én mivel... bent kellett lenni, szerettem a börtönben lenni. Feltaláltam magam. Megtaláltam a helyemet.

Nekem mindig az volt, hogy különösebben nem érdekelt, ki mit mond, de azért megmaradt bennem, amikor szabad lettem, hogy igaz-e amit ott mondtak. Próbáltam úgy tenni, úgy csinálni, hogy meggyőződjek az ő állításukról. Hát sajnos nem mindig igaz volt, amit a börtönbe hallottam. Például hogy egy gépkocsit hogy lehet föltörni. Nem tanítottak, hát nem érdekelt engem. Ha erről volt szó, akkor én mindig elmentem onnan. De azért nem elég messze, tehát hallottam, de így közvetlen

beszélgetésekre én nem vettem részt. Azt mondtam, a börtönbe jót nem lehet tanulni. Ezt a máj napig tartom. Mert... ha tanulsz valamit, akkor nem kerülsz oda. Így igaz?

Hogy mondjam, rábeszélés... fene tudja. Tudod, ez ilyen vegyes társaság volt, fiúk, lányok. Mert a máj napig is határozottan állítom, hogy ha a lányok nem lettek volna, soha nem kerülok a börtönbe. Ott már, nem is tudom, bizonyítani kellett, vagy... Tehát akkor a társasághoz nem lettem volna odaillő. Ilyen törvénytelen akármi, hogy az ember... hát mi... ők mennek, én nem... Már a csajok előtt én maradjak le. Nem tudom, minek nevezem, mert ezt vagányságnak nemigen lehetett... Ilyen brahiból, vagy mit tudom én. Tehát én akkor ezzel nem számoltam, hogy hú ezért én még börtönbe is kerülhetek. Nem, nem, hát különösen azért nem, mert én soha nem vittem el semmit. Ilyen... kaland. Nem volt szükségem semmire. Tehát nem kellett, hogy én akármit csináljak, elvigyem, hasznom legyen belőle. Mert ha lett volna értelme, akkor azt mondom, hogy ... sőt, fejlődtem volna, de hát... A bűnözésnek szerintem nincs jövője. Az én mentalitásomban. Van, akinek igen, nekem nem életcél. Úgyse tudnám a tudásomat már hasznosítani. Mint korábban is mondtam, részben a barátok, részben a családi összetűzések miatt. Tehát valahogy elszakadni onnan. De mindig ugyanott kötöttem ki. Ez lázadás önmagam ellen, család ellen. Nem is gondoltam én a törvény ellen. Tényleg nem. Bár utána már tudtam, hogy mivel jár, de mindegy, csak otthon ne legyek. Hát ez egy haszontalan döntés. Máj napig is bánom, mert bolond, aki nem bánja, ez valóban így van. De ezen már túl vagyunk, engem már 90 óta nem... nem voltam börtönben, szerintem ez már javulás. Ha valaki azt mondja, hogy nem, akkor, esetleg már holnap bemehegetek. Minden esélyem adott egyébként, nincs ilyen gondom.

Csempészés

Tulajdonképpen mikor elhagytam az országot, Romániába kötöttem ki. Aztán, hogy hasznosítsam azt az 50 dollárt, akkor a valutakeret az volt, belecsöppentem egy kis olajcsempészetbe. És innen indult ki az, hogy én valahogy átkerekedtem Jugoszláviába. De... bővebbet erről... nem. Hasznosítottam azt, hogy az ötvenet, amiből nem lehetett, csak két nap megélni külföldön, bár mint mondtam, egy évre adták ezt.

Többször mondtam már, én bárhol vagyok, mindenütt föl tudom találni magam. Úgy vagyok velem, az idő mindig nekem dolgozik. Úgy

szoktam, csendbe maradok, csak hallgatózok. Tehát úgy érte a hallgatózást, ha én bemegyek valahova, leülök, megiszok egy kólát, már onnan tudok információt szerezni, mindegy az, hogy milyen jellegű! És ha nekem tetszik, akkor hasznosítom. Ha nem, akkor arra a helyre visszamegyek, ha nem akkor, azért az utcán mindenki beszélget, és valahogy így. Persze. Tudatosan. Hát befektettem. Nem társultam be, hanem hozzájutottam betársulás nélkül olajhoz, és akkor... Hát nem egészen így alakult ez, csak utána már ment egy kicsit jobban. Hát magyarul, amit más megpróbált kicsempészni, az jutott hozzám, mert ők nem merték, ott hagyták, én meg mertem... És nyertem. Lehetne ezt bővebben, de hát... Na. Ez már bűnözés, tudod, és... Nem szabad, ez törvényellenes. Hát akkor nagyon sok család ezt csinálta, ebből éltek.

Most? Most hivatalosan megy az üzemanyag. De akkor embargó volt. Más egy háborús övezet, meg más az embargó, meg más az, hogy Ausztriában 20 forinttal olcsóbb a benzin, mint Magyarországon. Osztrák átmegegyek tankolni, akkor eladom. Átmegegyek... Hát ugyanígy volt akkor Románia is. Hozták a román gázolajat, a román benzint. Ott harminccal olcsóbb volt. De más az embargó!

Hát, amikor szerencsénk volt, akár hússzoros haszonnal. Hát azért mondom, ötven dollárt pillanatok alatt be lehetett fektetni. Tehát nekem a véletlen, az, hogy vagy nem merték, vagy elcsúsztak, nem mentek vissza az áruért. Pihent egy pár napot, szemem előtt volt, megpróbáltam. Ennyi. Sikerült. Kedvet kaptam rá, mindig vannak szerencsétlenek, pénzért segítőkész emberek. Sikerült néhány embert magamhoz édesgetni, csalogatni pénzzel, és akkor már nagyobb tételbe. Neki is volt ismerőse, kapcsolata. Figyelj, mindenképp kellett pénzt szerezni. És ott, ott, ha már adtam száz márkát, mert nagyon ment a német márka, divatos fizetőeszköz a német márka és az USA dollár volt, nagyon ment, jobban szerették, mint a dollárt. Például odanyomtál száz márkát, bármit megtehettél, érted, bármit. Jarművet szereztem, majd nagyobb tételben tartálykocsit...

Akkor még frissen kiszabadult magyar állampolgár, úgy voltam vele, hogy lesz, ami lesz. Tehát ha megdöglök, se érdekel. Ebbe, ezzel a tudattal indultam el. Mindegy, hogy hol döglök meg. Magyarországon, vagy bárhol a világon.

Háború, szerelem

Hát, szerelmes? Az voltam sokszor, sok nőm is volt, de azért konkrétan, hát ...? Nekem mindig az az igazi, ami van. Komolyan.

... Szép, kellemes emlékek... Hát emlék, hát úgy emlék, tudod, hogy az az igazi, amikor benne vagyunk, már amikor vége, évek telnek el, szép, szép, de hát ez olyan, mint a szeretkezés, tudod azt csinálni kell, nem így beszélni róla, hogy hú de milyen jó. Hát azt néhány mondatba el lehet mondani. De amit csinálsz, vagy érzel...az nem szavak kérdése. Így tudom viszonyítani, hogy annyira részletezni, vagy mondani, hát, azt át kell élni, vele kell élni, benne kell élni, és akkor tudja az ember, hogy milyen.

Volt egy, szegény meghalt, ez kint Románia. Őt szerettem, ők is szerettek engem. Befogadtak, mint családtagot. Hát tudod, milyen jóleső érzés volt, mert most nem a pénz után, de... A volt barátnőmnek két húga él, azokról mái napig nem tudok semmit. Volt egy csodálatos szép sógorom, aki fenegyerek volt, így nem bántom meg, tönkretette a családot. Nem azt mondom, hogy gazdagok voltak, mert nem voltak gazdagok, de ahhoz képest jószágjuk volt, tehát nem éheztek. De mindent eladtak. Vagy eladott tőlük.

Hát néha volt nekem kimenőm Jugoszláviából, és hát ugye mivel az egység összes tagja Romániából került oda, egy-kettővel nem azt mondom, hogy barátok voltunk, mert barátkozni nem lehetett. Félni kellett, vigyázni kellett egymásra is. De azért voltak, akik összetartottak. És akkor így kimenőnk volt, vagy eltávunk volt, akkor szépen átjöttünk. Úgy illegálisan. Mert nem lehetett volna elhagyni az országot, az természetes. Csak hát akkor annyira közel voltunk. Román oldalon Temesvár volt, és szépen átjöttünk.

És akkor én egy kicsit bentébb merészkedtem, mert ugye jobban mertem, nekem több időm volt, és így ismerkedtem valahogy össze. Pontosabban volt egy magyar barátom, mondjuk azóta sem találkoztam vele, ő áttelepült Magyarországra. Őt is kismimizte a felesége, úgyhogy lakást, mindent ott hagyott, nagy ... kölyök volt, na mindegy, de azért jól kibaszta vele. És akkor annak a révén.

Nem tudtunk valutát átváltani és ennek a srácnak hiába volt gyönyörű lakása, mindene, de pénze nem volt, se kaja, és éhesek voltunk. Hát azért valutával meg nem akartunk fizetni, mert átverik az embert, hát nem mindegy, hogy két-háromszáz dollárunkba került kettőnknek egy

vacsora. És akkor azt mondja, hogy van neki egy barátnője, néha szokott itt aludni, menjünk el, kérjünk tőle 500 lejt. Tehát 500 lejhez képest kétháromszáz dolláros vacsora nagy volt. És akkor még a lej kettő... száz lejt adtak kettőszáznegyven forintért. Száz alatt volt, nyolcvan valamennyi volt a dollár. Háromszáz dollár, tudod... És akkor így jöttünk össze. És akkor ő adott 500 lejt kölcsön, és akkor volt egy kis szóbeli vita, intim dolgokról, nő-férfi viszony nem tudom, hogy került szóba, akkor én szépen kiosztottam, és akkor fogta magát, ott hagyott bennünket. Gondoltam magamban, ha te ilyen nagy fasz vagy, akkor megmutatom én is. Mondom a barátomnak: „És hol lakik? Vigyél oda!” Odavitt, becsengtünk, kijön. „Tessék, az 500 lej.” Sokat éheztek a magyarok, mi is magyarok vagyunk, éhezünk. És akkor tényleg korgó gyomorral, és bántotta a csajt, hogy egy magyar egy magyarnak ilyen mond, és akkor másnap jöttek. Hogyhát nem így gondolták ők azt, amit mondtak. Mi se, tehát kölcsönös bocsánatkérés, magyarázkodás, és így jöttünk össze.

Ő volt az, aki... a nagy ő. A nagy ő volt, ott volt az utolsó lehetőség, én nagyon szerettem volna feleségül venni, mindent megtettem azért, hogy úgy haljon meg, hogy férjes legyen. Na megbeszéltük, belenyugodott annyiba, hogy na akkor jó, holnap jöhet az anyakönyvvezető, kijött volna a kórházba. És akkor összeházasodunk. Mire kimentünk, már elhunyt. Meghalt. Méhnyakrák. Hosszú hónapokon keresztül nyomta a kórházat, soha nem felejttem el, Svájcba kellett kimenni gyógyszerért, mert akkor, az akkori viszonyokhoz képest, lehet, hogy azért, hogy magyar volt, vagy más egyéb ok, nem tudom, de nem kapott gyógyszert, úgy kellett kimenem Svájcba érte.

(Anyja bejön)

– Mondjad, anyám.

– Azt akarom mondani, hogy neked adom...

– Mit adsz nekem?

– Mit adok neked?

– Mondjad. Mit akartál mondani?

– A nyugdíjamból...

– Anyám! Most már húszszet adok neked, csak ... anyám, adok... nem kell nekem pénz már több.

– Ha meg tudnánk nézni, hogy milyen állapotba van az a ...ház.

– Anyám, anyám... már rég elbontották. Nehogy a gyerekeid marakodjanak rajta. Harminc évig nem fizettek ki, vagy húsz évig, mindegy. A szép testvéreimnek, meg a leszármazottainak megmutattam, életem eddigi szakaszáig, egy vasat

nem tudnak lerámolni rólad, mindent én vágok zsebre. Sajnos. Ha anyám nem kell, arra se, hogy egy képeslapra – nincs pénz. Mindent én rakok zsebre.

– *Idehallgassál. Nekem még van egy kis nyugdíjam.*

– *Igen, anyám, van.*

– *Na, fiam, aztat összerakjuk, osztán...*

– *Nem kell, van annyi itthon, hogy... nem kell. Mondtam, anyám, maradjunk. Éljlél, legyen még néhány évéd.*

Ezt kezdi naponta.

– *Úgy vágyok én el innen.*

– *Anyám! Én is, én volnék a legboldogabb, még az országból is vágyok el! Úgy teli van a hócipóm! Mindig gondoskodtál róla, hogy elhagyjam ezt az országot! Meg az ország is gondoskodott róla! Hála Istennek, neked.*

Szerettek a sógornőim, vittek őket magammal, bár volt olyan is, aki kihasználta, tartottam egy egész családot, meguntam, magunkra maradtunk, elköltöztünk, eladtam a házat, hazaköltöztünk anyósomhoz, hát így röviden ez. ... Csak anyám úgy fölbaszta az agyamat, nem sok hangulatom van. Erről sokat lehetne mesélni. Egy 24 órát elmesélni, vagy egy hétvégét. Gyakran igyekeztem meglátogatni, tehát hogy haladtam, az úton⁶ fölfelé, egyre több időm volt. Volt olyan, hogy tíz napot is megtehettem, hogy eljöhettek, távol voltam. Persze hogy rohantam oda. Úgy felcuccolva. Amit esetleg nem lehetett ott megkapni, persze hogy nem, mind csempészáru volt, láttál olyan honvédséget, ahol nem találsz meg, vagy nem kaphatsz meg bármit, amit akarsz? Na, különösen egy háborús övezetben. Mindent, aranyrúdtól kezdve mindent megkaptál! Hát ugyanúgy a hullának az aranyfogát, mindent. Sajnos ilyen is volt, hullarablások. Tudok róla. Üzemanyagraktár környékén olvastották egybe. Ilyen is volt, hát hogyne. Ugyanúgy a kábítószer. Hát ez része a hadsergnek. Minden országba, különösen ott, ahol háborús övezet van. Megy a csencselés, az üzletelés.

Háború, félelem, halál

Ez így hangzana, hogy zsoldos, mert napidíjat kaptunk, de nem, ez nem illik rá, inkább... zsoldos, bár hivatásos állományba vettek. Új azonosságot kaptunk, új nevet, új szülőket, minden. Én abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy már akkor nekem megvolt a magyar-román állampolgárságom. És én a magyar útlevelet eldugtam. Tehát annyira

⁶ a katonai hierarchiában

gyenge volt a hírszerzés szerintem, hogy nem néztek utána. A román útlevelet bevonták, és akkor ez alapján voltam én akkor ilyen... Tehát ugyanúgy új nevet, új szülőt, mint ahogy említettem. És olyan lehetőségem volt, hogy közben járhattam sok helyre. Bár hogy milyen minőségben, azt jobb, hogyha... nincs értelme... Mert Jugoszlávia még mindig az a Jugoszlávia, hiába szét van darabolva... Etnikai tisztogatás. Hát mondjuk emberségből mindig jelesre vizsgáztam, volt sok katona, aki az életét nekem köszönheti, hogy megmentettem, egy vissza is adta. Úgy tudtam elhordani a csíkot. Egyszerűen... Nem titok annyira. Egyszerűen az egységemből, a 167 emberből egyedül én élek.

Más a hadgyakorlat, más a háború. Tudod, ez olyan dolog, hogy én sajnálok egy jószágot levágni. Nekem már elegendő volt a vérontásból. Annyi embert láttam, hogy a hasát fogta a beleivel. A csapatodba van és próbál menni. Vagy mászni-csúzni. Menteni a kis rothadt életét. Azt a szenvedést, azt a fájdalmat, azt az eltorzult arcot. Azt látni kell. Mert ezt egy hadgyakorlaton, hacsak nincs baleset, de az sem olyan. Itt a legyek végig beköpték a pondró mászott rajtuk mire esetleg valaki belerúgott, hogy „az már nem él”. Két-három hétig, vagy akár másfél hónapig is ott voltak a hullák. Ami mindenkit érdekelt, tehát érintett volt, az emberi állomány, a fegyverek, lőszerke összeszedése, de a sebesültek vagy a hullák... Azt... nem is jó erről beszélni. Mert... inkább ezt... nem azt mondom, hogy át kell élni, de aki átélte, nem szívesen beszél róla.

Sok dolog van, amik annyira hihetetlenek. A mozifilmekben sem tudják úgy megcsinálni. Viszont ha az ember erről beszél, én személy szerint szinte kezdem ugyanazt átélni, vagy látni magam előtt, ha behunyom a szememet. És ez egy borzalmas látvány. De mennyi időnek kell eltelni ahhoz, hogy az ember leírhassa! És mennyi időnek, hogy beszélhessen róla. Neveket mondhasson. Hasonló dolog, mint amikor az emberből valamit mindig újra próbálnának kiszakítani, de egyszer kivették és keresik. Fájdalom. Nem olyan könnyű erről beszélni, senkinek, aki valamit átélt. A gyógyír erre a sír. Ez gyógyítja be az olyan szíveket, olyan lelkeket, akiket olyan sérülés, olyan trauma ért, hogy egész életen keresztül szinte magukkal hordozták, magukba fojtották, kifejtetni nem lehetett. Vagy féltek, tartottak valamitől.

Ez van, bármi is történik, az emberek mindig azért hallgatnak, mert félnek. Ez marad az emberélet végezetéig. A történelem, vagy a világ végezetéig. Ez így fog lenni, mert hatalom az mindig lesz. Hatalom ellen, vagy mellett levők mindig lesznek. Így igaz, mert aki valamibe bele keveredik,

vagy belecsúszik, akarva, vagy akaratán kívül, ha megégeti ezt az ujját, nem fogja odadugni a másikat is. Nem úgy lesz, mint a Bibliában, hogy ha megütik az orcadát, tartsd oda a másikat is! Nem fogja odatartani!

Amíg két ember lesz a földön – legyen három – ellentét lesz. Nézzük a világtörténelmet. A háborúkat, a vallási háborúkat vagy bármit. Ez mindig megismétlődik. Kezdődik valamilyen formában előlről. Ebből nem tanult az emberiség. Most abból se fog, amit én esetleg elmondok. Leírok. Nyomatott formába sem. Nem, nem! Egyszerűen csak az lesz, hogy na, most ilyen is volt. Sajnos ez van tényleg, ahogy kezdtem volna mondani. Nem tanul az emberiség. Nem okul. Nincs példa. Ez a sok háború. Mind értelmetlen. Bár a fejlődést szolgálják, szükségesegek. Nem ősemberek vagyunk már, hogy onnan kezdjük az életet. Nem fog tanulni az emberiség, érdekelt. Amióta a pénzt feltalálták, azóta az dominál. És azért az emberek mindent megtesznek. Azért kapsz gyárat, mindent, az életet. Anyagias világ, és sajnos minden ember olyan. Hopp, mennyi hasznom van belőle? Jó, adjad! De hát én tudod, mit mondok az ilyenekről? Ez a legtöbb, 100-ból 99 vagy 98. Rossz az arány! Te magad is az életed során tapasztaltad, nem mondok hülyeséget.

A félelem nagy úr, legalább olyan nagy, mint az éhség. Van, amivel nem lehet játszani. Jobb, ha az ember magával viszi a sírba.

Hát... hát félelem. Nem igaz, hogy valaki nem fél. De egy idő után... Ez olyan, mintha te reggelizel, vagy ebédelsz. Meg lehet szokni, ha képes vagy rá. Idegileg, ha képes vagy rá, bármit megszoksz. Mindenki fél. Én is félttem. Nekem például... Nem mindegy, hogy az ember mibe öszül meg. Más egy tyúkot levágni, más egy embert megölni. Van, aki erre sem képes, van, aki arra sem. És van olyan, aki nem képes... nem tudja, vagy nem meri, tehát... egy állat életét kioltani. Egy kacsát, vagy akármit. Van. Mindenki megvan. Én is, akkor félttem. De nem is attól, hogy én ölok meg valakit, hanem ahányan ott elestek, úgy körülöttem, mint mögöttem, vagy előttem, és akkor, ráébred az ember, hogy hopp, a következő én lehetek. Ha igen, akkor úgy haljak meg, hogy ne szenvedjek. Mindamellet, sok ember... Nem szerettem volna úgy megdögleni, hogy szenvedek. Mert segítség a segítségnyújtás, ugye... annyira nem történt semmi. Sajnos. Az emberi élet egy háborúban... Nem költséges vállalkozás. Pótolható. Négy-öt év alatt, ha csak ennyi ideig húzódik el egy háború, újabb generáció fegyverképes, harcra fogható lesz. Az embernek nincs értéke. Háborúba nincs. Csak a politikusoknak.

A megtorlás ez így nekem soha nem volt eszközöm, sem célom, a gondolataimba nagyon ritkán fordult elő. Na de az az első gondolat. De én minden cselekedetem előtt kétszer-háromszor átgondolok mindent. Tehát az nálam akkor már tudatos. Nem, nem törekszem soha. Értelmetlen. Erre mondják, a terror terrort szül. Nincs értelme. Az, hogy én haragszok rád... Nem! Figyelj! Azt már kellemes eseményként idézem magamba elő, még akkor is, hogyha esetleg fájdalmas volt. Nem, ilyen gondolatmenettel soha... ilyen mentalitással maga... a kazettát kell⁷.

KAZETTA

Az ő ülete volt, hogy a helikopteres bevetéseken, amikor várhatóan 800 méternél magasabbra emelkednek, vigyenek magukkal ejtőernyőt. Ez alkalommal bevetésen volt, egy fogolytábort kerestek. A helikoptert nem ő vezette, többen voltak a fedélzeten. A pilóta a veszélyes helyzetben (találat érte őket) az egyik ejtőernyővel kiugrott. Mire észrevették, hogy pilóta nélkül vannak, a gép már mintegy 1000 métert zuhant. Ő megpróbálta félemleni a helikoptert, sikerült is, mintegy 3800 méterre emelkedniük a sérült géppel, de egyáltalán nem volt biztos, hogy túléljük a bevetést. Ebben a helyzetben mondta rá a fekete doboz hangfelvevőjére üzenetét szerelmének. A kazettán a legerősebb hang a rotor hangja, de a szöveg tisztán érthető.

„Igazán sajnálom, hogy ilyen rossz időt használtam arra, hogy megszólaljak. Tudod, most nehéz szavakat keresnem. De csak azért, mert annyira zavarban éreztem magam, amikor eljöttem, nem mondtál semmit. Felszálltál a villamosra, és eltűntél percek alatt. Nehogy azt hidd, hogy elfelejtettelek. Mondtam, nagyon nehéz lesz bárkinek is megakadályozni, hogy ne emlékezzen vissza rád. Van valami abban, amit mondtál. A hipnózis. De talán tartogassuk ezt a mondanivalómat későbbre. Talán kezdjem a legelején. Szerencsésen megérkeztem. Már amennyire szerencsésnek lehet mondani. Átlépve az országhatárt, mint általában mindig, elment a kedvem. A jó kedvem. Ez sajnos gyakran előfordult. De most egészen más...

⁷ Ekkor adta nekem teljesen váratlanul a kazettát, innen nem tudtam tovább venni a beszélgetést, mert a helikopter fekete dobozának hangüzenetét a diktafonon hallgattuk és beszéltük meg együtt. További információkat nem adott, később telefonon kért, hogy minden kapcsolatot szüntessünk meg egymással.

Nem egészen a kedv, vagy a jókedv, hanem az a tudat, hogy soha nem fogod hallani a hangomat. Te nagyon jól tudod, született mázlista vagyok. Mindig találok valami módot, hogy akit szeretek, aki kedves nekem, valamilyen formában eljusson a mondanivalóm. A hangomon keresztül.

Hát eddig előben hallottad a hangomat, lehet, hogy nem fogsz megismerni, az elmondottak bizonyára meggyőznek arról, valóban az szól hozzád, aki korábban melletted feküdt. Hogy emlékeztesselek, valóban én vagyok az, néhány dolgot megemlítek, abból az időből, amikor az utolsó éjszakát együtt töltöttük. Beteg voltál. Most már tudom, hogy nem az vagy. Vagyis nem vagy az, ilyesmi nem tart sokáig a nőknél. Szinte egész éjjel nem aludtál. Hülyéskedtünk, tán sajnálva mindketten az akkori helyzetet. Már jobban körbe nem tudom leírni, bizonyára nem egyedül fogod ezt végighallgatni. De emlékszel, mikor azt mondtam, ez olyan forró, ahogy neked annyira hideg volt akkor megmelegítve. Sőt, egy pillanatra kihoztalak a sodrodból, és valami olyasmit mondtál, hogy te nő vagy, és egy olyan mellet(?) nem lehet azt nem észrevenni. Gondolom, így már azonosítottál.

El is felejtettem mondani, bizonyára ezt a zajt megismered. Ez az, amiről beszéltem, mivel fogunk indulni. Egyébként mindenki vidám, nem is ez a lényeg. Még beszélek veled, mert úgy érzem, veled beszélek. Titokban elhoztam egy fényképet. Előttem van, ezért mondom, hogy veled beszélek. Nem tudtak elfelejteni semmit és senkit. Néhány száz dollárért sikerült a fényképedet a karanténon keresztül magammal vinni. Ez az én életkedvem, éltető reményem. Milyen boldogan mosolyog valaki – rám, vagy a fényképezőgép elé – Mindegy.

Borzasztóan hiányzol. Nagyon hiányzol. Hogy mennyire, azt így most szavakban nem tudom elmondani. Azt érezned kellene, amikor melletted vagyok. Sajnos, most nem lehetek melletted.

(*Zene hallatszik nyomokban*) Még van tíz percünk, körülbelől, és utána kezdődik a tánc. Igazi diszkózenére. Most megtanulnak egyesek majd lambadázni. Tudod, mi ez? Most kegyetlennek kell lenni. Ez a tánc megkövetel minden ideget, minden figyelmességet, nincs pardon. Sajnos, nincs. De ha szerencsém van, ha szerencsém van, mire te ezt megkapod, ezt a hangfelvételt, ezt a kazettát, eldől, hogy megtanultam-e táncolni. Vagy ballábas vagyok. Ha ballábas vagyok, már soha többé nem fogok táncolni. Sajnos. Játékos vagyok, akinek néha veszélyforrás(?) kell.

De tudom, ez téged nem érdekel. Egy biztos. A körülmények alakulása lehetővé tette számomra, minden megoldást szembehelyezni önma-

gammal, megoldást keressek arra, hogy a túlélés lehetősége egy bizonyos pontig érhető legyen számodra az elkövetkező talán hosszú-hosszú évekre. Tudom, mit mondtál. Ha nekem jó az a választás, akkor jó lesz. De előbb-utóbb, vagy később, úgyis elhagynál engem. Nos ezen még gondolkozok. Bár az életkedvemet te és Éva adtad meg nekem. Nem tudom, melyiket válasszam. Talán majd találok megoldást. Ha nem, hát akkor bizonyára tévedtem. Ha már megismertem mindazt, amit csak melletted ismerhettem meg ennyi év után, vajon megérdemlem-e a sors-tól azt, hogy egy idő után, az elhagyatottságot is megkóstolva, a biztos reménytelenség fokával mérjem azt, amit te oly biztatóan felajánlottál nekem. Vállaljam-e azt a kockázatot, mely újabb boldogtalanságba vezet téged. Nem tudom, hogy mennyire érné meg ez mindkettőnknek. Bár jómagam tudom, én csak nyerhetek ezen. De gondolnom kell rád is. Hisz te sem vagy már fiatal. Annyi csalódás, annyi pofon ért ebből az életből, mely nem hiányzik, hogy újra ismétlődjön neked. Talán ezért van az, hogy ilyen kegyetlen az élet.

Lehet, hogy amikor a hangomat hallod, megpróbálsz felfogni mondanivalóm, bár lehet, értelmetlen lesz számodra. Mindössze azért van, mert az egyszerű, hétköznapi szavak nem úgy esnek az én számra. Ha mégis, egyszerűségénél fogva némelyek mondanivalóját még én sem értem. Keresgélni kell újra a helyes szavakat. Csak azért, hogy megértsél engemet. Sajnos, az élet az már ilyen. De hát hagyjuk ezt. Nagyon hiányoztok nekem. Különösen akkor vettem észre ennek hiányát, amikor búcsúzáskor pezsgőt bontottál. És Éva⁸ jutott eszembe.

Megfogadtam, józan ésszel akarom végigcsinálni ezt. Nem ittam egy kortyot sem. És azóta sem iszom. Túl akarom élni az egész kócerájt. Mindent, hogy értelmét lássam annak, amiért el kellett jöjjenek onnan. Tudod, maradhattam volna, az esély adott volt. Már említettem neked. A te hirtelen haragos döntésed, az okozta ezt. Nem is tudom, hogy mit kellene még elmondanom.

Félek, hogy észrevesznek. Bár ez a társaság olyan jó, velük a pokol fenekére is elmennék. Sőt, még Romániába is átmennék, hogy elhozzalak onnan. De sajnos most más feladatom van. Ez a kaland, már nem mondhatom, hogy nem kaland, sőt. Nagy kaland. *(rádión halkan idegen nyelvű szöveg)* Ilyet kihagyni – lehet, ebben az életben soha nem lesz ilyen. De majd meglássuk.

⁸ Barátnőjének húga

Vajon eszedbe jutottam-e azóta? Hiányzol. Tudom, mindezt szemtől szembe mondanám, egészen hevesen reagálnál. És akkor, mint ahogy Évi mondta, „Mit veszekedtek állandóan? Nem tudtok nyugodtan maradni?” Tudod, az ilyesmi csak annál fordul elő, olyan esetben, amikor egy nőről és egy férfiről van szó.

A fenébe. Nem tudom, hogy mennyire érződik a zaj. Igyekeztem minél távolabb kerülni a helikopter rotorjától. Lehet, hogy nem fogsz hallani mindent, de nem kiabálhatok. Sajnos. Remélem, azért valamit értesz belőle. Visszahallgatni nem tudom. Amikor megtelik a szalag, a kazetta szépen távozik. És igekeznek hat óra hosszan belül eljuttatni hozzád. Ha megkapod. Ha te kapod meg, nyugodt lehetsz, még élek. Ha más kapja meg, nem vesztek semmit. Ezért nem kerül az életembe.

(itt valaki megpróbált beletörölni a szalagba: a rotor zaja megszűnik, valaki halkán, talán idegen nyelven mond valamit, és után nagyon halkán magyarul: „hát pedig nem tapasztalom...” Egy kattánás után folytatódik a rotorhang)

Itt várjál, mert szünet volt. Most érkezünk egy objektum felé. Kicsit jobban szét kell nézni. Visszamegyek a fiúkhoz. Egy perc az egész.

(Hosszabban csak a rotorhang hallatszik, és néha nagyon halkán idegen nyelvű szöveg.)

Remélem, nem várokztattalak meg túl sokáig. Ez még nem az a terület, ahova megyünk. Sajnos, pontos tájékozódási pontunk nincs. De azért majd lesz valahogy. Tudod, másabb volna, ha ott lennék veled, melletted. De így nagyon nehéz bármit is mondani. És bizony, nagyon távol vagyunk egymástól. De azért hidd el, hiányzol, és majd megbolondulok érted. Egy kicsit furcsább és másabb lettem, mindenki iszik, csak én nem. Egyáltalán nem kell a pia. Bár nem gondolkozom, vagy legalábbis nem úgy, mint mikor együtt voltunk. De azért forog az agyam. Igaz, hogy egy kicsit tompán, a hangom is másabb. De hát ezt te tudod. Ha nem is beszéltem mindenről, de azért tudod, más, nagyobb változások érnek, a szervezetem másképp reagál mindenre. Talán a mutáció. Vagy ki tudja, mi. Lehet, ez a zaj is torzít valamennyire a hangomon. De ez már az, ami. Pontosabban akkor is én vagyok, meg a rotor hangja. Igaz, hogy én fül-dugót használok, nem tudom érzékelni, mennyire érted azt, amit elmondok. Senki nem figyel rám, talán hangosabban beszélnek, igen. De nem kockáztathatom meg, mert akkor még ez sem fog eljutni hozzád.

Borzasztóan hiányzol. Hiányzik Évi is. Mindnyájan hiányoztok. Hiányzik a tocsája(?) is, a kis Kriszti, meg talán azok, akik az utolsó két nap körülöttem fordultak meg. Bizonyára tudod, kiről van szó. Sajnos,

minden olyasmiről kénytelen vagyok lemondani most, ami akkor megvolt. Lehet, hogy egyre többet fogok gondolkozni, rád fogok gondolni, és ez lesz a vesztem. De ha már meg kell döglennem, abban a tudatban dögöljek meg, hogy tudom, nem felejtettelek el téged. Remélem, hogy ez majd sikerülni fog. Bizonyára abban bízol, nehogy azt hidd, azért, hogy ilyen rossznak gondollak, hogy bár jobb volna, ha itt döglenék meg. De hidd el, ha szerencsém van, márpedig a szerencse az mindig kedvez, akkor mégiscsak szerencsém lesz.

Szinte még most is érzem a bőröd illatát. Beszívtam belőle annyit, hogy talán elegendő lesz, arra a hat hétre. Mindig csak annyit érzek, beosztom, amennyi kell. Bizony. Nagyon hiányzol. Borzasztóan hiányzol. Talán még a veszekedésed is. Bár általában ez egyoldalú volt. Te mindig mindenre kíváncsi vagy. Talán kíváncsi is lehetsz, sőt, jogod is van a kíváncsisághoz. De sajnós akkor már más munkahelyed kell, hogy legyen. És ez nem rajtam múlik.

Egyébként elárulok neked egy nagy titkot. Jóval több a túlélés lehetősége a számomra, mivel két helikopterrel indultunk. Időnként közelednek. Vagyis közeledünk egymáshoz. Néha azért erősödik, hol meg halkul a zaj. Biztos érezhető, majd amikor hallgatni fogod. Most az egy százalék túléléshez negyven százalék esélyem van. És ez már tudod, milyen? Ez már pont elég ahhoz, hogy viszontlássalak. Amúgy már korábban említettem, vagy ahogy a szójárást ismered, ismét „elvettem magam”, az akció sikeres végrehajtása után, és függ attól, hányan maradunk életben, vagy ki hogyan sebesült meg, talán két hét után, attól a naptól számítva két hét után, hogy eljöttem, hazatérhetek. Két napra. Ha gondolod, szívesen elmennék hozzád. Persze, csak ha megengeded.

Mindenesetre kérlek, ne csodálkozz azon, hogyan kerül ez a kazetta hozzád. Még mielőtt bármi történne, hadd kérjelek meg arra, amikor meghallgattad, nem baj, ötször-tízszer, ha százszor hallgatod, töröld le, és ha van mondanivalód, légy szíves, mondd a kazettára, majd jelentkezni fog valaki érte. Egyelőre még nem tudom, hogy ki, és hogyan jut el hozzád, de nyugodt lehetsz, aki megkeres, kész megdögleni, az életét adni azért, hogy ez a kazetta, csak hozzád és hozzám jusson el. Kettőnkön kívül senki sem fogja hallgatni azt, amit rámondtunk. Ne légy ideges utána, ne kapkodj, éld hétköznapi megszokott életedet. Gondolj arra, itt vagyok melletted, és ne zavartasd magad. *(nagyon halkan idegen nyelvű beszédfoszlányok hallatszanak)*

Hidd el, nagyon szeretlek, és ez ad erőt, mindenhez, mindenhez, amit kell. Hogy újra viszontlássalak. Persze vannak dolgok, amit még én sem

tudhatok előre, hisz nem körülöttem forog a világ, vagy a kör. De azért most szó szerint, vonatkoztatható az, hogy a kör közepén állok. Egy bezárt terület fölött, ahonnan csak akkor van kiút, ha minden úgy jön, ahogy szeretnénk. Vagy szeretnék. De azért remélem, minden úgy lesz, ahogy, ahogy megbeszéltük. És én is hiányzom neked, És vársz vissza engemet. Persze, lehet, csak biztattál, bátorítottál, nem tudom. Furcsa volt egy kicsit a viselkedésed, de ezt már említettem. De én akkor is szeretlek, és ezt nem tilthatod meg nekem. Sajnos. *(a zaj megváltozik, élesebb hangú berregés hallatszik)*

Most viszont még annyi... fontos elmondanivalóm, melyet te bizonyára másképp fogsz majd értékelni, nem tudhatom. Talán félsz attól, hogy távollétemben háborgat valaki, mivel ezzel teljes bizonyosságot nyertél, hogy ezt a kazettát átadták neked. De ettől ne félj.

Mivel nekem fontos vagy, és én is fontos vagyok másoknak, sőt, annyi ember, amit még te el sem tudsz képzelni, bocsáss meg, lehet, hogy nem elég érthetően fejeztem ki magamat, de a lényeg az, amíg én fontos vagyok, addig te is fontos vagy nekem. És ezt nem szabad szem elől téveszteni. Mint már említettem, téged semmilyen bántódás, atrocitás nem ér. Sőt, nyugodt lehetsz, hidd el, ha én mondom. Nyugodt lehetsz. Ahhoz túl messzire elér a kezem, hogy bárki merjen közeledni, és olyat tenni, amit úgysem érdemes.

Tudom, izgulni fogsz azért, amit most szavakkal nem tudok kifejezni, de piros, és piros betétje van, és benne van valami. Amikor az ember egy életbiztosítást köt, akkor nyugodtan alhat. Remélem, így már érted! Gondolnom kell mindenre, nem nevezhetek a nevéen semmit. A saját érdekemben.

Kérlek, mint a múltkor megbeszéltük, ahogy ezt a kazettát megkapod, úgy értesítelek, bármi történt velem. Ha valami baj, komolyabb baj történt velem, tehát neked nincs miért izgulnod. Mi tudunk vigyázni egymásra. Már amennyire képesek vagyunk a túlerővel szemben. De hidd el, azok vagyunk, akik, és nem kell félnünk. Majd csak túl leszünk ezen.

Nem tudom, hogy sikerül-e még újra neked e kazettát visszaküldeni, majd hallani azt, amit, de bízom benne. Ez kedvet ad neked ahhoz a gondolathoz, amit te oly nagylelkűen felajánlottál. Azon az áron. Tudom, hogy nem szeretsz, de lehet, idővel megszeretsz. Én adok időt neked, ha még lesz időm időt adni. Ugye, értesz engemet? Jól gondold meg, hisz te egy áldott jó asszony vagy. Te többet érdemelsz ettől a sorstól, mint amit eddig kaptál.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy én mennyi mindent tudnák nyújtani neked, erről szó se volt soha, nem is akarok ilyet kiejteni a számon. Ugye, megértesz engemet?

Sajnos, most egy picit befejezem, de a magnót nem kapcsolom ki, nehogy a műszerek valamit jelezzenek. Bizonyára a rádiót, a fedélzeti rádiót zavarja, a ki- bekapcsolgatás, de megpróbálom a lehetetlent is. Remélem, sikerül teljesen, teljes egészében ezt a kazettát feltölteni hanganyaggal, hogy mindent megértsél abból, amit akarok. Most néhány percig várnod kell. De ne izgulj. Eddig még semmi vész. Úgyhogy várj türelemmel. Jó?

Rádió értesítést kaptunk, távolodjunk el a megjelölt céltől, harminc kilométerre, és szálljunk le. Most lesz több időm is így. Sajnos mindig valami olyan helyet kell választanom, ahol engem nem hallanak, de te a kazettán mindenképp hallani fogsz. Ha összeszereljük a rádiót, annak a közelébe nyugodtan tudunk beszélni. Kérlek, bocsáss meg nekem, hogy ilyen bátor voltam, és vállaltam ezt, hogy hagy... *(az oldal vége)*

Sajnos nem vettem észre, elkalandoztak a gondolataim. Túl hamar kezdtem beszélni. Sajnos nem vettem észre, hogy az előző oldal lejárt, így amit be akartam fejezni, gondolom, hogy befejezetlen maradt. Sajnos ez a lehetőség sincs meg, hogy már a földön beszélni tudjak veled, mert néhányszor lövés dördült a földről. Úgy látszik, rakétával próbálnak bennünket leszedni. De a rohadt anyjukat, ezt az örömet nem adjuk meg nekik. Még szerencse, mindez nem hallatszott bele. Odasóztunk egy párat nekik. Tudom, ha láttad volna, hogy el volt torzulva az arcom, biztos azt mondtad volna, te már nem az vagy, aki mellettem feküdt. De sajnos, ha visszatérek, újra a régi leszek.

Nagyon hiányzol, nagyon szeretlek, bár ahogy mondani szokták, egy szóból ennyi mindent így, nem lehet elmondani. Sajnos most is eszembe jut az, mástól kellett megkérdeznem, mi az, de a lényeg az, hogy most már bővebben tudom azt az egy szót. És nekem ez a lényeg. *(a rádió visítása behallatszik egy pillanatra, utána egy ideig csak a rotor zúg)*

Ne haragudj, nem tudom, történt-e valami változás azóta, hogy eljöttem. Úgy körülötted, mint abban a szívben, amely létezik, de már jégcsap. Vagy mint ahogy én mondtam, egy kő. Hidd el, nem egészen úgy van az, ahogy te képzelted. Tudom, az évek téged is megviseltek, de hát azért nem szabad feladni. Mindenki arról álmodik, mármint a nők: herceg hóféhér lovon. De hát nagyon jól tudod, ilyen csak a mesébe van. Vagy nagy ritkán.

Öregszünk. Mind a ketten. Te olyan vagy, amilyen, és én is. Ember hiba nélkül nincs. De hisz ezt te is nagyon jól tudod. Na várjál, mert rágyújtok. Igaz, hogy nem lehet rágyújtani, de hát – ez van. Egy kicsit most már ideges vagyok. Tudod, ha te nem lennél, most gondolkoznom se kellene. De így van miért. *(csak a rotor hallatszík)* Tudom, vagy legalább is bízom benne, valaki visszavár engem. És hidd el, ez nagyon fontos. Így van értelme életemnek. És az értelme te vagy. Őszinte vagyok. Mert ennél őszintébb már úgysem lehetek. Hisz nagyon jól tudod te is, hogy szeretlek. De már annyiszor használtam ezt a szót, hogy borzasztóan.

Annyira hiányzol, hogy a legszívesebben kiugranák innen, ha tudnám, hogy ahol földet érek, te ott vagy. Ilyen a szerelem. Az ember bolondul, meg ha kell, megdöglik. De hát, ha már meg kell, akkor ne így, hanem melletted. *(csak a rotor hallatszík)* Egy kicsit most sokat gondolkozok. Nem akartam, hogy halljad, ami történt, de mondom. Elfordultam oldalra, és megpusziltam a kis mosolygós pofikádat a fényképen. Most mosolyogni fogsz, ugye? Hisz én is mosolygok. Sebaj. Attól még nyugodt lehetsz, ha megdögölök, a zubbony-zsebbe pont a szívemnél vagy. Beletettem egy olyan dobozba, akármi is történik velem, az épségben marad. Te, illetve a te fényképed. Aránylag biztos. De hát ki tudja.

Alig várom már, hogy újra melletted fekjüdjek. Hidd el, nem vágyom többre. Vagy ahogy te mondanád, ennyi nekem is jár az élettől. Én ennyivel is megelégszem. Ugye megértesz. Nekem te úgy kellesz, mint másnak a kenyér. Vagy talán még jobban. Bizony, bizony.

A fenébe is. *(rotorhang)* Ilyen ez a rohadt élet.

Hidd el, én nem bánom, hogy megismertelek téged. Az ismeretségünk nem így kezdődött. Nem erre a célra kellett volna. De sajnos, mint már mondtam neked, a sret(?) oldalba, az, az a hely, ahol őszintén ki tudjuk önteni szívünket. Minden örömlünket, bánatunkat, az valóban nekünk való hely. Tudom, most arra gondolsz, három kérdésre nem kap-tál választ. Pedig csak egyre nem, ha visszagondolsz. Kérdezted a dinnyét. Akkor is mondtam, a dinnyeföld. Egy magyar szólásmondás. A másik, hogy igaza volt, tudod kinek, nem akarom a nevét kimondani. Hidd el, nem rólad volt szó. Nem vagyok kíváncsi természetű. Nem érdeklődök utánad. Nem érdekel a múlt. Az én múltamat megnéznéd, vagy tudnád, vagy látnád, hallanád. Másképp gondolkoznál te is. A jelen és a jövő számít. Mindig a jövőre kell gondolni. Hidd el nekem. Nem akarok én rosszat.

– Rohadt marha részegek! – *(sívítás)* – azonnal mindenki felkészülni, ejtőernyőt fölvenni.– *(sívítás)* – Gyorsan! *(sívítás)* – Mozgás! *(sívítás és idegen nyelvű hangfoszlányok)* – Majd utolsónak szállok ki, menjetek. –

Ne haragudj, de valami történt. Befejezem. Majd legközelebb újra jelentkezem, amikor a kazetta visszakerült hozzám. Szervusz. Legyetek jók. Szeretlek, ha megdöglök is szeretlek. *(A sívítás hangja megváltozik.)*

One, two, three, rangers. One, two, three, rangers. *(Valakivel beszél rádión. Szláv és talán román nyelvű hangfoszlányok jönnek a rádióból.)*

Azt hiszem, még van annyi időm, hogy mondjak valamit. A zaj megváltozott, mint hallottad. Most már hangosabban beszélhetek, egyedül vagyok. Nyugodj meg, nem történt komolyabb baj. Csak ezek túlságosan elbízták magukat. Picsán lóttek bennünket, és nem vették észre, hogy ég a gép farka. Műszer szerint még háromezer-nyolcszáz méter magasságban vagyok. De már nem jár a motor. Nyugodj meg. Ejtőernyővel kiugrok, semmi bajom nem lesz. Bár a jelen helyzetet nem tudom. A koordináták pontatlansága miatt nem tudom felmérni, milyen területen érek földet, vagy esetleg földet érek-e. Vagy hogy hova esek. Egy biztos. Egyedül maradtam. Majd meglássuk. Nyugodt lehetsz, a kazetta most már elér hozzád. Sajnos a végén nem fogsz hallani semmit. De nyugodt lehetsz, míg élek, szeretni foglak, és azért tartom magam életben, hogy szerethesselek. Küzdök az életemért, küzdök így a szerelmedért. Imádlak. Gondolj bele, ne gondolj bele, vedd úgy, mintha homlokodon csókoltalak volna. Szerbusz. Most már valóban készülnöm kell a kiugráshoz. Még mielőtt felrobban a gép. Vigyázatokat magatokra. Remélem, hogy találkozunk. És ne add fel a reményt. Mindenképpen találkozunk. Vagy így, vagy úgy, de akkor is tudni fogsz, hallani fogsz rólam. Legyetek jók. Szerbusztok

ȘTEFAN GHENCIULESCU

Köztérből senkiföldje

Társadalom és városi tér az 1989 utáni Bukarestben

Írásomban a városi terek, pontosabban a városi terekhez való társadalmi viszony alakulását vizsgálom Bukarest példáján.* A totalitárius rendszerek a városok nyilvános terét abszolút hatalmukfelségterületévé változtatják. Szoros ellenőrzésük alatt tartják, a propaganda, a tekintélyt hirdető megnyilvánulások, a szlogenek, felvonulások és monumentális építkezések terévé teszik. Ez az uralom még erőteljesebb és átfogóbb volt a kommunista rendszerekben. A magánkezdeményezéseket betiltották, mivel az állam volt az egyedüli tervező, befektető és kivitelező. A viszonylagos szabadságot feltételező normális társadalmi viszonyok szinte kizárólagosan a magánszférába húzódtak vissza. Az otthon lett az egyetlen hely, ahol (elvileg) ki lehetett bújni a felügyelet alól, ahol szabadabban lehetett beszélni, Szabad Európa Rádiót hallgatni vagy baráti összejöveteleket tartani, mivel más szórakozóhelyek nemigen akadtak. A szabványos lakásokat csak belül lehetett módosítani, személyesebbé tenni.

Bukarest esete különbözik a többi kelet-európai fővárosétól, beleértve a Szovjetuniót is, mivel Romániában nem történt enyhülés a nyolcvanas években. Ellenkezőleg, a rendszer fokozta az elnyomást, bizonyos vonásai pedig inkább az ázsiai, mint a kelet-európai kommunizmusra emlékeztettek. Ebben az időszakban hatalmas városrombolási program indult, másfelől viszont megalomán épületegyüttesek jöttek létre. Az 1989 utáni változások ezért még drámaibb hatással jártak, noha a romániai befektetések aránya

* Elhangzott az Osztrák Tudományos Akadémia által, a *Kultur – Erbe – Stadt. Stadtentwicklung und UNESCO-Mandat in spät- und postsozialistischen Städten. Ein Vergleich aus kulturwissenschaftlicher Perspektive* címmel szervezett konferencián (Bécs, 2005. november 7–8.).

kisebb volt, mint a közép-európaiaké. A totalitárius felügyelet váratlan megszűnése egyrészt a – más vonatkozásokban lassan újrainduló – állami programok befagyasztásához, másrészt a magánkezdeményezések robbanásszerű megszaporodásához vezetett. A korábbi önkényességet féktelen cselekvésvágy, a tér egyéni kisajátítására tett kitartó kísérletsorozat és ellenőrizetlen fejlődés váltotta fel.

Előadásomban azt mutatom be, hogy az 1989 utáni alapvető változások nem értelmezhetők az előző helyzet egyértelmű ellentétéként. Noha paradigmájuk teljesen különböző, nem beszélhetünk sem a háború előtti, mitikus „normális világhoz” való visszatérésről, sem egyszerűen egy új nyugatosodás irányába történő bizonytalan fejlődésről.

Modellezhető-e a közösség és a városi tér viszonya a posztkommunista országokban? Bukarest esetében meglátásom szerint a városi életerő megújulásához a bezárkózás, a be nem avatkozás, a magánszférába menekülés töretlen mentalitása társult, valamint paradox módon a meglehetősen gyenge közigazgatás néhány tekintélyelvű reflexe.

De térjünk rá a fő problémára: ezek a jelenségek inkább a normális társadalom felé vivő átmenet sajátos és elkerülhetetlen tünetei, vagy valamiféle újdonságot jelentenek a nyilvános térhez való viszonyban? Rávilágítanak-e továbbá olyan folyamatokra is, amelyek a kelet-európai térségen kívül zajlanak? Öt esetet választottam ki, amelyek a tér és a benne élő lakosok viszonyának különböző szintjeit mutatják meg.

A pláza: a városi tér pótléka

A plázák bukaresti sikere aligha lehetett meglepő. A helyzet iróniája, hogy a már meglevő plázák nem új épületekben, hanem a korábban „éhséggödöröknek” nevezett, befejezetlen kupolás épületekben működnek, amelyeket eredetileg gigantikus városi étkezdéknek szánt a Ceaușescu-rendszer. Ezeket alakították át a fogyasztás templomaivá, amelyek népszerűsége még a környékükön fekvő lakások árát is megemelte. Nem a külvárosokról van szó, hanem a város központi gyűrűje körüli implantátumokról. Az emberek a város piszkos utcáiról ezekbe a zárt, védett, tiszta és kiszámítható terekbe özönlenek, amelyek valójában a város teréből kiszakított, önálló, ellenőrzött életet élnek. A jelenség természetesen nem teljesen egyedülálló, de Bukarestben a plázák közvetlenül az őket körülvevő városi térből üzennek hadat, miközben fel is falják ezt a teret.

Városi
nyilvánosság
(fotó:
Mihai Duțescu)

Utcareklámok

Bukarest a városi utcareklám paradicsoma. A reklám nemcsak a nyílás nélküli falakat vagy az épületek felső részét lepi el, hanem teljes homlokzatokat is meghódít. Az eredetileg félátlátszó felületeken, építési munkálatok elleplezésére használt technikát normális, működő épületeken alkalmazzák, győzedelmesen – noha igen sajátos módon – meghaladva a médiahomlokzatok divatos kortárs vízióit. A jelenségnek objektív okai vannak: a közigazgatásbeli korrupció és a szegénység kényszere alatt az épületek lakói elfogadják, hogy ilyen paravánok mögött éljenek. Mindemellert a jelenség arra is rámutat, hogy az építészeti forma – mint a belső vagy nyilvános tér kifejeződése – többé nem lényeges. Véleményem szerint az a tény, hogy az építészeti formát feladják az egymás mellé helye-

Új kerítés és szögesdrót a történelmi negyedben
(fotó: Ștefan Ghenciulescu)

zett, autonóm üzenetek kedvéért, azt illusztrálja, hogy az építészeti forma egyszerű hordozóvá, egyes üzenetek háttérévé fokozódik le. A város formája mint a hatalom megnyilvánulása idejétmúlttá válik, de a nyilvános és a magánszféra közötti érzékeny játék, amely valaha a homlokzat fő funkciója lehetett, szintén megszűnni látszik.

Egy totalitárius építmény újjászületése

A Ceaușescu által építtetett Nép Háza és a hozzá tartozó sugárút az eltűnésre ítélt régi városrész helyét volt hivatott átvenni. A helyzet ironiája, hogy a rendszer bukása után a lakosság és a külföldi turisták többsége mindkettőt elfogadta. Nem nosztalgjáról van itt szó, hanem a nagyság,

a gazdagság és a szimmetria iránti lelkesedésről. Az egész együttes fonák módon nemzeti szimbólummá és építészeti modellé vált. Az együttes két eleme azonban különbözőképpen fejlődött. Az út (majdnem) szokványos sugárúttá vált; presztízsnak számít ott lakni. A városi élet tizenöt év alatt hódította meg ezt a helyet, apró változtatások sorozatával (üzletek, irodák megnyitásával), amelyek anélkül törték meg az eredeti monolitikus egységét, hogy ezt valamiféle terv előírta volna. Talán ez az egyetlen hely, ahol a mindenütt terjedő reklámok pozitív szerepet játszanak. A Nép Háza azonban bevehetetlen erődként magaslik. Itt működik a parlament mindkét háza a politikai pártok egyhangú döntése alapján. A Ház nehezen megközelíthető sziget, amely széles körben csodálatnak örvend, de egyúttal el is szigetelődik. Az elszigetelt monumentalitást jeleníti meg és megközelíthetetlen központnak látszik: olyan központnak, amely egyrészt agresszívan mutatja meg önmagát, másrészt védművei mögé zárkózik.

A nemzet katedrális

A vallás befolyásának helyreállása az utóbbi tizenöt évben természetes jelenség volt, tekintve a totalitárius rendszer alatti üldözöttségét. Negyvenöt év alatt egyetlen templom sem épült, és tíz év alatt számos, a rendszer haragjának célpontjává váló templomot leromboltak. Ma rohamosan nő a templomok száma. Ám a bukaresti negyedek kisebb templomai nem hasonlíthatók a Nemzet Katedrálisának grandiózus terveihez. A húszas években megfogalmazott, majd feledésbe merült tervet az az egyházi hierarchia elevenítette fel, mely az előző rendszerrel való együttműködése által meglehetősen kompromittálta magát. Az egyház erős befolyása valamennyi kormányt a terv támogatására készítette, pártállásuktól függetlenül. Az építkezés a városrendezési tervben soha nem jelent meg, és úgy tűnik, a hatóságok ezúttal olyan programot erőltetnek, amelynek megalomániája – és kivitelezési módja – veszélyes folytonosságokat mutat. A térképen jól nyomon követhető a tervezett helyszínek változása 1989 óta. Valamennyi helyszínt az ortodox egyházi vezetés jelölte ki, és az állam mindegyikkel egyetértett, de aztán különböző okokból – egy kivételével – mindegyiket el kellett vetni.

Lássuk, milyen változatok kerültek szóba: a központi fekvésű Unirii (Egyesülés) tér, amely ma a Ceaușescu-féle komplexumhoz tartozik – ez egész képtelen helyszín, a felszín alatti folyó és a két

Drumul Taberei negyed,
Bukarest – egyedi épület-
átalakítások (fotó: Ștefan
Ghenciulescu)

metróvonal miatt. A következő távolabb van, de még mindig a sugárúton, szemben a Nép Házával – ezt a helyszínt a forgalomelterelés nehézségei miatt kellett feladni. A harmadik a központtól északra fekvő park, ahol egy kommunista emlékmű helyére került volna a katedrális. Ez a legvitatottabb helyszín: a környezetvédők, az építésszek – az emlékműnek nemcsak politikai jelentése, hanem művészeti értéke is van –, valamint a lakosok kitartó kampányt folytattak ellene. Bár a művelődésügyi miniszter törvénytelen módon már törölte is az emlékművet és a park egy részét a műemléki listáról, az ezt követő heves reakció miatt erről a helyről is le kellett mondani. A negyedik helyszín, ahol a munkálatok talán tényleg megkezdődnek, igen közel esik a Nép Házához: így a két kolosszus bizonyára majd egymás ellen küzd. Az egész folyamat a hatóságok beavatkozásának önkényességét, a múlthoz való viszonyuk furcsaságát és a nyilvános térnek a közösség részvétele nélküli átalakítására tett kísérletét példázza.

Lakóterek

A házépítés és a régi házak átalakítása lendületet vett, és nem meglepő a családi házak iránti igény. Ám a grandiózus új villák betonkerítései, melyek a meglévő terekbe ékelődnek be, vagy a tömbházak beüvegezett erkélyei mind az egyéni terek szigorú elhatárolásának, a külső tértől való erőteljes elszigetelésének igényét mutatják. A privát térbe való menekülés csak tovább mélyíti a diktatúra korszakára jellemző visszahúzódat. A változások alaposabb megértéséhez érdemes közelebbről megvizsgálni egy hatvanas évekbeli tömbházból álló negyedet. A „Drumul Taberei” negyed az Athéni Charta purista szellemiségében épült: zöld tengerben úszó tömbházak és toronyházak. A lakók erőteljes beavatkozásai nyomán a tömbházak, mint mindenütt a városban, szabályosan elhelyezett, szabványos egységekből egyéni otthonok halmazává váltak. A területi változások talán még érdekesebbek. Az 1989 utáni változások térképén látható, hogyan toldozták-foldozták az egykor homogén teret: a bevásárlóutca egyetemes archetípusát idéző, átmeneti elárusítóbódék jelentek meg az út mentén, kertek az épületek előtt vagy mögött, szemetes parkolók... A magánkézbe adott tereket teljesen elhanyagolt terek övezik: mind

Új Villák Bukarest zöldövezetében (fotó: Vera Marin)

a senkiföldjéhez tartoznak, mind a városi élet tervezetlen újjáteremtésének összefüggéstelen elemei, amelyek még nem álltak össze a publikus és a privát közti kapcsolatrendszeré.

Következtetések

E példák alapján arra következtethetünk, hogy a kommunizmus merev nyilvános tereinek helyét magukba záruló magánterek szigetengeré vette át. A hatóságok és az egyének kitartó „igyekezete” szigeteli el őket egymástól. A tér és a város használatának szabadon újjáéledő mintái nem alakítanak ki közösségi tereket. A nyilvános teret funkcionálisan használják és fogyasztják, ám nincs olyan identitása, amely a közösség részvételéből alakulna ki. Nem tudom, sikerült-e a bemutatott esettanulmányokkal választ adnom az előadás elején megfogalmazott kérdésre, hogy tudniillik mennyiben „vad” vagy újszerű ez a helyzet. Nyilvánvaló, hogy túl kell esnünk egy átmeneti perióduson, amely után helyreállhatnak a természetes viszonyok. Az ötven évvel ezelőtt felszámolt mechanizmusok természetesen nem állíthatók helyre egyik napról a másikra. De nem tudhatjuk, hogy a köz- és a magánterület eltávolodása, szétesése nem vált-e véglegessé, nem a városi élet új paradigmájának jele-e.

Talán érdemes a helyzetet globális szinten is megvizsgálni. Megkockáztatnám, hogy a kelet-európai jelenségek paradox módon általánosabb folyamatokat tükröznek. Gazdasági elmaradottságunk nyilván sokkal lassabb ütemet diktál az efféle változásoknak a Nyugathoz viszonyítva. Csakhogy Nyugaton a változások fokozatosan, a társadalom kiegyenlítő mechanizmusainak alávetve következnek be. Ezért kevésbé látványosak, még ha mélyrehatóak is. Keleten az egyik rendszerből a másikba való drasztikus átmenet lehetővé teszi, hogy a folyamatokat meztelen valóságukban vizsgáljuk. De nem azt tapasztaljuk-e, hogy a nyilvános tér mindenütt egyre inkább magánjellegetűvé válik? Nem válik-e a város egyre kifinomultabb hálózatok által összekötött, magukba záruló objektumok halmazává? Mennyiben kötődnek a városi élet hagyományos értékei a város fizikai teréhez? A kérdésre nem adható végleges válasz, különösen nem egy előadás keretében, de bizonyára érdemes feltenni és remélhetőleg megvitatni is.

Vincze Orsolya fordítása

KÖNYVISMERTETÉSEK

Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók. Tanulmányok*. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2005.

A mai magyarországi Erdély-reprezentációk legfontosabb jellemzője az ambivalencia, az azonosság, a hasonlóság, illetve a különbözőség, a másság, az idegenség kettőssége. Magyarországon ma két eltérő, sőt egymásnak ellentmondó kép él Erdélyről. Az egyik Erdély: hozzánk hasonló, sőt velünk azonos, magyar, sőt „magyarabb”, esszenciálisabban magyar, mint a mai Magyarország bármely régiója. Erdély az ősi, autentikus magyar kultúrát „őrző” táj, kultuszhely. A másik Erdély: távoli, különböző, más, idegen vagy elmaradott, kevésbé modernizált, sőt egyenesen civilizálatlan, amely gondolat olykor eufemisztikus formában jelenik meg. Erdély ekkor az idealizált faluval, a paraszti társadalom idilljével szinonim: természetközeli életformát, közösséglvűbb társadalmat jelent. Ez a kép, illetve annak létrehozása azt a kulturális és hatalmi logikát követi, ami a Kelet idealizált, de ugyanakkor nyilvánvaló módon alárendelt képét máshol is megalkotja.

A kötetben olvasható tanulmányok szerzői olyan konkrét és tipikus helyszíneket és helyzeteket kerestek fel, amelyekben az Erdélyről és az erdélyiekről való beszéd – többnyire magyarországiak által vagy legalábbis Magyarország vonatkozásában – megteremtődik: a Magyarországról Erdélybe irányuló turizmus, valamint zarándoklatok és az Erdélyből Magyarországra érkező (*Ilyés Zoltán*: A gyimesi „ezeréves határ” olvasatait; *Sebestény Adrienné*: „Erdélybe utazni más”. A magyar turisztikai irodalom Erdély-képe; *Vörös Gabriella*: A szakrális, a nemzeti közösség és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációjáról a csíksomlyói pünkösdi búcsúban; *Gagyai József*: Örökségsítő Máréfalva. Az örökségturizmusra való berendezkedés első lépéseiről egy székelyföldi faluban), illetve a két hely között rendszeresen mozgó emberek életének helyszíneit (*Jon Fox*: Vándorló nemzet(i) – identitások. Erdélyi vendégmunkások Magyarországon; *Molnár Péter*: A táncház mítosza és valósága: amit a 21. század néprajzosa Széken talál; *Pulay Gergő*: A vendégmunka mint életforma. Széki építőmunkások Budapesten; *Bondár Anita*: Női

migráció és változó nemi szerepek. Széki asszonyok Budapesten; Kiss Tamás: Az etnikumközi viszonyok mintázatai, térrepresentációk erdélyi vállalkozók önéletrajzi elbeszéléseiben). A tanulmányokat összefoglaló előszó (*Feischmidt Margit: A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben*) azt a megállapítást teszi, hogy vizsgált Erdély-representációk a nemzetalkotás azon stratégiáját követik, amely szerint fel kell mutatni egy helyet, ahol a megvalósítani, kiterjeszteni vágyott kulturális állapot még „érintetlen”, „eredeti” formában van jelen. Ezt az autenticitást – a nemzeti létezés bizonyítékát – konstruálják meg és kódolják bele Erdélybe, még pontosabban abba a mítoszba, amely e hely sokféle valósága helyett a róla való képzet- és képalkotást a magyar nyelvű közéletben meghatározza.

Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.):

Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.

Budapest: Rejtjel, 2005.

A kötet egyszerre kívánja összefüggéseiben feltárni a nemzeti kisebbségekkel, etnikai csoportokkal kapcsolatos kérdéseket, és a kisebbségkutatás eredményeit valamint a különböző tudományos iskolák eltérő álláspontjait megismertetni olvasóival. A könyv hat fejezetre tagolódik: *Nemzet és állam – nemzet és kisebbség; Interetnikus kapcsolatok – szociológiai és antropológiai megközelítések; Nemzeti és etnikai konfliktusok; Nemzeti jogok – kisebbségi jogok, nemzetközi szabályozás; Önrendelkezés és autonómia – autonómiamodellek; A kisebbségi kérdés Magyarországon; Magyarország és a határon túli magyarok.*

A szöveggyűjteményben magyarországi, határon túli és külföldi szerzők tanulmányai szerepelnek. Will Kymlicka, Christine Straehle, Michael Keating, Rogers Brubaker, Richard Jenkins, Thomas Hylland Eriksen, John McGarry, Brendan O’Leary, Benyamin Neuberger, Georg Brunner, Herbert Küpper, Daniele Conversi. Kis János, Losonczi Alpár, Szarka László, Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária, Gyurgyík László,

Salat Levente, Öllös László, Felföldi Enikő, Vizi Balázs, Gyertyánfy András, Eiler Ferenc, Majtényi Balázs, Dupcsik Csaba, Vékás János, Bárdi Nándor, Kántor Zoltán, Halász Iván. A gyűjteményt egy mintegy ezer tételes bibliográfia egészíti ki.

A szerkesztők a normatív megközelítések mellett empirikus kutatások eredményeit, esettanulmányokat is közreadnak a gyűjteményben. A kötetben szereplő normatív – elsősorban a politikai filozófiai és jogelméleti – írások a kisebbségi kérdés lehetséges megoldásaira keresik a választ, s a nacionalizmusra, nemzetépítésre és a nemzeti kisebbségekre vonatkozó kérdéseket az igazolhatóság szempontjából vizsgálják. Az analitikus – elsősorban a szociológiai, antropológiai, történeti – megközelítések leíró jellegűek. Képviselőik azt a fogalmi rendszert keresik, amelynek segítségével minél pontosabban ábrázolhatók valamely nemzeti kisebbség törekvései, illetve az annak keretében lejátszódó folyamatok, vagy a jogi szabályozás ismertetésére törekednek.

A szerkesztők álláspontja szerint a magyarországi-, a határontúli-, a nyugat-európai kisebbségekkel kapcsolatos kérdések nem feltétlenül alkotnak elkülönült kutatási területet, hiszen ezek módszertani megközelítései lényegileg azonosak. Ebből következik az is, hogy a nyugat-európai és a kelet-közép-európai kisebbségi törekvések között sem mutatkoznak jelentős különbségek. Ugyan a keretfeltételek különböznek, de a Nyugaton létrejött – személyi vagy területi – autonómiák is egy hosszú és konfliktussal terhes folyamat végeredményeként születtek meg.

A szelekció során a szerkesztők ügyeltek arra, hogy minden tanulmány elméleti és módszertani kérdésekre egyaránt reflektáljon, és az egy-egy nemzeti kisebbségre vonatkozó konkrét információk átadása csupán másodlagos szempont volt. A könyv részint az egyetemi oktatás és posztgraduális képzés számára készült, természetesen az előadásokon, szemináriumokon egy-egy kérdéskört a feltűntetett szakirodalom segítségével részletesebben lehet taglalni.

László Szarka (szerk.): *Hungary and the Hungarian minorities: trends in the past and in our time.*

Boulder, Co.: Atlantic Research and Publications, 2004.

Az angol nyelvű tanulmánykötetben szereplő 13 írás elméleti és empirikus tanulmányokat tartalmaz a magyarországi és a határon túli kisebbsé-

ségekről. Az első részben szereplő tanulmányok (*Ferenc Glatz*: New Paths and Goals for Minority Policies; *László Szarka*: Artificial Communities and an Unprotected Protective Power: The Trianon Peace Treaty and the Minorities; *Károly Kocsis*: Changing Ethnic Patterns in the Carpatho-Pannonian Region (1989–2002); *Pál Tamás*: Historical Patterns of Public Thinking about the Hungarian Diaspora) a történelmi kontextust mutatják be. A következő rész a szomszédos államok magyarságának Magyarországra vonatkozó változó percepciójával foglalkozik (*Kinga Gál*: Minority Governance in Central and Eastern Europe (With Special View on the Autonomy Drafts of the Hungarian Minorities); *Károly Mirnics*: Hungarians in the Voivodina: Communication with Hungary and Public Opinion about the Mother Country; *Kálmán Soós*: The Changing Image of Hungary among the Hungarians of Sub-Carpathia, 1944–1991). A harmadik részben a szerzők (*Herbert Küpper*: Minorities, Communications and Integration into the Western World; *A. Zoltán Bíró*: Summits and Everyday Life; *Pál Péter Tóth*: Why Just Hungary? *Endre Sik*: Xenophobia in Hungary in 1998) a bevándorlás kérdéskörével foglalkoznak. A záró, negyedik részben Tóth Judit és Szarka László tanulmányai (*Judit Tóth*: Aspects of Analyzing the Minority Problem; *László Szarka*: The Concept of the Nation in the Late Twentieth Century: Aspects of an Analysis) a kisebbségi kérdés elméleti problémáit elemzik. A kötetet bibliográfia, név- és tárgymutató egészítik ki, ugyanakkor a külföldi olvasó számára hasznosnak mutatkozik a magyar kisebbségi kérdés szempontjából fontos személyiségek rövid bemutatása.

A kötet elsősorban a magyar kisebbségi kérdéssel foglalkozó külföldiek számára készült. A tanulmányok az igen sokrétű kérdés egy-egy aspektusát boncolgatják, elméleti és történelmi kontextusba mutatják be, összefüggéseiben elemzik a magyar kisebbségi problematikát.

Dicséretes az MTA Etnikai- és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kezdeményezése, hogy angol nyelven közzétegye a magyar kutatók munkásságát, hozzájárulva a bonyolult kérdés alaposabb megismeréséhez. A kötet hiánypótló, és minden bizonnyal a tanulmányok jelentés része referencia lesz a magyar kisebbségekkel foglalkozók számára. Jelen kötetet a közeljövőben egy hasonló követi majd, Tóth Ágnes szerkesztésében.

Colțescu, Gabriela (szerk.): *Vocabular pentru societăți plurale. A plurális társadalmak szótára*. Iași: Polirom, 2005.

A fogalmak nem pusztán szavak. A fogalmak jól állnak a jelentésért és a hivatkozott tárgyért. Éppen a jelentés és a referens teszik hasznossá a fogalmakat a jelenségek leírása, magyarázata és megértése számára.

A plurális társadalmak szótárának kutatómunkája a *Fundația Treia Europa (Harmadik Európa Alapítvány)* programjának keretében kezdődött 1997-ben. A *Treia Europa* programjában a politikai szociológiai csoport tevékenysége empirikus kutatásokra irányult. A kötet elkészítésében három kutatócsoport vett részt, ennek tagjai három szomszédos országból: Romániából, Jugoszláviából és Magyarországról érkeztek.

A kötet kétnyelvű: román és magyar, tudásunk szerint a maga nemében az első Romániában és Magyarországon is.

A plurális társadalmak szótára a sajátos kortárs diskurzushoz való akkomodáció munkájának eredménye, különös tekintettel a markáns kulturális pluralizmussal jellemezhető társadalmakra, amelyek a még nyugvópontra nem jutott múlt és a gondterhes jövő problematikájával szembesülnek.

A szótár nem csak az akadémiai közönséget célozza meg, hanem elsősorban egyetemi és főiskolai hallgatónak szól, a média szakembereknek, a politika résztvevőinek, valamint mindazoknak, akik szükségét érzik egy útikalauznak az új nyelvi univerzumban. Ez volt a 101 fogalom kiválasztásának kritériuma. Ez magyarázza azt is, hogy egyes szócikkek mélyebben kifejtettek, mások nem. Ez a „diszkrimináció” összefügg egy adott fogalomnak a fogalmak együttesében betöltött helyzetével és a neki tulajdonított fontossággal.

Bizonyos fogalmak központi szerepet kapnak, amelyek körül más fogalmak egész sora gravitál. Ugyanakkor léteznek a kifejezéseknek egy fontos kategóriája, amely még nem emelkedett fogalmi szintre, de meghatározza a vizsgált tárggyal összefüggő politikai magatartást. Lehetőségeink és az általunk vizsgált irodalom határain belül azokat a fogalmakat

részesítettük előnybe a bemutatás során, amelyeket középpontba állítottak az új paradigmák, melyek meghatározzák a vertikális pluralizmus és a multikulturalizmus kibontását, mint ahogyan a politikai stratégiák által „közjavakká” tett és ez által módosult fogalmakat is. A tér és a figyelem megoszlásának egy további megfigyelhető kritériuma a lehetséges „hamis barátokhoz” kapcsolódik. Mint közismert, a társadalomtudományok szótárának számos fogalma a hétköznapi beszéd szókincséből kerül ki. Gyakran előfordul azonban, hogy ugyanazon szónak a két nyelvben különböző jelentése van, és ennek az ellenkezője is megeshet: különböző szavak szerepelnek ugyanazon jelentéssel. Némelykor az említett probléma nem egyszerűen a tudományos zsargon és a hétköznapi nyelv viszonyában keletkezik, hanem magán a tudományos zsargonon belül, mivel a különböző szerzők, az eltérő elméleti iskolák ugyanazt a kifejezést eltérő jelentéssel ruházzák fel.

Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv 2004/2005*.
Temesvár: Szórvány Alapítvány-Marineasa Kiadó, 2005.

Finanszírozási nehézségek miatt összevont kötetben jelent meg a Romániai Magyar Évkönyv 2004–2005-ös kiadása. A pénzügyi források szűkreszabottsága azonban nem érintette a kötet tartalmát: fiatal szerzők aktuális és izgalmas tanulmányai jelzik, hogy a néhány éve indult szellemi vállalkozás sikeresnek bizonyult.

A kötet grafikailag nem különbözik a korábbi kiadásoktól, két eltérésre mégis érdemes felhívni a figyelmet: az első évkönyvek bemutató jellelű anyagai helyett ebben az elemzésben vannak túlsúlyban, ami az egyes írások hosszúságában is megmutatkozik. A második fontos jellemzőre a szerkesztő az előszóban figyelmeztet: 13 fiatal szerző van jelen a kötetben, ami jelzi, új nemzedék van kialakulóban, olyan fiatalok kopogtatnak a tudományosság ajtaján, akikre a továbbiakban szinte bizonyosan oda kell figyelni.

A kötet első fejezete, *A demokrácia útján* alcímmel, az elmúlt két esztendő legfontosabb politikai folyamataiba nyújt betekintést. Szócs Levente Románia európai integrációs folyamatáról ír dolgozatában, Márton János az RMDSZ Operatív Tanácsának 12 éves működését elemzi tanulmányában, Ferencz Csaba a Székely Nemzeti Tanács megalakulá-

sát foglalja össze, Székely István Gergő a romániai magyarok választói magatartásáról készít átfogó elemzést, Bakk Miklós – Szász A. Zoltán – Székely István Gergő a 2004-es romániai parlamenti választásokat vizsgálja, ugyanakkor Márton János és Orbán Balázs a 2005-ös kisebbségi törvénytervezetről nyújt kitűnő elemzést. A kettős állampolgárság kérdése (Kántor Zoltán és Majtényi Balázs tanulmánya) nem kizárólagosan az erdélyi magyarságot érintő kérdés, miként a román közigazgatás reformja sem tekinthető annak (Veress Emőd dolgozata), de mindkettő komoly kihatással van a magyar közösség helyzetének alakulására, ezért a két téma jelenléte a kötetben indokolt.

A második fejezetből külön figyelmet érdemel Nagy Ágnesnek a román árfolyam-politikáról írt tanulmánya és Benedek József áttekintése a romániai régió kutatásról. Itt két olyan tanulmány is olvasható, amelyek vagy a témakezelés (Barna Gergely elemzése az erdélyi magyar ifjúsági szervezetekről) vagy a téma rendkívülisége (Szabó László dolgozata az állam és az egyház viszonyáról a rendszerváltó Romániában) okán kerülhetnek az érdeklődés előterébe.

A harmadik fejezet súlypontja a felsőoktatás, négy írás, illetve összeállítás is foglalkozik a romániai magyar egyetemek helyzetével. Az írásokat jegyzi Salat Levente (Dokumentumok a Babes-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozatának történetéből), Péntek János – Máthé Dénes (Egyetemi oktatásunk jövőjéről), Sárosi-Mardirosz Krisztina (Európai egyetemek a többnyelvűség jegyében), Bodó Barna (Fordulóponton a felsőoktatás – körkérdés), miközben az összeállítás összesítő jellegű (A romániai magyar oktatást diszkrimináló állapotok és intézkedések). A közoktatással foglalkozó három dolgozat (szerzők Mandel Kinga-Papp Z. Attila, Puskai Melinda, Kálmán Ungvári Zsófia) az ágazati reform jegyében születtek. A művelődést két dolgozat illetve téma képviseli: a kórusmozgalom (Boldizsár Zeyk Imre) és a műemlékvédelem (Dukrét Géza).

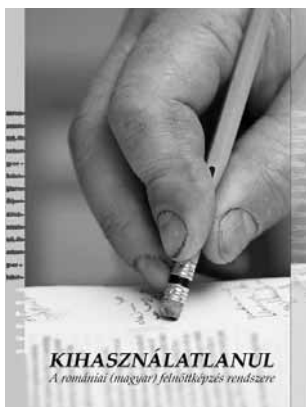
A negyedik fejezet esettanulmányokat tartalmaz: Puskel Péter az aradi Szabadság-szobor újraillesztésének történetét foglalja össze, Juhász Mónika Anetta az ipari parkok jelenlegi helyzetéről és lehetőségeiről ír, Zakota Zoltán a romániai privatizációt elemzi, Csinta Samu az erdélyi sportéletről ad összefoglalót, Váry O. Péter a városnapokkal, sokadalomokkal kapcsolatosan készít művelődéstörténeti értékeket is felmutató tájékoztatót.

A kötetet a megszokott eseménykrónikák (kisebbségpolitikai események, közéleti krónika) mellett az elmúlt két esztendő kisebbségpolitikai

szempontból legfontosabb folyamatainak – Románia uniós csatlakozása, a kettős állampolgárság és a székelyföldi autonómiáért kezdeményezett népszavazások – kronológiái zárják. Összefoglalót kapunk a kisebbségi szempontból fontos jogszabályokról is. Ugyanitt olvasható a Velencei Bizottság jelentése a román helyhatósági választási törvényről.

Papp Z. Attila (szerk.): *Kihasználatlanul. A romániai (magyar) felnőttképzés rendszere.*

Csíkszereda: Soros Oktatási Központ, 2005.

2004 második felében a szerkesztő vezetésével és az Apáczai Közalapítvány támogatásával kutatás zajlott a román felnőttképzési rendszerről, amely idén tavasszal kötet formájában is megjelent. A kutatás, illetve a kötet kísérlet volt arra, hogy végigkövesse a romániai felnőttképzési/oktatási rendszer kibontakozását a 90-es évek elejétől 2004-ig. Szerkezetileg a kötet az alábbi témákat érinti: fogalmi ismertető – a felnőttképzés/oktatás illetve néhány kapcsolódó tematika bemutatása –; élethossziglani tanulás az Európai Unióban; a romániai felnőttképzés rendszere – ezen belül a rendszerváltás

utáni jogi keret ismertetése, rendszerszintű és regionális/megyei statisztikai adatok ismertetése, a felnőttképzés finanszírozása, a szolgáltató intézmények bemutatása az interjúk vizsgálat alapján; összegzésként pedig a felnőttképzés és iskolarendszerű szakképzés viszonya.

Két fontos bevezető tanulmány után (Papp Z. Attila: *Felnőttképzés és oktatás: kísérlet a fogalmak leírására és néhány kapcsolódó tematika bemutatására*, illetve Németh Szilvia: *Élethossziglani tanulás az Európai Unió dokumentumainak tükrében*) a kötet rátér a felnőttképzési rendszer jogszabályainak ismertetésére.

A romániai felnőttképzési rendszer gyakorlatilag a kilencvenes években alakult ki, a rendszerre vonatkozó lényeges jogi rendelkezések között pedig egészen újakat, 2004-ben megjelenteket is találunk. A felnőttképzésre/oktatásra vonatkozó jogszabályok szempontjából az 1990–2004

közötti időszakot (a fejezet szerzője Márton János szerint) három korszakra oszthatjuk: 1. 1990–1994 – a felnőtt-szakképzés mint a munkanélküliek szakképzési formája; 2. 1995–2001 – a felnőttoktatás/képzés és élethossziglani tanulás paradigmájának megjelenése; 3. 2001–2004 – a korábbi időszakokban elfogadott keretjogszabályok tartalommal való feltöltésének és alkalmazásának kísérlete.

A részletes jogi ismertetés után az egész rendszerre vonatkozó adatokat olvashatunk, maja a szerző (szintén Márton János) a következő összegző megállapításokat teszi: 1 a szolgáltatók típusa szerinti megoszlásból (a szolgáltatók több mint fele kft. volt), valamint az egyes megyékben szervezett képzési programok számából kitűnik, hogy a felnőttképzés elsősorban már nem a munkanélküliség felszámolásának eszközeként, hanem sokkal inkább üzletként jelenik meg. Azokban a fejlett megyékben, ahol fizetőképesebb réteg él, magasabb számban szerveznek képzési programokat, és a szolgáltatók közül is magasabb számban vannak jelen cégek, mint a kevésbé fejlett megyékben; 2. az egyes erdélyi régiók között jelentős különbségeket figyelhetünk meg. A három székelyföldi megye például – Hargita, Kovászna és Maros – majdnem minden tekintetben – képzési programok száma, azok bejegyzésének időpontja, szolgáltatók száma stb. – elmarad a bányási, dél-erdélyi illetve a közép-erdélyi megyéktől, és meglepő volt az is, hogy a partiumi megyék is számottevően elmaradnak a felsorolt régióktól, időnként még a székelyföldi megyéktől is.

A felnőttképzés rendszerének leírása továbbá egy szociológiai vizsgálattal folytatódik, amelyben az empirikus, kvalitatív, a felnőttképzésben/ oktatásban érdekelt intézmények vezetőivel készült interjúkra épülő kutatás eredményeit ismertetik. A kutatás során 31 interjút készült magyar és román nyelven egyaránt, hét erdélyi megyében: Hargita, Kovászna, Maros, Kolozs, Szatmár, Arad és Brassó.

Az interjúk elemzése tíz nagyobb kérdéskör szerint történt, ezt három nagyobb tömbbe csoportosíthatjuk: a cégvezetők személyes életútja, a szolgáltató intézmény megalakulásának körülményei és a szolgáltató működésének körülményei.

A cégvezetők iskolai végzettsége széles spektrumot mutat, megtalálhatók közöttük a pedagógustól a közgazdászon és orvoson keresztül a jogász és a mérnök is. A sokszínűség ellenére körvonalazódott két nagyobb csoport: az egyik 89 előtt is munkaviszonyban levők, akik korábbi munkahelyüket otthagya tértek át a felnőttképzésre, a másikat azok teszik ki, akik csak a 90-es években kerültek a munkaerőpiacra. Az első csoport-

ban található több mérnök és pedagógus is, akik megőrizték, és általában sikeresen felhasználták korábbi kapcsolataikat. A másik csoportban többnyire humán vagy társadalomtudományi diplomával rendelkező fiatalok találhatóak, akik kevés vagy semmilyen oktatási tapasztalattal nem rendelkeznek, ám nyitottak az új módszerek, megközelítések iránt.

A *cégalapítás történetét* illetően négy típust leírását olvashatjuk: az elsőbe azok tartoznak, akik üzleti meggondolásból jöttek létre; a másodikba azok, akik valamiféle „sugallat”, külső tanácsadás eredményeként alakultak; a harmadikba azok tartoznak, akik úgymond kötelességből foglalkoznak felnőttképzéssel (ezek többnyire közintézmények); és a negyedikbe sorolhatjuk azokat, akik esetében az alapítás története az interjúalany számára nem ismert vagy esetleg jelentéktelen.

A következő kérdésblokk a *szolgáltatók erősségeire és gyengeségeire* vonatkozott, amelyek között a leggyakoribb állítások az infrastruktúra meglétére vagy hiányára vonatkozott.

Ami a *cégvezetők stratégiáját* illeti, majd mindegyik interjúalanyunk volt egyfajta jövőképzése, azonban írott stratégiával csak három cég rendelkezett.

A *szolgáltató intézmények kapcsolathálója* tekintetében négy típusú kapcsolat meglétét azonosította be a szerző: helyi kapcsolatok (többnyire a megyei munkaerő-foglalkoztatási ügynökség irányába), regionális kapcsolatok (a szomszédos megyék megcélzása), országos kapcsolatok és nemzetközi kapcsolatok. Az előbbi két típus elsősorban a képzések területén játszik szerepet, az utóbbi kettő pedig a projektekben való részvétel és a stratégiai elhelyezkedés szempontjából.

Az *EU-s csatlakozást* illetően elmondhatjuk, hogy a cégvezetők többsége optimistán tekint a közelgő integrációra, azonban ezt illetően tájékozatlan és felkészületlen.

A *képzések keretére és tartalmára* vonatkozó részben az alábbi témák kerültek terítékre: az akkreditáció körülményei, a képzések időtartama, helyszíne, az elindításuk megalapozása, a tandíj mértéke, a képzések néhány tartalmi/módszertani és formális vonatkozása, résztvevők.

Az utolsó kérdéstömb a *kisebbségi, nyelvi vetületek* vizsgálata volt. E tekintetben az egyes régiók között markáns különbségek tapasztalhatóak, ugyanakkor a magyar és román interjúalanyok is különbözőképpen reagáltak a kérdésfelvetésre. A magyar cégvezetők esetében a választóvonal a régió volt: a székelyföldi vezetők másképp reagáltak a kérdésre, mint a partiumi cégek vezetői. A román cégvezetők esetében a határvonalat az

jelentette, hogy szembesültek-e egyáltalán a képzések során a „kisebbségi kérdéssel” vagy sem? Számukra vagy nem jelentett kihívást az, hogy a résztvevők között magyarok is előfordulhatnak, vagy teljesen toleráns magatartást mutattak.

A képző intézmények tipologizálására tett kísérlet során három cégtípust sikerült beazonosítani: az ún. „helyi nagyokat”; az informális, családi vállalkozásokat; valamint a közintézmények, iskolarendszer „nyúlványaként” megjelenő intézményeket.

A kötet záró tanulmánya (Papp Z. Attila: *A felnőttképzés és az iskolarendszerű szakképzés viszonya (kisebbségi közegben) modellszerűen* áttekinti a felnőttképzési és az iskolarendszerű oktatási szféra közötti legfontosabb különbségeket, amelyek során helyenként kitér a kisebbségi vonatkozásokra.

Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok, 1918–1945.

Udvari István (szerk., előszó). Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara: Nyíregyháza, 2005. 552. (Dimensiones culturales et urbaniales Regni Hungariae. 7.);

II. A Magyarországhoz történt visszatérés után, 1939–1945.

Udvari István (szerk., előszó). Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke: 2005. 445. (Dimensiones culturales et urbaniales Regni Hungariae. 9.)

A szerző, Botlik József negyedszázada foglalkozik fogadott szülőföldje, Kárpátalja történetével, mely témából több jelentős visszhangot kiváltó könyve jelent meg. Ezúttal kétkötetes monográfiában tárja fel a vidék történetének viszonylag rövid, de annál ellentmondásosabb időszakát, az 1918 és 1945 közötti csaknem három évtizedet. A mű felöleli az egymás mellett élő magyarok, ruszinok, németek, szlovákok, románok, csehek, ukránok demográfiáját, Kárpátalja politika-, gazdaság-, társadalom-, oktatási- és művelődési-, valamint egyháztörténetét. Eközben a fő hangsúlyt a közigazgatás és a nemzetiségi politika összefüggéseire helyezi, amelynek ezer szálon kötődő, gyakran elválaszthatatlan kapcsolata

alig kapott kellő figyelmet az elmúlt évtizedek magyar történetírásában. Ez elsősorban amiatt sajnálatos, mert e területen lehet igazán lemérni egy többnemzetiségű állam demokráciájának valódi lényegét, a népfelség elvének érvényesülését. Magyarország a 20. század első felében mindkettőre követendő példát adott (Ruszka-Krajna, Kárpátaljai Kormányzói Biztosság), amelyet a kommunista diktatúra évtizedeiben az ideológiai elvárásoknak megfelelően, egyoldalúan mutattak be, illetve meghamisították, vagy elfelejtetni igyekeztek a tényeket.

A szerző közigazgatás alatt mindenekelőtt azoknak a szerveknek az összességét érti, amelyek ellátják az állam végrehajtó, rendelkező és szervező feladatait. Ez elsősorban az államigazgatás különböző szintjein valósul meg, amely a központi, a területi és a helyi szervek rangsor szerint felépült rendszere. Ez – értelemszerűen – elsősorban a többségi nemzet érdekeit képviseli. Ezért egy-egy állam nemzetiségek által lakott tájain – esetünkben Kárpátalján – a közigazgatás elsősorban mindenkor az államalkotó népet szolgálja, és csak másodsorban az amúgy is hátrányos helyzetben élő nemzeti kisebbségeket. E körülmények között – mutat rá a szerző – a köz- és szakigazgatás (rendészeti, pénzügyi, gazdasági, igazságügyi, oktatási stb.) elválaszthatatlan az adott az ország nemzetiségpolitikájától, hiszen az előbbieket keretében valósul meg. A közigazgatás másik fő területe az önkormányzati szervezetrendszer, amely azokat a területi és helyi szerveket fogja össze, amelyek egymással nincsenek alá-fölérendeltségi viszonyban. A kisebbségi lét kedvezőtlen hatásait ezek keretei jelentősen, sőt a lehető legkisebbre csökkenthetik, és valódi képviselési egyenjogúságot nyújthatnak a nemzetiségeknek, de csak akkor, ha meg van hozzá az államalkotó nemzet akarata. A közigazgatáshoz tartoznak azon köztisztviseltek is, amelyek a hagyományos közigazgatási szervektől eltérő, sajátos szervezeti rendben működtek. Így a monográfiában részletesen bemutatott, az 1918–1919 fordulóján fennállt Ruszka-Krajna Kormányzósága, vagy a két évtizedes idegen uralom után az 1938/1939 fordulóján és 1944. között a Magyarországgal újraegyesült területen létezett kétnyelvű Kárpátaljai Kormányzói Biztosság.

A monográfiából kitűnik, hogy az előbbi két időszakban Magyarország sokkal megértőbb, nagyvonalúbb nemzetiségpolitikát valósított meg Kárpátalján az ott élő ruszin/rutén és más kisebbségek irányában, mint a területet 1919 és 1938 között két évtizedig birtokló, demokratikus min-taállamnak híresztelt Csehszlovákia. Különösen a magyar kormányzat által bevezetett kétnyelvű, ruszin–magyar közigazgatást a kérdéssel fog-

lalkozó, érintett cseh, szlovák, szovjet és ukrán történetírás a tényeket az ideológiai elvárásokhoz igazodva egyoldalúan, sőt gyakran meghamisítva, a napi politikát kiszolgálva ábrázolta, illetve ma is ábrázolja. Miközben az 1919. szeptember 10-én aláírt saint-germaini békeszerződéssel a területet bekebelező Csehszlovákia nemzetközi egyezményekben vállalt kötelezettséget arra, hogy Kárpátaljának, illetve az ott többségben ruszin népnek autonómiát biztosít. A prágai kormányzat a többszöri ígéretés ellenére az önkormányzat megadását két évtizedig halogatta. Amikor az ország fennállásának utolsó hónapjaiban, 1938. őszén bevezette, már késő volt, Csehszlovákia felbomlott.

A három lap híján ezer oldalas monográfia igen nagy számú hazai és kárpátaljai levéltári forrást, illetve szakirodalmat használt fel. Ezt jelzi, hogy a lábjegyzetek száma összesen 1728, a forrás- és a szakirodalom jegyzék 26 nyomtatott oldal. A köteteket 9 térkép és 61 korabeli dokumentum illusztrálja, és mindkét műben személy-, település- és intézmény-, illetve válogatott tárgymutató található.

Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *Európa kisebbsége. A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban.*
Budapest, Gondolat, 2005.

A kötetben a szerkesztők a roma kisebbséggel foglalkozó fontosabb nemzetközi dokumentumokat gyűjtötték egybe és adják közre. Ezzel első alkalommal férhetnek hozzá az érdeklődők a cigánysággal kapcsolatos nemzetközi állásfoglalások, javaslatok magyar nyelvű válogatásához. Általában a nemzeti vagy etnikai kisebbségek jogait érintő dokumentumok ritkán foglalkoznak külön egy-egy kisebbségi csoporttal. Az elmúlt évtizedben azonban a cigányság sajátos helyzete és gondjai mégis egyre inkább megjelentek az európai kisebbségvédelmi kezdeményezésekben. Az Európa Tanácson kívül, az EBESZ Kisebbségi Főbiztosa is több ajánlásban foglalkozott a roma kisebbség helyzetével, ráadásul az Európai Unió, a közép- és kelet-európai országok csatlakozási folyamatában is komoly figyelmet szentelt a romáknak és az őket érintő állami politikák érvényesülésének.

Valóban, sokszor „Európa kisebbségének” nevezik a romákat, mivel a kontinens több államában is nagyszámú közösségeik élnek, és egyedi

kultúrájuk védelme, de különösen az általánosnak mondható társadalmi kítaszítottáguk elleni fellépés igénye nélkülözhetetlenné tette a nemzetközi szervezetek markánsabb szerepvállalását. Emiatt lehet örömmel üdvözölni, hogy a romákkal foglalkozó okmányok egy kötetben jelennek meg, kiegészítve ezzel a 2003-ban – szintén Majtényi Balázs és Vizi Balázs szerkesztésében és a Gondolat Kiadó gondozásában – megjelent, *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai* c., a kisebbségi jogokkal általában foglalkozó dokumentumgyűjteményt.

A. Gergely András és Kemény Márton (szerk.): *MOTOGORIA. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára.*

Budapest: MTA PTI – ELTE Társadalomtudományi Kar Kulturális Antropológia Szakcsoportja – Könyv Kiadó, 2004–2005.

A tanulmánykötet az üdvözlő típusú tanulmány-válogatásoknak megfelelően egy sor tematikus tanulmányból áll, a szerzők névsorrendjében közölve. Nem tartalmaz tárgykörönkénti felosztást, sem általánosító, vagy konzekvenciákat rendbe szedő elő- és utószót, csupán magukat az írásokat, melyek első tekintetre nem közvetlenül tartoznak a régió- és kisebbségkutatási horizonthoz. Az írások java része azonban mégis régió- és távoli tájak (Mongólia, Dél-Korea, Skócia, Dél-Amerika, Kelet-Afrika) etnikai, politikai, regionális, kisebbségi, interkulturális problematikáit közelíti meg. A választott módszer, tudásterület a kulturális antropológia, amely megannyi társadalomtudományi terület közötti (interdiszciplináris) pozíciójából segíti mélyebben megismerni a kiemelt területeket (akár Kárpátalját, Csángóföldet vagy épp a határmentiségeket). Ezek hol az identitás, az életmódok, a gazdasági stratégiák, hol a szimbolikus politikák, kultúra-értelmezések, művészeti vagy oktatási policy-k, hol pedig saját régióink helyi társadalmainak vallási, közpolitikai, etnikai és szubkulturális területei. A kötet ajánlható tehát minden olvasónak, aki kultúrák közti érintkezések, határok fölötti kommunikációk, megélhetési technikák, vallási vagy csoportközi kölcsönhatások, magyar és határainkon túli, empirikus és teoretikus feltárásmódok iránt érdeklődik.

Cseresnyési László: *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája.*

Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004.

A Budapesten született, Bölcsészkaron végzett, majd az Egyesült Államokban és Japánban továbbtanuló szerző ma már másfél évtizede a Shikoku Gakuin Daigaku professzora. Kutatási területe a szociolingvisztika, a pragmatika és a kognitív szemantika. Jelen kötete a nyelv és a társadalom kutatásának számos részterületén érvényes kutatási kérdésköröket fog át (több mint 2800 szakirodalmi hivatkozással!), s mintegy „mellékletként” közli háromszáz magyar szociolingvisztikai szakkifejezés angol, német, francia, orosz, japán és kínai megfelelőit is. A nagy „kultúrnyelvek” mellett az ázsiai nyelvek sokszínű és izgalmas világát pragmatikus és poétikus kontextusban kezelő ismeretanyag olyan „stratégiákat” ismertet, amelyek a mindennapi társalgás és viselkedés mintáira, de ezen túl az egyes államok nyelvpolitikai trendjeire is érzékenyen rávilágítanak. A szociállingvisztikai áttekintés tehát kiegészül olyan kontextusokkal, amelyek (az első borító belső oldalán a Kárpát-medence etnikai térképével, a hátsó borító verzóján Európa nyelveivel szemléltetve) olyan kutatási- és szemlélet-irányt jelölnek, amely a nyelvi viselkedés, a csoportok beszédhelyzet szerinti változásai, a nyelvi értékítéletek, a nyelvi erőviszonyok, nyelvi jogok, nyelvpolitikai dimenziók társadalmi és kulturális vonalai mentén a nyelv antropológiáját formálja meg. Ezzel nem megnyugtatni, „tájékoztatni” vagy „eligazítani” akarja az olvasót, hanem megzavarni. Megzavarni annyiban, hogy ne fogadjon el „helyes álláspontot” vagy „jámbor egyértelműségeket” a nyelvi jelentéstartalmak terén, hanem tények és ítéletek, geolingvisztikai és nyelvi ökológiai, jelnyelvi és szociolingvisztikai paradigmák mentén keresse meg és fedezze föl azokat a filozófiai alapelveket, integráló és disszimilatív formákat, „purista babonáságokat” és nemzeti nyelvi normákat, amelyek a nyelvváltozatok típusaiként a sztenderdizáció részeivé, gondolkodásmódjaink és kommunikatív szféráink szerves részeivé válhatnak, s lehetnek normák, akadémiai és törvények, avagy titkos, képzelt és univerzális nyelvjátszmák elemei is. Sorra veszi a szlenget, zsargont és argót, nyelvi tudatosságot és spontaneitást, nyelvjárást és nemzeti nyelvet, anyanyelvet és kétnyelvűséget, emberi és nyelvi jogokat meg integráló hatásokat, a nyelvek életét és halálát, feltámadását és túlélő természetét, a mesterséges nyelveket és

a manipulációkat, a beszéd-írás-írástudatlanság dimenzióit, a kommunikatív kompetencia és a nyelvi paradigma sajátosságait, föltéve és megválaszolva azt a kérdést: mennyire absztrakt a nyelvtudomány, lehetne-e akár természettudomány is, elvei és eszközmódellei miképpen függenek szociokulturális integrációtól, autonóm kommunikáló személyiségek jelformáló gyakorlatától, s a nyelvközösség (langue és parole saussure-i distinkció alapján nem vizsgálható) természetétől, vagy másként szólva (az etnológia és a szociológia találkozási pontján formálódó) antropolingvisztika és etnolingvisztika sajátlagosságától. Kódok, készségek és stratégiák természetéről, meg a beszédesemények színtereiről úgy szól, hogy az írástudás, a nyelvi deficit vagy a kollektív ismeretanyag szocializációs „mértékegységei” megvilágítják a csoportidegenség, a nyelvi igazodás, továbbá a kódváltás és a hátrányos helyzet társas készleteit is – anélkül azonban, hogy elvesznénk a terminológiai őserdőben. A könyv „tankönyvnek” készült, vagyis inkább eligazításra alkalmas, semmint befűlésre szánt lenne, így mindazok, akik térségünk kultúráit, nemzeti képLETEIT, kultúrákői kölcsönhatásait, nyelvi és kommunikációs játszmáit tanulmányozzák, igencsak előszeretettel használhatják. Azoknak pedig, akik valamiféle tudomány-anarchiát vélnek sejteni a kötet szerzteágzó nyelvi anyagai mögött, éppen a szerző példái szolgálhatnak bizonyosságul, mi mindenre alkalmas a nyelv vizsgálata, mi mindenről vall a nyelvhasználat és a kommunikáció verbális hullámhossza, s mi egyéb rejtelmek fejthetők meg a nyelvi tudatosság mögöttes vagy spontán dimenzióiból.

Világosság, XLVI. évfolyam, 2005/7–8. szám
 Kulturális antropológia – irányzatok, iskolák, viták
 (Tematikus szám)

A *kulturális antropológia* szótári rövidséggel leírható kultúraelméleti, összehasonlító kultúratudományi, „általános” néprajztudományi vagy egyetemes „embertudományi” ismeretanyag összegződéseként. Maguk a tudományterület elméleti szakírói egymás definícióit kizáró vagy bekebelező, vitató vagy társító leírást adtak arról, mi a csudával is foglalkoznak ezek a szaktársak, akik viszont nemegyszer vehemensen vitatták, hogy ők épp azzal vagy épp úgy foglalkoznának, ilyen vagy amolyan iskolához tartoznának vagy valamely főirányt követnének. Minden diszciplína

formálódás-történetében természetes ez a folyamat (érdemes a történet-tudomány, az irodalom, a pszichológia vagy a szociológia fejlődés-históriájára gondolni!), s minél hosszabb az előtörténet, annál árnyaltabbak a definíciók is. A kulturális antropológusok szövegeit olvasva, a velük készült interjúkra vagy vallomásokra, naplókra vagy vitákra odafigyelve úgy fest, hogy a társadalmi terepeken vagy „egzotikus környezetben” tájékozódó kutatók csak helyenként és időnként elégedtek meg az elméleti definíciókkal. Vállalásukat, törekvéseiket és tevékenységük lényegét gyakorta inkább úgy ragadták meg, mint valami olyasmit, amihez nem elegendő a másutt és más módon megszerzett tudás (elutazás egy idegen országba), de még a kimódoltan aprólékos adatgyűjtés sem (pl. szép színes „lepkegyűjtemény” összeállítása a talált vagy vadászott ismeretanyagból, egzotikus „tollászek” gyűjtögetése és giccses jelmezzé alakítása, esetleg múzeumi tárlókba adjusztálása) –, hanem *kitartó jelenlét, időleges kultúraváltás, mély megértés és önként vállalt adaptáció* is feltétele volt számukra a kutatási sikernek. Vagyis (szakkifejezéssel:) *terepmunka* szükséges az antropológiához, másként szólva olyan idegen világban tett felfedező és „kincskereső” tevékenység, melynek célja nem a rablás és kifosztás, anyagi zsákmányszerzés vagy területi hódítás (mint az sok indián törzs esetében egyértelmű célja volt felfedezőknak és birodalomépítőknak, zsoldosoknak és tudományos haszonlesőknek), sőt nem is „az utolsó 24 órában” végrehajtott leletmentési akció (mint ez a 19. század második felétől oly sok néprajzi gyűjtőút feladata lett) – hanem a kultúrák teljességét, változásait, kölcsönhatásait átlátni próbáló, hétköznapi működésmódjukra kíváncsi kutatók reménye a komplexebb áttekintésre.

Nos, a kulturális antropológia nézőpontjából, az emberekkel kapcsolatosan bármi tudásnak és tudományosságnak szinte csakis akkor van érvényessége, ha belefér a változandóság, ha értékként fogalmazódik meg a másság, ha az egyediség megférhet a feltételezett „általánossággal”. A kérdés viszont így is megmarad: mennyiben egyedi, sajátos, vagy épp „tipikus”, „modell-értékű” az éppen ott és éppen úgy talált helyzet, emberi sorsok és létmódok, megélhetési viszonyok és mentalitások, társas kapcsolatok és értékrendek egysége...? S ha nem volt jó, vagy nem volt elegendő az emberről szerzett eddigi tudás, akkor mégis mi újat hoz a kulturális antropológia, mi a „titka”, mitől és hogyan lett korunk egyik divatos tudományává, egyetemi tanszékek és kutatóintézeti programok hivatkozható szemléletmódjává, megérés- és értelmezésmódok új univerzumává?

Erre a szerénytelenül szerény kérdésre keresik a szerzők a választ. Nem is „a” választ, hanem a válaszokat: odafigyelve arra, miként lett egy elméletből történet, majd ebből elmélet-történet, végül (de nem lezártan) egy vagy több „történet” és elbeszélés elméleti megközelíthetősége. Lehet-e elméletté és történetté alakítani azt, ami jószérivel inkább csak gyakorlat mindenütt, különösebb (elméletinek látszó) megfontolások nélkül...? Lehet-e a lehetőségeket tudományos egységgé formálni, a tudásokat kérdéssé változtatni, a lezártat folyamatnak látni, vagy a múltkonnyt és elavulót nem a pusztulás, hanem a változás természetes következményének nevezni...? Lehet-e (minden gyakorlati tartalma dacára) egy emberek által elbeszélte történetet elméletté varázsolni, s kinek van eszköze ahhoz, hogy az elméletek történetéből elbeszélő eszközt és megismerési módot formálhasson...?

A folyóirat kötet-vastagságú tematikus száma interjút tartalmaz Kepes Andrással, a neves tévé-műsorkészítővel, aki a hazai antropológiai nyilvánosság egyik formálója; közli A. Gergely András tudományelméleti bevezető tanulmányát, R. Nagy József diósgyőri „munkásantropológiai” elemzését, Török Ágnes és Udvarhelyi Éva Tessza írását a szociokulturális városi csoportokat megkülönböztető politikáról, Gartner Brigitta Eszter elemzését az MSZMP és a magyar zsidóság történeti viszonyáról, Becze Szabolcs tanulmányát a szlovákiai Jablonca emlékezet-közösségéről, Tesfay Sába terepkutatását a marosvásárhelyi gáborcigány-viselet és az identitás összefüggéseiről, Haraszi Anna alkalmazott antropológiai kísérletét a kalash nép írásos emlékezetét megteremtő kísérlet eredményeiről és kockázatairól, valamint más írásokat is.

KOVÁCS ÉVA

Beszélgetés Bojtár B. Endrével a *Házak* című filmről

*„Ha Allah madárrá változtatna,
akkor egy bombát fognék a csőrömbé...!”*

– 1996 őszén, egy évvel Dayton után forgattatok egy dokumentumfilmet, amely megrázóan mutatta be a délszláv háború egyik legfájdalmasabb témáját, a menekült-kérdést.¹ A nyersanyagból készült harminc perces változatot *Házak* címmel a Magyar Televízió sugározta – a szokatlanul eredeti és bátor filmet azóta sem lehetett látni sehol.

– Hadd mondjam el rögtön az elején, hogy egy nem létező filmről beszélünk. Nem tudom, megőrizték-e egyáltalán ezt a műsort az MTV archívumában, az viszont szinte biztos, hogy a vágatlan, több órás nyersanyag elveszett. Dokumentum- és híradófilm kevercse lett, a *Tranzit* című, fél órás, azóta megszűnt magazinműsornak készült. Eredetileg csupán betétdarabnak szántuk, végül az egész műsort kitöltötte. Két hetet forgattunk mindössze. Ha megnézem a vágásokat, a film struktúráját, a befektetett csekély pénzt és időt, akkor azt kell mondjam, hogy ez a film amolyan *minimal art*nak tűnik, ami persze nem tesz jót neki. A korlátozott műsoridő miatt iszonyú gyorsra és elképesztően töményre kellett vágni a filmet. Igaz viszont, hogy szerintem a dramaturgiája elég jól ki van találva.

– *Szükségből erény lett: a gyors snittek, a tömör információk és a drámai zene mintegy behúznak a történetbe, felkavarnak. Mai szemmel, ahogy a konkrét események lassan elhalványulnak, a film drámai üzenete talán még inkább felerősödik: nincs visszaút a menekültek számára. Szerintem ez a dokumentarista dramaturgia és vágás emeli ki a híradófilmek közül ezt az alkotást. No meg az eredeti*

¹ Az útról készült egy tudósítás is. Lásd: Bojtár B. Endre: Bosznia békeidőben: *Házak*. In: Magyar Narancs 1996.10.17.

koncepció: azt találtad ki ugyanis, hogy nem egyszerűen bemutatom a különböző menekülteket, hanem egymás történeteivel is konfrontálok őket.

– Igen, ez egy nagyon kegyetlen ötlet volt és nagyon a tisztesség határára mozgott. Amibe persze előtte bele se gondoltam, viszont a forgatáskor is meg a vágáskor is azzal a kérdéssel szembesültem, hogy mennyire van jogom beleavatkozni ezeknek az embereknek az életébe, mennyire van jogom felborítani azt a törekeny pillanatnyi nyugalmukat, amelyben akkoriban vagy a menekülttáborban, vagy mások házában tengették az életüket.

– Ezt az attitűdöt én inkább *antropológiainak, sőt, akcionalista szociológusoknak* nevezném, hiszen párbeszédbe vontad azokat, akik már régesrég nem voltak, mert nem is lehettek dialógusban egymással.

– Kedves, hogy ezt mondod. Azt találtam ki, hogy szembesítsük az elűzötteket azokkal, akik a házukba kerültek és most ott laknak. Akiket persze szintén elűdöztek valahonnan. A debreceni laktanyában felállított menekülttáborban kezdtük a forgatást. Akkortájt úgy ezren, kétezren

lehetek ott, elsősorban nők és gyermekek, csonka családok. Bosnyákok, vagy ahogy a háború idején nevezték őket, helytelenül, muzulmánok. Nagyon egyszerű, falusi emberek, Északkelet-Boszniából, Brcko környékéről, illetőleg a Drina-völgyéből. Mind a két helyen rettenetes dolgok történtek. A Drina-völgye Szerbiával határos – ott horvátok nem is éltek – és tradicionálisan az egyik legérzékenyebb, legrettenetesebb vidék. A szerb-muzulmán viszony már évszázadok óta nagyon baljós arrafelé, és ahogy „folysz” lefelé a Drinán, úgy válik még szörnyűbbé.

Tehát elmentünk Debrecenbe, felvettünk hat interjút, ezekben a menekültek elmondták, hogy mi történt velük, milyen lakásban vagy házban laktak, és felvettük azt is, hogy mit üzennek azoknak, akik ma a házukban élnek. És megígértük, hogy visszamegyünk majd, és megmutatjuk nekik a házukat. Nekik ez volt a legfontosabb, ezzel lehetett becsalogatni őket a filmbe. Az ötlet az volt, hogy ugyanevvel a módszerrel végigmegyünk az egész láncon: a debreceni menekültek házaiban lakók házeit is megkeressük, és – mivel tudtuk, hogy ők is úgy kerültek e házakba, hogy valahonnan elűzték őket – ők is üzenhetnek azoknak, akik az ő házukban laknak, és válaszolhatnak a debreceniek üzenetére, és így tovább. Az elején persze gőzünk sem volt, hogy hány lépésig jutunk majd el, azaz hány ember lakik más házában, de arra el voltunk szánva, hogy a területszerző háborúnak ezt a nagyon személyes oldalát megmutassuk. Az már külön szerencse volt, hogy a nyomok végül nemcsak a bosnyák Bosznia-Hercegovina területére, konkrétan Sanski Mostba vezettek vissza, hanem a horvát részre, Jajcába is. Egy-egy ház „kis” történetéből bizonyos értelemben felfejthetővé vált a háború „nagy” – politikai és katonai – története is. A filmben végül két ilyen menekült-láncot mutattunk be.

– *Akkor, ha már a nyersanyag elveszett, dokumentáljuk a dokumentumot: meséld el a forgatás történetét!*

– Debrecenből Belgrádba utaztunk, ott székelt akkoriban az IFOR. Azok megmondták nekünk, hogy semmi garanciát nem vállalnak értünk, azaz a saját felelősségünkre csinálunk mindent, de végül kaptunk tőlük egy igazolványt, ami a későbbiekben mégis nagyon jól jött. A belgrádi cimboráim összehoztak olyan újságírókkal, akik segítettek kapcsolatot teremteni a boszniai helyi erőkkal. Ezek az újságírók egyébként mind azt mondták, hogy ez nagyon hülye ötlet, és mondjam meg a szerkesztőmnek, hogy ne csináltasson ilyet velem. Én akkor eléggé meg is ijedtem, de elvégre magam akartam ezt a filmet megcsinálni, senki sem kényszerített. Mai fejjel nem tudom, mit tennék, valószínűleg hazajönnék.

Hárman voltunk, az operatőr, Varga Szabolcs, Szántó Feri, a rendező, meg én. De lényegében – mint egyedüli, aki ismerte a nyelvet – minden felelősség rajtam volt, hogy hova megyünk, mit csinálunk.

Az első címünk Brckoban volt. Brcko azért fontos város, mert a brckoi korridor köti össze a boszniai Szerb Köztársaság, a Republika Srpska nyugati meg keleti felét, tehát Banja Lukát és a Drina mentét. Akkor még nem lehetett tudni, ki kapja meg, a bosnyákok vagy a szerbek, Dayton ezt függőben hagyta. 1996-ban még szerb kézen volt, bosnyákok nem voltak a városban. Nagyon súlyos dolgok történtek itt a háború alatt, amiről mi hál’ istennek akkor még nem tudtunk, de az egyik első hágai ítéletből ez később persze kiderült.² Baromi sok ENSZ-katona volt a városban, pont a függő státusz miatt. Fedezni akartuk magunkat, hogy a szerb rendőrök és más paramilitáris rendfenntartók ne zavarják meg a forgatást, ezért először a polgármestert kerestük meg, és meghallgattuk, hogy miket gondol a világról. Szerb volt az illető, és nyilvánvalóan „alá” kellett kérdezni, hogy lássa, „barátságos” tévéstáb vagyunk. Aztán megkerestük azt az első címet, amit Debrecenben kaptunk.

Egy fél órát szarakodtam azon, hogy mit mondunk majd, mikor bekopogunk. Mondjuk azt, hogy „a Magyar Televíziótól vagyunk, hoztunk ennek a lakásnak, melyet Ön kvázi bitorol, a tulajdonosától egy kis üzenetet, és ön is üzenhet neki!” Úgy éreztem, már az ajtóban állva, hogy ez abszurdum. Hogy képtelen leszek olyan helyzetet teremteni, amelyben egy ilyen kérdés feltehető. Miért nem töri össze erre a csontomat, vagy miért nem hívja majd rám ezek után a rendőrséget?

Végül aztán sikerült elérni, hogy az a házaspár, aki ott lakott, szóba álljon velünk. Sőt, hogy érdekelje őket a dolog, hogy megnyíljanak. Valószínűleg azért, mert egyrészt maguk is áldozatok voltak, másrészt, mert feltehetően semmilyen erőszakos tettet nem hajtottak végre a háború alatt. A családfő egyébként a Jugoszláv Néphadsereg polgári alkalmazottja volt, és ezért lakott szerb létére a háború előtt a bosnyák-horvát többségű Jajcában. És talán felkeltette az érdeklődésüket a lehetőség, hogy ők is üzenhetnek.

Őket egyébként Jajcából 1995-ben penderítették ki, amikor a horvát hadsereg elfoglalta a várost. Azért mondom, hogy el-, és nem azt, hogy vissza, mert bár Jajce Boszniában van, a Föderáció területén, *de facto* végül

² Lásd: <http://www.un.org/icty/pressreal/jel-sumj991214e.htm>.

is horvát város lett, ahonnan nem csak a szerbeknek, de a bosnyákoknak is el kellett menniük.

Elkészült az első anyag, mentünk tovább a második címre. Ez egy Kozluk nevű faluban volt, ami már kicsit délebbre van, a Drina boszniai partján. Azt csak később tudtuk meg, hogy állatira nem kellett volna odamennünk. Ugyanis az történt, és ezt csak harmadnap tudtam meg, már Szarajevóban, az újságokból, hogy a Kozluk környékéről, Jusiciből elűzött muzulmánok, akik 1992-ben nem külföldre menekültek tovább, hanem valahová a Föderáció területére, tehát bosnyák területre, éppen azokban a napokban próbáltak visszamenni. Ez a kísérlet nagyon kockázatos volt, mert a szerbek természetesen nem akarták őket visszaengedni, tehát az IFOR-nak kellett közbelépnie.³ És akkoriban az összes szerbet rettenetesen izgatta, hogy vajon meddig megy el az IFOR a bosnyákok támogatásában.

Megérkezünk Kozlukba, szombat délután van, ott üldögélnek a férfiak egy padon. Megkérdezzük, hol van a nem-tudom-milyen utca. Erre nekik rögtön leesik, hogy a ház, amit keresünk, az a muzulmán *mahalában*⁴ van. Mi persze nem sejtettük, hogy hiába volt vegyes lakosságú Kozluk, az egyes népek mégis elkülönültek egymástól. És persze azt sem tudtuk, hogy ők viszont tudják, mit keresünk. Á, nem tudják, hol van ez az utca, rázták a fejüket, fogalmuk sincs. Viszont nyilván gyanússá váltunk: miért keresünk mi egy „muzulmán” házat? De mi akkor még ezt sem érzékeltük. És elkezdtük keresni azt a házat a saját szakállunkra. De nem találtuk, mert a szerb hatóságok, miután elűzték vagy megölték az ott élő bosnyákokat, megváltoztatták az összes utca nevét, a házsámokat levették, az útjelző táblák rossz irányba voltak fordítva. Annyira átszervezték a teret, hogy egyáltalán nem lehetett tájékozódni. Ennek lehetett persze valami katonai oka is, elvégre az újonnan elfoglalt területek lakói mindig nagyon tartanak attól, hogy visszajön az ellenség. De az is lehet, hogy „csupán” meg akarták kímélni magukat attól, hogy bármi a tegnapi szomszédjaikra, meg azoknak a sorsára emlékeztesse őket. Azt megint már csak Debrecenben tudtam meg, mikor visszamentünk oda, hogy a kozlukai bosnyákokkal mi történt: amikor 1992-ben a szerbek végleg átvették a város irányítását, kaptak 15 percet, hogy összehajoljanak. A hangszórón bemondták, hogy

³ Lásd: <http://www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/199706/70623-004-trae-sar.htm>.

⁴ mahala=kerület, városrész /török/

a főtéren van a gyülekező, lehet távozni. Az volt az *Appelplatz*. És aki el tudott menni, még jól járt, mert életben maradt.

Na, de menjünk vissza a sztoriba. Elveszetten ténferegünk. Egyre baljósabbá vált az egész, emberek szivárogtak ki a házakból és kérdezték, hogy mit keresünk itt. Oké, már itt sem vagyunk, mondtuk, de hiába, már nem sikerült lepattannunk, bevittek minket a rendőrségre. Ott voltunk 6–7 órát. Kihallgattak minket, hogy mit keresünk itt. Azzal gyanúsítottak bennünket, hogy kémkedni jöttünk. És ekkor segített az IFOR-igazolvány: azt hitték, hogy az IFOR-nak dolgozunk, vagy hogy az IFOR majd keresni fog minket. Két rendőr faggatott, ahogy a nagykönyvben, egy *good guy* és egy *bad guy*. Próbáltam elmagyarázni, hogy tisztességes vállalkozás a miénk, hiszen a szerb menekültek házeit is igyekszünk megkeresni. Fenyegetőztek, hogy megvernek minket, meg mást is mondtak, és egyáltalán nem hatotta meg őket a szövegem. Telefonáltak Zvornikba, a kapitányságra, egyébként Zvornik is szerepel egy csomó hágai ítéletben,⁵ de szombat délután volt, nem nagyon találtak embert, aki dönthetett volna a sorsunkról. Végül azt mondták, takarodjunk. Na, ezt nem kellett megismételniük. Nagyon barátságatlan vidéken vezetett az út, a hegyeken keresztül, a Föderáció területére, a falvakban sehol nem égett a lámpa, nem tudtad, hogy vannak-e ott emberek, s ha vannak, élők vagy halottak? Eléggé be voltunk tojva, mit ne mondjak. Emlékszem, amikor végre megérkeztünk a kivilágított IFOR *checkpoint*-hoz, és az IFOR elkezdte ellenőrizni a papírjainkat, akkor egy fehér VW-Golf fékezett, még a sötét részen, majd megfordult és eltűnt. Máig nem tudom, hogy csak követtek minket, vagy utol is akartak érni...

Ráadásul, mivel ez a kozluki cím ugyebár nem működött, még vissza kellett mennünk egy másik házhoz, a szerb részre, Janjába. Még egy láncrea ugyanis mindenképpen szükségünk volt a filmhez, egy kevés lett volna. Janja félúton van Brcko és Zvornik között. Emlékszem, azon morfondíroztam, hogy Janja vajon a zvorniki rendőrséghez tartozik-e, vagy a brckoéhoz, mert ha a zvornikihoz, akkor talán nem volna helyes ugyanott próbálkoznunk. Itt sem volt segítségünk – ismét a szerencsére és saját talpraesettségünkre bízunk magunkat. De bejött, probléma nélkül. Ez volt az a ház, ahová az az idősebb szerb házaspár költözött be, akik Sanski Mostból menekültek el, amikor 1995 őszén a bosnyák hadsereg híres 5. hadteste visszafoglalta a várost a szerbektől.

⁵ Lásd: <http://www.un.org/icty/pressreal/2003/p809-e.htm>.

– *Volt tehát két szerb menekült családotok. Most már az ő házukat keresték a Föderáció területén: ha jól értem, Jajcében, ami horvát kézen volt, és Sanski Mostban, amit viszont a bosnyákok kaptak vissza...*

– Pontosan. Jajcében először megint a polgármestert kerestük fel, aki nyilatkozott, és engedélyezte a forgatást, ami nem jelentette azt, hogy egy meggypiros Mercedes, oké, diszkrét távolságban, de ne lett volna mindvégig a nyomunkban. Egy elpusztított lakótelepen megtaláltuk azt a házat, amelyben a brckoi szerb család lakása volt, egy sokemeletes panelt, amely tökéletesen ki volt égve, le volt rabolva. Volt ott mégis valami élet, lakott még ott néhány ember, több magas épület is állt. Valószínű, hogy azok laktak ott, akik valamilyen kapcsolatban álltak a jugoszláv hadsereggel, akár mint polgári alkalmazottak, akár mint katonák, minek következtében a horvátok, mikor 1995-ben visszaszerezték ezt a területet a szerbektől, nem ambicionálták, hogy megtartsák ezeket az ingatlanokat, hanem kifosztották, felégették. Ez a lakás megszűnt létezni. Nyilvánvaló volt, hogy a brckoi interjúpartnereinknek nincs hová, mibe visszamenniük. Ráadásul itt vált világossá számomra, és nagyon rossz érzés támadt ettől bennem, hogy a jajcei horvátok egyáltalán nem gyűlölik kevésbé a bosnyákokat, mint a zvorniki szerbek. Ennyiben volt értelme beszélgetni a jajcei horvát polgármesterrel.

Ahogy mentünk végig a falvak mentén Lasva völgyében, látszott, hogy az egyik falu horvát, a másik bosnyák, az egyik horvát, a másik bosnyák. Elvben persze a Föderációhoz tartozott mind-egyik, de a döntő mégis az volt, hogy ki tudta megvédeni az adott falut: először a szerbek, aztán meg egymás ellen. Az adta később, békeidőben az önkormányzatot és a helyi rendőrséget. Mire mi ott jártunk, addigra a térbeli etnikai elkülönülés, ebben a pepita formában, már teljes volt. Pedig Nyugat-Boszniában sokkal harmonikusabb volt az együttélés korábban, mint a hercegovinai részekben. Ahhoz kellett egy miniháború a Vance-Owen terv⁶ után, amely egyébként egy rettenetesen elhibázott dolog volt, hogy az etnikai viszonyok a Lasva-völgyében is végzetesen megromoljanak. De Jajcében véget ért az egyik láncunk. Abban a lakásban nem lakott senki.

– *És ugyanígy véget ért a másik lánc is Sanski Mostban.*

⁶ Hámori Gergely: Maratoni közvetítés. Forгатókönyvek Bosznia-Hercegovina helyzetének rendezésére. In: *Magyar Tudomány* 2002/2. <http://www.matud.iif.hu/02feb/hamori.html>.

– Sanski Most akkoriban határváros volt, azaz a demarkációs vonal a város északi határán futott. Még most is az. Rettenetes volt az út oda. Szarajevóból először a szerb entitáson kellett átautózni. Ahogy egy Kljuc nevű kisvárosnál átléptünk a bosnyák területre, arra a részre, amely három éven át szerb megszállás alatt volt, és ahol szintén nagyon kegyetlen dolgok történtek,⁷ tisztára, mintha valami kísértetfilmben lettünk volna hirtelen. Üres, szétlőtt házak, lakatlan falvak harminc kilométeren át. Kőd. És sejted, mi történt a lakókkal... Sanski Mostban elkezdtük keresni a házat. Nem volt könnyű. Van egy címed, ami már nem létezik. De ott már volt egy segítők. Megtaláltuk a házat. Illetve azt, ami maradt belőle: a házat ugyanis felrobbantották. Nem az, hogy megsérült a harcokban. És a többi, szomszéd házzal ugyanez történt. Ezért gondolom, hogy ez a városnak a szerbek által lakott része volt. Vagy az egyik ilyen része. Egy meglehetősen gazdag környéket képzelj el, egyetlen lélek sem élt már akkor benne, és az összes házat felrobbantották. Itt nagyon nagy volt a mozgás, hiszen '92 előtt túlnyomórészt muzulmánok laktak itt, '92-'95 között szerb fennhatóság alatt állt, ekkor irtották ki megűzték el a bosnyák lakosságot, majd '95-ben ismét bosnyák fennhatóság alá került, ekkor űzték el a szerbeket, így a mi beszélgetőpartnerünket is. Forgattunk egy keveset a romok között, és söpörtünk haza.

– *Ezzel azt mondd, hogy nem mentetek vissza a szerb menekültekhez, hogy megmutassátok: elpusztult a házuk?*

– Azt. Nem volt ki üzenjen. Azt meg, hogy visszamenjünk Brckóba meg Janjába, hogy annak a két családnak megmutassuk a lakásuk, illetve a házuk romjait, én már nem akartam. Megígértük, persze, és biztos drámai képeket lehetett volna felvenni, ahogy nézik a videót, de nem. A második hét végére amúgy is elég erős levertség lett úrrá rajtunk, az egész út, a hely, a történetek, amit hallottál, az állandó félelem, nagyon nyomasztó volt. Már csak a debreceni vizionlátogatás volt hátra.

– *Van egy epizódja a filmnek, ami Gorazdében játszódik és több szempontból is kilóg a többi közül. Egy család férfitagjait látjuk, akik a korábbi szereplőkkel ellentétben nem lettek elűzve és éppen a szétlőtt házukat próbálják helyreállítani. Bosnyákok, akiknek a családját saját szerb szomszédjaik részben kiirtották, de a várost végül nem tudták a szerbek mégsem elfoglalni, így a szerb gyilkos szomszédoknak el kellett menekülniük.*

⁷ Lásd: <http://www.un.org/icty/indictment/english/ark-ii970930e.html>.

– Igen, ők a város védői voltak. Dramaturgiailag, hogy ne mondjam „művészileg” nem tartozik bele a filmbe, külön filmet kellett volna ebből a történetből csinálni, de erre nem volt lehetőségünk.

– *Én máshogy érzem. Szerintem az ő történetük „művészileg” is beletartozott a te nagyobb elbeszélésedbe, éppen a kontraszt okán: látunk egy olyan történetet, amelyben végül nem kellett elmenekülni, sőt, ők vérdíjazatokkal, de mégiscsak megvédték a házukat. Noha a ház semmi-vel sincs jobb állapotban, mint azok a házak, amelyek elhagyott, elpusztított házakként szerepeltek a filmben, de mégiscsak benne maradtak a tulajdonosai és megpróbálnak ott új életet kezdeni.*

– Gorazde az egyike volt a három kelet-boszniai enklávénak, amit a szerbek 1995-ig nem tudtak elfoglalni. Sőt, Gorazdet akkor sem, az mai napig a Föderációhoz tartozik, Daytonban meg tudták tartani. A másik kettőt, Srebrenicát meg Zepát nem, azt '95-ben, mint tudjuk, elfoglalták a szerbek. De Gorazde 1992-től ugyanolyan blokád alatt volt, mint Srebrenica. A bosnyák hadsereg gyenge volt ahhoz, hogy felszabadítsa, a szerbek időnként sikertelenül próbálkoztak az elfoglalásával, de a NATO olyankor közbeavatkozott, még ha jobbára szimbolikusan is. Ennek a városnak, szemben Srebrenicával, ez volt a szerencséje: hiába védtek hősiessen a lakói, ha a NATO nem áll a sarkára, ugyanaz történik vele, mint Srebrenicával.⁸ Ebben a városban tehát éveken keresztül permanens harci helyzet volt. A forgatáskor és a vágáskor nem gondoltam erre a szempontra, amit mondasz, de igaz. Én egyszerűen csak meg akartam mutatni ezt a tragédiát is.

– *És akkor, ezek után visszavittétek az üzeneteket a debreceni menekülttáborba?*

– Igen. Nagy felfordulást okozott ott ez az egész. Először ahhoz a férfihez mentünk, akinek a kozluki házát kerestük. Egy pillanat alatt összegyűlt hatszáz ember, hogy „megjöttek a tévések és meg fogják mutatni a házainkat”. Én megpróbáltam elmagyarázni, hogy nem így van, de hatszáz embernek én nem tudok semmit elmagyarázni. Nagyon ellenségesé vált a hangulat velünk szemben, hogy „az én házam hol van? Azt miért nem mutatjátok meg?”. Úgy élték meg, hogy mi hírt hozunk az egész közösségnek az otthonaikról. A kozluki férfi is nagyon elkeseredett attól, hogy nem találtuk meg a házát. Elmondtam neki, hogy mi történt, ő hál'istennek megértette, és sikerült lecsillapítania a többieket. Úgyhogy végül

⁸ Vö. Bojtár B. Endre: Srebrenica, 8 év után. In: Népszabadság on-line, 2003. július 26. lásd: <http://www.nol.hu/cikk/120053/>

csak azzal a két emberrel készítettük el a záróinterjú, akiknek üzenetet is hoztunk. És itt lett a történetnek vége. Számomra is nagyon megrázó volt ez az egész és nagyon utáltam is magunkat érte. A végén már úgy éreztem, hogy igazából ehhez senkinek semmi köze. Annyira személyessé vált a háború. Ült ott az a két ember, és összeomlottak. Annyira erős volt a reakciójuk, a kétségbeesés, a felháborodás, a gyűlölet, hogy nem is lehetett egy az egyben belevágni a filmbe. Csak miután megnyugodtak kissé.

Ez is egy dilemma volt: hogy nem lakkozom-e így egy kicsit a dolgot. Az alapötletben benne volt valami olyasmi elgondolás is, hogy hozzuk valamilyen módon párbeszédbe azokat az embereket, akik nem is ismerik egymást, de mégis iszonyatos módon beleavatkoztak egymás életébe. Ráadásul önhibájukon kívül. De ilyen nincs. Hiába tudták a bosnyákok, hogy az a két szerb család nem tehet semmiről, hogy nem ők a felelősök a balsorsukért, sőt, hogy ők is áldozatok, nem tudták nem vádolni őket. És nem azért, mert szerbek, bár részben biztos azért is, hanem személyesen. De ez kijön azért a tapintatosan vágott beféjező részből is. Ezért olyan elkésztető a film szerintem. Ez megváltoztathatatlan és kivédhetetlen dolog. A romlás, amit a háború a lelkekben okozott...

– *A filmben azt látjuk, hogy a menekültek azon túl, hogy elmesélik, mi történt velük, próbálnak magyarázatot is találni arra, hogy miért történt mindez velük. Ezek a magyarázatok rendre etnikai természetűek, kivéve a debreceni tábortban élő Ginát, aki vegyes házasságban élt, s akit – és ez egyik nagy paradoxonja az egész történetnek – láthatóan mélyen traumatizált a háború. A filmet nézve az a fájdalmas felismerés nyílt belém, hogy a tudományos és politikai mainstream-re rímelő etnikai értelmezés, amely talán nem minden esetben fedi a valóságot (például ennél az asszonynál sem), mégis mintha megkönnyítené az érintettek számára a háborúból és az üldöztetésből fakadó traumák feldolgozását. Másfelől azonban egyúttal gyógyíthatatlan sebet üt a személyes identitáson azzal, hogy egy rendkívül zárt és megváltoztathatatlan kategóriát kényszerít az egyénre, amelyből rettenősen nehéz aztán kiszállni. Az ethnic cleansing értelmezés ad ugyan egy közöséget, de bele is zár.*

– Ezt a legszemélyesebb tragédiát, az otthonod elvesztését szerintem lehetetlen nem etnikai alapon értelmezni. Ha valakit az etnikai hovatartozása miatt üznek el, veszik el a házat, akkor nem nagyon van más választása. A film ugye azt sugallja, hogy ez az egész egy rablőháború volt, azaz ennek a konfliktusnak az volt a létoka, hogy az egyik elvehesse a másik javait. De mégsem csak erről van szó, mert akkor miért robbantották volna fel a bosnyákok a szerbek házát, és miért tették volna tönkre például Jajcában

a horvátok a szerbek által beszennyezett otthonokat? Tudjuk, hogy a területi hódítás és a megszerzett földön keletkezett új államiság volt ennek a háborúnak a politikai indítéka. De az elűzöttek a személyes sorsukban ezt nemigen élhették meg máshogy, mint az etnikai hovatartozásukból származó büntetésnek, csapásnak, tragédiának. Tehát te, mint kívülálló megfigyelő állíthatod azt, hogy ez az etnikai magyarázat nem érvényes, vagy hogy ők rosszul tudják, de szerintem nem tisztelnéd a valóságot. A tapasztalatom úgy is, mint ennek a filmnek a készítőjéé, úgy is mint kiugrott kutatóé, aki nem mindent felejt el rögtön, amit erről olvas, pont az ellenkezőjét mondja. Egy etnikailag mélyen megosztott társadalomban, ahogy a szakirodalom az ilyet nevezi, az emberi cselekedetek minden dimenziójában és részletében ott az etnikai motiváció. Olyan mélységekig, hogy abba kívülálló bele se bír látni. Ezért volt az, hogy úgy mozogtunk a film készítésekor Boszniában, mint Alízka Csodaországban. És csináltunk önvészélyes hülyeségeket. Egy ilyen társadalom tele van tabukkal, tiltásokkal, erőszakkal. A teret ezek a szabályok szervezik. Az emberi kapcsolatokat. A hatalmi hierarchiákat. És persze jobbra úgy, hogy senki nem beszél róla szívesen, legalábbis az idegen előtt: mintha szégyellnék, mint egy csúnya betegséget a családban. És ettől a hallgatótól válik olyan titokzatossá is az egész. És bonyolulttá. Mindenki vakít. A Sanski Mostból elűzött szerb öregember azt mondja nekem, hogy neki muzulmán szomszédjai voltak, és nagyon jóba volt velük, és hogy üdvözli őket, adjuk át, ha arra járunk. Felsorolja a nevüket. Én meg, hülye marha, elfelejtem tőle megkérdezni, hogy milyen muzulmán szomszédokról beszél? Nem is az, hogy ilyenjei valószínűleg nem voltak, hisz ezt csak később sejtem meg, amikor látom, hogy szerbek között lakhatott. De Sanski Mostban 1992-ben meg 1993-ban elűzték vagy megölték az ottani bosnyákokat. Azok a bosnyákok, akik 1995-ben ott laktak, és akiknek átadhatnám az öregember üzenetét, jobbra friss betelepülők: menekültek maguk is. Az öregember ezt talán nem tudja: de azt igen, hogy a Sanski Most-i bosnyákokkal mi történt. Hisz látta! Miért mondja ezt mégis? Ezek a szabályok tehát nagyon is léteznek, és ha egy ilyen társadalom tagja vagy, nem tudod nem betartani őket. Vagy csak kisebb-nagyobb kockázatok árán. Gina, az az asszony, akit említettél, szerb volt, akit a debreceni táborban találtunk, a bosnyákok között. Őt a szerbek űzték el Janjából. De miért? Azért, mert a férje bosnyák volt. Muzulmán. Amikor elmentünk a házába, és megkérdeztük a szomszédait, azt üzenték neki, hogy őt szeretettel visszavárják, de a férje nem jöhet, annak nem

szabad. Gina tehát a maga módján megpróbált kilépni ebből a kalickából, de a „nemzet” mégis utánanyúlt, és tönkretette az életét.

Házak 1996, 33 perc

Szerkesztő-riporter: Bojtár B. Endre

Operatőr: Varga Szabolcs

Rendező: Szántó Ferenc

Snittek a filmből

I. Debreceni menekülttábor, 1996. A kojicinovaci (Janja környéki) Gina siratja a házát. Gina szerb, a férje muzulmán, féltette a férjét és annak családját, azért kellett elmenekülnie. Úgy tudja, a házába „valami szerbek” költöztek be. Azt üzeni nekik, hogy költözzenek ki onnan, hiszen nem az övék. „Ha Allah madárrá változtatna, akkor egy bombát fognék a csőrömbe, odarepülnék, és rádobnám a házamra. Ha nem lehet az enyém, ne legyen másé sem!” mondja.

Kojicinovac, Janja, a forgatás idején szerb fennhatóság alatt. Gina aprócska házában a filmesek a Sanski Most-i szerb Ratkot és feleségét találják. Ratkoék egyszerű munkások, maguk is menekültek, a házat illegálisan lakják. Két szép házat, istállót, gépeket kellett otthagyniuk. Azt üzenik Ginának, hogy köszönik, hogy ott lehetnek, s ha Gina egyedül jön, ott lakhat, esetleg muzulmán férje is eljöhet megnézni a házát. Gina holmijait őrzik az új lakók.

Sanski Most, a forgatás idején bosnyák kézen. Ratkoék házát vélhetőleg a bosnyákok lerombolták, felgyújtották, nincs hová visszatérniük.

II. Debreceni menekülttábor. Sead és Fadila bosnyák házaspár, a nő bosnyák nyelvet tanított a brckoi iskolában. Brcko ostromakor a gyerekeket elbújtatták és ők is bujkáltak. Az utolsó busszal hagyták el a várost. Szépen bebútorozott, két és fél szobás lakótelepi lakást kellett maguk után hagyniuk, festményt, bútorokat és 10000 márkányi készpénzt. Sead azt szeretné, ha az új lakók kiköltöznének a lakásából, hiszen nem az övék, és ők visszaköltözhetnének és újrakezdhetnék az életüket.

Brcko, a forgatás idején szerb kézen. A lakótelep, ahol Sead és Fadila lakott, épségben vészelté át a háborút. A lakás ugyan nincs fényes állapotban, de

lakható. Egy Jajcából elüldözött szerb család lakja éppen: Stevo, a felesége, a lánya és a fia. Nagyobb lakást hagytak ott Jajcában, ahonnan 10 perc alatt kellett elmenekülniük. Brckoban a hatóságok utalták ki számukra Seadék lakását. Azt állítják, semmi nem volt már ott Seadék holmijából. Stevoék nem akarnak visszatérni Jajcába: ők a „boszniai Szerb Köztársaságban” éreznék biztonságban magukat.

Jajce, a forгатás idején horvát kézen. Stevoék lakását a horvátok lerombolták, nincs is hová visszatérniük.

III. Gorazde, a forгатás idején bosnyák enklávé. Az egész város lerombolva. Az anonimitást kérő bosnyák férfi családját, 12 éves lányával egyetemben, saját szomszédjai irtották ki. A férfi a város védői közé tartozik. Nem akarja elhagyni többszintes házát, sőt, próbálja rendbe hozni a háború pusztításait.

Brcko, Brod, a forгатás idején szerb-bosnyák határ, melyet az IFOR felügyel. A muzulmán Hrustonak a szerbek felgyújtották a házát, 4 év után tér vissza ide, a szerb határhoz, hogy a házat rendbe hozza. Brckoba nem mer bemenni, ha nem lenne itt az IFOR, megvernék, vagy megölnék a szerbek, mondja. A háza ugyan áll, de nem biztos, hogy visszaköltözhetnek bele...

NÉMETH GYÖRGYI

Ipari örökség és városkép

A városok fejlesztésének Magyarországon is egyre divatosabb eszköze a volt ipari övezetek megújítása, illetve az eredeti funkciójukat elvesztő ipari épületek újrahasznosítása.¹ Az elmúlt évtizedekben sorra bezáró gyárak, bányák, egyéb ipari és ipari jellegű vagy infrastrukturális létesítmények azonban az ipari örökség részeivé válhatnak, ezért megőrzésük és felhasználásuk, illetve esetenként teljes vagy részleges megsemmisítésük, nem lehet tetszőleges. De mi is az ipari örökség? Tanulmányom célja az ipari örökség fogalmának a feltárása, valamint azoknak az elveknek és módszereknek az ismertetése, amelyek az ipari örökség megőrzését szolgálják, bemutatva néhány nemzetközi és hazai példán keresztül a városokban való alkalmazásukat is.²

AZ IPARI ÖRÖKSÉG FOGALMA

Mi az iparrégészet?

Az ipari örökség fogalmának tisztázásához előbb az iparrégészetet kell definiálni, mert az ipari örökség az iparrégészet vizsgálatának tárgya. Ma Magyarországon az iparrégészet szinte kizárólag a hagyományos régészet azon ágát jelenti, amely elsősorban a föld ásványait a tűztechnika segítségével átalakító iparágak emlékeit vizsgálja régészeti, természet-

¹ Legújabban Budapestről lásd: Kiss, Katalin: Industriedenkmalflege in Ungarn. Probleme und Perspektiven beim Schutz des industriellen Erbes. *Blätter für Technikgeschichte*, 2001, 63. 173–191.; Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ: Budapest, 2004.; Előadások a Rozsdaövezetek rehabilitációja című konferencián a Budapesti Francia Intézetben, 2005. október 20-án: Hegedűs Viktória: Budapesti rozsdaövezetek, Gerardin, Sylvia: Az Óbudai Gázgyár.

² A tanulmány az OTKA 35257 jelű kutatás keretében készült.

tudományos és műszaki eljárások komplex alkalmazásával.³ A nemzetközi tudományban iparrégészetnek azt az új, átfogó szakterületet nevezik, amelynek célja az iparosítás által a közeli és távoli múltban megteremtett és a jelenben bennünket körülvevő történeti környezet megismerése és megértése. A tágabb értelemben vett iparrégészetéről Magyarországon már 1976-ban hírt adott Heckenast Gusztáv,⁴ illetve – ipari régészet elnevezéssel – Vajda Pál,⁵ a szakterület azonban még ma is alig ismert a tudományos életben és a szélesebb közönség előtt.

Az iparrégészet definíciója sok vitát váltott ki, amire az új szakterület keletkezésének és sajátosságainak a vizsgálata ad magyarázatot. A szó eredete bizonytalan, feltevések szerint a portugál nyelvben 1896-ban, a franciában pedig 1950-ben tűnt fel.⁶ Angol nyelven 1955-ben jelent meg először nyomtatásban a *The Amateur Historian* című folyóirat hasábjain egy cikk címeként, melyet Michael Rix, a Birminghami Egyetem felnőttoktatási tanszékének munkatársa írt. Rixet lenyűgözték a korai modern brit vasipar még fellelhető nyomai az Ironbridge környéki tájban, s számbavételüket és megőrzésüket szorgalmazta, mert értékelése szerint az ipari forradalom, „a Föld képét átalakító folyamat szimbólumai”, ugyanakkor a „nemzeti örökség” részei voltak.⁷

Rix írása új szemléletmódot tükrözött, amely többféle okra visszavehetően és fokozatosan alakult ki Angliában. A szemléletváltás az 1930-as években kezdődött, amikor megjelent az első fontos, tudományos igénnyel megírt, iparrégészetinek tekinthető munka Anglia néhány római és kora újkori vasművéről,⁸ kiadták W. H. Auden és mások költeményeit, s elkészítettek néhány kiváló dokumentumfilmet, melyek mind az ipari táj nagyszerűségét hirdették. Kulcsfontosságú esemény volt a háború után két egyesület megalakítása, amelyeket az ipari forradalom

³ Lásd például: Gömöri János (szerk.): *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Ége-tökemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása. Sopron, 1980. VII.28–30.* MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága: Veszprém, 1981.

⁴ Heckenast Gusztáv: A II. nemzetközi ipari műemlékvédelmi kongresszus. Bochum, 1975. szeptember 3–9. *Technikatörténeti Szemle*, 1975–76, VIII. 268–271.

⁵ Vajda Pál: Ipari régészet – műszakiemlék-védelem. *Technikatörténeti Szemle*, 1975–76, VIII. 119–138.

⁶ Trinder, Barrie (ed.): *The Blackwell Encyclopedia of Industrial Archaeology*. Blackwell: Oxford–Cambridge, 1992. 350, 701.; Ugyanő: *Industrial archaeology: the twentieth-century context*. In: Cossons, Neil (ed.): *Perspectives on Industrial Archaeology*. Science Museum: London, 2000. 45.

⁷ Rix, Michael: *Industrial Archaeology. The Amateur Historian*, 1955, 2. 225.

⁸ Straker, Ernest: *Wealden Iron*. Bell: London, 1931.

– a forgalomból gyors egymásutánban kivont – szállítási rendszereinek, a brit csatornáknak és a keskeny nyomközű vasutaknak megmentésére hoztak létre. A teljes szemléletváltás akkor következett be, amikor a modernizáció jegyében megkezdődött a háború által megkímélt régi, idejé múltnak nevezett városközpontok lerombolása. Ennek hatására mind többen tekintettek a veszteség, ugyanakkor a nemzeti büszkeség érzésével az ipari forradalom eltűnőfélben lévő emlékeire, amelyekről úgy vélték, hogy helyük van a brit történelemben, mert Angliának az iparosításban játszott kivételes szerepét testesítik meg.⁹ Az iparrégészet ebben a szemléletváltásban gyökerezett, s gyakorlati értelemben a közfelháborodás hívta életre 1962-ben, amikor a brit vasútvállalat minden tiltakozás ellenére lerombolta az első londoni pályaudvar, az Euston Station dór stílusban épített bejáratát.¹⁰

Az 1960-as és az 1970-es években gyorsan nőtt az érdeklődés az iparrégészet iránt nemcsak Nagy-Britanniában, hanem azokban az országokban is, amelyek egykor az iparosításban szintén élenjártak Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. A gazdasági regresszió és a világgazdaság szerkezetének változásai következtében ezekben kezdődött meg a hagyományos iparágak – a bányászat, a kohászat, valamint a textilipar – leépülése, s a megszűnő ipartelepeken ingó és ingatlan tárgyak tömegei váltak feleslegessé, de ugyanakkor emlékeivé is az évtizedeken, esetenként száz-kétszáz éven keresztül folytatott ipari tevékenységnek. Megőrzésük sok új kérdést vetett fel, kezdve a válogatás szükségességétől, a léptékek megváltozásán át az emlékek gazdaságélénkítő felhasználásáig.¹¹

Az iparrégészet meghatározását az is nehezíti, hogy művelői sokféle szakmai háttérrel rendelkeznek. Amikor a *Council of British Archaeology* elsőként teremtett szervezeti keretet a spontán kialakuló szakterület művelői számára Angliában, kutatócsoportot hozva létre *Industrial Archaeology Research Group* néven, a csoporthoz a régészeken kívül történészek, geográfusok, mérnökök, muzeológusok, műemlékvédők, sőt

⁹ Buchanan, R. Angus: The origins of industrial archaeology. In: Cossons (ed.): *Perspectives on Industrial Archaeology*, i. m. 19–20.; Trinder: *Industrial archaeology: the twentieth-century context*, i.m. 39–44.

¹⁰ Buchanan, R. Angus: *Industrial Archaeology in Britain*. Book Club Associates: London, 1974. 23.

¹¹ Lásd például: Nisser, Marie: The transformation of Bergslagen. Structural changes and survival. In: Németh, Györgyi (ed.): *Growth, decline and recovery? Proceedings of the TICCIH Conference on the Conservation of the Industrial Heritage of Mining and Iron Metallurgy. Budapest–Miskolc, September 22–28, 1999*. (Megjelenés előtt.)

előképzettség nélküli amatőrök is csatlakoztak.¹² Hasonló összetételű tagsága van a *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage* (TICCIH) elnevezésű független nemzetközi szakmai szervezetnek is, amelynek az alapjait az angol kezdeményezésre megrendezett első nemzetközi iparrégészeti találkozón 1973-ban Ironbridge-ben vetették meg,¹³ de csak az iparrégészet harmadik nemzetközi kongresszusa alkalomával hozták létre 1978-ban Svédországban.¹⁴

Keletkezési körülményeiből következően az iparrégészet gyakorlati oldala az elméletinél sokkal nagyobb hangsúlyt kapott. A funkciójukat elveszítő ipari létesítmények és eszközök a termelés megszűnésével azonnal veszélybe kerültek, ezért az iparrégészek figyelme elsősorban a megőrzésükre koncentrált. Az új szakterületként¹⁵ emlegetett iparrégészet azonban önálló tudományos igénnyel is fellépett, bár eltérő vélemények alakultak ki arról, hogy a gazdaság, a társadalom, a technika vagy az anyagi kultúra története, esetleg a kulturális antropológia egyik ágaként kell-e nyilvántartani.¹⁶ R. Angus Buchanan, a terület egyik legfontosabb brit szaktekinetélye a 2000-ben megjelentetett számvetésben, a *Perspectives on Industrial Archaeology* című kötetben azt vallja, hogy az iparrégészet a gyakorlatban egyértelmű sikereket könyvelhet el, mert számos ipari emlék megőrzését segítette elő, de nem vált önálló tudománnyá, legfeljebb a régészettudomány részterületeként tartható számon mint az új- és a jelenkor régészete.¹⁷ Az iparrégészet művelői a kérdésben mára széles körben konszenzusra jutottak, s definíciójuk szerint az iparrégészet nem más, mint az ipari tevékenység tanulmányozásának interdiszciplináris módszere, amely elsősorban az ipari forradalom kezdetétől, azaz a 18.

¹² Buchanan: *The origins of industrial archaeology*, i. m. 20–21.

¹³ *First International Congress on the Conservation of Industrial Monuments. Ironbridge 29 May – 5 June 1973. Transactions*. Ironbridge Gorge Museum Trust: Ironbridge, 1975.

¹⁴ www.ticcih.org

¹⁵ Lásd például: Bergeron, Louis – Dorel-Ferre, Gracia: *Le patrimoine industriel. Un nouveau territoire*. Editions Liris: Paris, 1996.; Woronoff, Denis: *L'archéologie industrielle en France: un nouveau chantier. Histoire Economie Société*, 1989, 3. 447–458.

¹⁶ Lásd például: Paulinyi, Ákos: *Industriearchäologie. Neue Aspekte der Wirtschafts- und Technikgeschichte. Vertragsreihe des Gesellschaft für Westfälische Wirtschaftsgeschichte e.V.*, Heft 19., Dortmund, 1975.; Buchanan, R. Angus: *The Theoretical Basis of Industrial Archaeology*. In: Kroker, Werner (Hrsg.): *SICCIM. II. Internationaler Kongress für die Erhaltung technischer Denkmäler*. Deutschen Bergbau-Museum: Bochum, 1978. 143–151.

¹⁷ Buchanan: *The origins of industrial archaeology*, i. m. 31–33.

század második felétől napjainkig tartó időszak emlékeire fordít figyelmet, de vizsgálja a preindusztriális és protoindusztriális korszakokat, illetve a technikatörténet által tárgyalt munkafolyamatokat is.¹⁸

Mi az ipari örökség?

Az ipari örökség csak az 1970-es évek második felében jelent meg mint önálló fogalom, bár az ipari emlékeket már Rix a nemzeti örökség részének tekintette.¹⁹ Nem tettek említést az ipari örökségről az iparrégészet szakmai alapjait az 1960-as és 1970-es években lefektető első kézikönyvek,²⁰ de nem tárgyalta külön címszóként az iparrégészeti ismereteket összegző, 1992-ben megjelentetett, első és máig egyetlen enciklopédia sem.²¹ Az ipari örökség kifejezés Georges-Henri Rivière francia etnológustól származik, aki egy 1976-ban Le Creusot-ban megrendezett kollokviummal kapcsolatban használta először.²² Két év múlva azonban az iparrégészek már újonnan megalakított nemzetközi szervezetük – a fent említett TICCIH – nevében is feltüntették, s nemzetközi konferenciáik címében az ipari műemlék kifejezést szintén ipari örökségre cserélték,²³ 2003-ban pedig, az Oroszországban megrendezett XII. nemzetközi konferencia alkalmából kartát fogadtak el az ipari örökségről.²⁴ A Kartát az eredetileg tervezett Moszkva helyett Nyizsnyij Tagilról nevezték el, mert a közgyűlésen kialakult vélemény szerint az uráli iparváros neve jobban utal a Karta tartalmára, mint a fővárosé.

A Karta alapelveként mondja ki, hogy az ipari örökség legkiemelkedőbb és legjellegzetesebb darabjait a Velencei Karta szellemében kell feltárni, megvédeni és megőrizni a ma és a holnap hasznára és javára. A Nyizsnyij Tagil Karta megalkotóinak szándéka szerint a Velencei Kartára való

¹⁸ The Nizhny Tagil Charter of the Industrial Heritage. www.ticcih.org

¹⁹ Rix: *Industrial Archaeology*, i. m. 225.

²⁰ Hudson, Kenneth: *Industrial Archaeology: an Introduction*. John Baker: London, 1963.; Buchanan, R. Angus: *Industrial Archaeology in Britain*. Book Club Associates: London, 1974.; Cossons, Neil: *The BP Book of Industrial Archaeology*. David & Charles: Newton Abbot, 1975.

²¹ Trinder: *The Blackwell Encyclopedia of Industrial Archaeology*, i. m.

²² Stadler, Gerhard A.: *Industriearchäologie quo vadis? Vom Aufbruch in die industrielle Vergangenheit*. *Technikgeschichte*, 2001, 63. 21.

²³ Nisser, Marie (ed.): *The Industrial Heritage. The Third International Conference on the Conservation of Industrial Monuments: Transactions I: National Reports: Europe except Scandinavia, North America, Japan*. Nordisja Museet: Stockholm, 1978.

²⁴ A Karta szövege a TICCIH honlapján olvasható.

hivatkozás egyrészt a kartákat jegyző két nemzetközi szervezet, a TIC-CIH és az ICOMOS szoros együttműködésére utal, másrészt az ipari örökséget a hagyományos történelmi emlékek rangjára emeli. Az 1964-ben elfogadott Velencei Karta nem kötelező érvényű jogi szabályokat, hanem szakmai konszenzus alapján morálisan kötelező és követendő elveket meghatározó nemzetközi dokumentum a műemlékek és értékek hosszú távra szóló megóvásáról.²⁵ Nem foglalkozik – keletkezési idejét tekintve nem is foglalkozhat – a műemlékeknél sokkal szélesebb halmazt jelölő kulturális örökség fogalmával, így az ipari örökséggel sem.

A Nyizsnyij Tagil Karta világosan és egyértelműen határozza meg, ugyanakkor részletesen körül is írja az ipari örökség fogalmát. Értelmezése szerint az ipari örökség a kulturális örökség szerves része, és azokból az ipari emlékekből áll, amelyeknek történeti, műszaki, társadalmi, építészeti vagy tudományos értéke van. Az ipari örökség sajátossága, hogy rendkívül összetett, magában foglal mindent, ami az ipari tevékenységgel kapcsolatos. Nemcsak az ipari termelés számára létesített épületeket és szerkezeteket az ezekben alkalmazott eljárásokkal, gépekkel és eszközökkel együtt, hanem a városokat és a tájakat is, amelyekben az épületek és szerkezetek elhelyezkednek, valamint az ipar minden más anyagi és szellemi megnyilvánulási formáját. Az ipari örökség a kitermelő, feldolgozó és finomító iparágak emlékei mellett a raktározás, az energiatermelés és a szállítás emlékeit is tartalmazza, sőt még a lakóházakat és a társadalmi együttlétre szolgáló tereket is, például a templomokat vagy az iskolákat.

Az ipari örökség fogalma a kulturális örökség fogalmával egy időben született meg, kialakulása, terjedése s rohamosan növekvő népszerűsége hasonló okokra vezethető vissza, mint a kulturális örökségé. Létrejöttében fontos szerepet játszott, hogy az 1970-es évektől végbemenő változások nyomán megrendült a jövőbe vetett bizalom, s a bizonytalanságtól menekülve az emberek szívesen tekintettek vissza a múltba.²⁶ A közelmúlt visszavonhatatlan lezárulása fölött érzett „gyász”²⁷ pedig értékessé tette a még fellelhető ipari örökséget és felkeltette tudatos megőrzésének sürgető igényét, hiszen az információs technológiára alapozott gazdaság

²⁵ Fejérdy Tamás: Ki akarta? Mi a karta? ... és ma? *Műemlékvédelem*, 2004, XLVIII. Különszám. 8–10.

²⁶ Nisser, Marie: The Industrial Heritage – Changing perspectives. In: Hult, Jan – Nyström, Bengt (eds.): *Technology & Industry. A Nordic Heritage*. Science History Publications: USA, 1992. 95.

²⁷ Cossons, Neil: Perspectives. In: Ugyanó (ed.): *Perspectives on Industrial Archaeology*, i. m. 13.

térhódítása nyilvánvalóvá tette, hogy csak idő kérdése a hagyományos iparágak végérvényes eltűnése. Ezek örökségének vonzerejét még az is növelte, hogy az újonnan alkalmazott, az átlagember által már felfoghatatlan technológiák elidegenítő hatásának ellensúlyozására felértékelődött a régi mesterségbeli tudás.

Annak ellenére, hogy az ipari örökség vitathatatlanul a kulturális örökség része, az ipari örökség esetében nem látszik érvényesnek a történeti kutatás és az örökségalkotás szembeállítás. Az ipari örökség megőrzésének és tanulmányozásának ugyanaz a célja, mint a történetírásé, azaz feltárni és magyarázni s nem – az örökségalkotás sajátjaként – a jelen igényei szerint átformálni a múltat.²⁸ A Nyizsnyij Tagil Karta preambuluma az ipari forradalom mibenlétének és történeti jelentőségének a meghatározásából indul ki, s az általa létrehozott emlékanyagot tanulmányozandónak, azaz történelmi forrásnak tartja: „...a 18. század végén kezdődő változás éppen olyan mélyreható, mint a neolitikum és a bronzkor közötti volt, és a termelés társadalmi, technikai és gazdasági körülményeiben bekövetkezett meglehetősen gyors és mélyreható fejlemények miatt méltán nevezhető forradalomnak... E mélyreható változások tárgyi bizonyítéka egyetemes emberi érték, amelyet fontos tanulmányozni és megőrizni.”²⁹ Az sem látszik igaznak, hogy az ipari örökség, más örökségekhez hasonlóan, megszünteti a múlt és a jelen közötti folyamatosságot, lehetőséget ad a társadalmi változások előli elzárkózásra,³⁰ s az előző nemzedékek meghaladása ellen hat.³¹ A Karta pontosan a múlt és a jelen szoros összetartozását deklarálja: „Az ipari forradalom annak a történelmi jelenségnek a kezdete, amely az emberi populáció és az élet minden egyéb formájának folyamatosan növekvő hányadára hat még ma is a Földön.” S az ipari örökség szerepe az, hogy ne csak a múltat segítsen megérteni, hanem a jelent is, magyarázatot adva arra, milyen tényezők hatására formálódott.

²⁸ David Lowenthal felfogásáról lásd: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter: Bevezetés. In: Ugyanók (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan – Atelier: Budapest, 2004. 15.

²⁹ www.ticcih.org

³⁰ György Péter: Minden archívum, minden örökség. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó: Budapest, 2005. 137.

³¹ Sonkoly Gábor: Örökség és történelem: az emlékezet technikái. In: György – Kiss – Monok (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, i. m. 58–59.

AZ IPARI ÖRÖKSÉG MEGŐRZÉSE

Elvek és módszerek

Az ipari örökség komplex felépítése, összetevőinek változatossága és folyamatosan növekvő mennyisége miatt a megőrzés nehéz és bonyolult feladat, azonban a Nyizsnyij Tagil Karta minden lényeges kérdésben elvi iránymutatást nyújt. Megfogalmazása szerint a munka kiindulópontja az ipari örökség nagyságának pontos ismerete, amelyhez nélkülözhetetlen az emlékekről a terepi feltárást követően elkészített nyilvántartás. Kívánatos, hogy a nyilvántartás könnyen kutatható és mindenki számára szabadon hozzáférhető legyen, amit on-line adatbázisokkal a legegyszerűbb megvalósítani. Minden további munkának az alapja a nyilvántartásban szereplő emlékek szakszerű és részletes felmérése, melynek a dokumentációját levéltárban kell elhelyezni. Abban az esetben, ha az ipari örökség a valóságban nem őrizhető meg, a felmérési dokumentáció biztosítja a fennmaradást.³² A pontos adatrögzítés érdekében a felmérést lehetőleg az üzem bezárása előtt, még működés közben kell elvégezni, felhasználva minden elérhető írásos és képi adatrögzítési módszert és eszközt. Különösen fontos megőrizni az emberi emlékezetet mint mással nem helyettesíthető történelmi forrást.

A megfelelően nyilvántartott és felmért ipari örökség megőrzéséről csak az emlékek jelentőségének a megállapítása után szabad dönteni. Alapos, az iparfejlődés egyetemességére is tekintettel lévő történelmi kutatást követően határozható meg, hogy milyen – helyi, regionális, országos vagy nemzetközi – szinten és milyen – történelmi, régészeti, esztétikai, tudományos vagy műszaki – szempontból jelentős az ipari emlék. A Nyizsnyij Tagil Karta állásfoglalása szerint a kiválasztás alapjául szolgáló ésszerű és következetesen alkalmazott kritériumokat a közvélemény számára is elfogadhatóan kell megfogalmazni.

A kiemelkedő ipari emlékek esetében a Karta olyan jogszabályi védelmet szorgalmaz, amely elég erős ahhoz, hogy biztosítsa az emlékek jelentőségének a megőrzését. Alapvetően fontosnak tartja, hogy a jogszabály vegye tekintetbe az ipari örökség különleges jellegét, a sokféleséget, s képes legyen az ipartelep, a gépeket, a föld alatti elemeket, a föld feletti szerkezeteket, az épületegyütteseket, valamint az ipari tájképet egy-

³² Nisser: The Industrial Heritage – Changing perspectives, i . m. 96.

aránt megvédeni. Ezzel összhangban hangsúlyozza a Karta a holisztikus védelmet, azaz a legjelentősebb ipari együttesek teljes egészükben való megóvását, hiszen az ipari örökség megőrzésének alapvető kritériuma a megszűnt ipari tevékenységre jellemző funkcionális integritás fenntartása. Semmilyen olyan beavatkozást nem enged meg, mely az ipari táj történeti hitelességének és értékeinek az elvesztésével járhat. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a fontos ipartelepek bezárását követően a helyi önkormányzatoknak azonnal rendeletet kell hozniuk, hogy megakadályozzák a meghatározó elemek leszerelését vagy elpusztítását.

A Karta elvárja, hogy a Világörökségi Lista jelentőségének megfelelően tükrözze az iparosításnak az emberi kultúrára gyakorolt óriási hatását. Bár az UNESCO által 1972-ben elfogadott Világörökségi Egyezmény, melynek célja az emberiség kulturális és természeti örökségének a megőrzése, semmilyen definícióban nem említi az ipart vagy a technikát, a kidolgozott terminológia mégis elég általános ahhoz, hogy az ipari emlékek is helyet kapjanak a Világörökségben. A Listára kerülésről a Világörökségi Bizottság dönt, amely egyre nagyobb hangsúlyt helyez az elmúlt kétszáz év ipari és technikai emlékeire mint az emberiség teljesítményének kiemelkedő elemeire.³³

A kisebb történeti jelentőséggel bíró emlékek megőrzésére a Nyiznyij Tagil Karta elfogadhatónak tartja az ipari örökség újrahasznosítását. Kijelenti, hogy az ipari örökségnek fontos szerepe lehet a hanyatló területek gazdasági újjáélesztésében, ezért a megőrzésére kidolgozott programoknak helyet kell kapniuk mind a gazdaságpolitikában, mind a regionális és nemzeti fejlesztési tervekben. Indoklása szerint az újrahasznosítás csökkenti az energiafelhasználást, hozzájárul a fenntartható fejlődéshez, s a kontinuitás érzetével pszichológiai támaszt nyújt a megszokott megélhetésüket hirtelen elvesztő közösségek számára. Az újrahasznosítás során azonban figyelembe kell venni az épületek eredeti rendeltetését és az építésükhöz felhasznált anyagokat, s lehetőleg hasonló jellegű hasznosításra kell törekedni, megtartva az épület vagy ipartelep belső rendjét is. Minden beavatkozásnak visszafordíthatónak kell lennie, az elkerülhetetlen változtatásokat dokumentálni kell, az eltávolított lényeges elemeket pedig nyilvántartásba kell venni és biztos helyen kell tárolni. A rekonstrukciót vagy egy korábbi állapot visszaállítását csak kivételes esetekben

³³ Cleere, Henry: The industrial heritage in the World Heritage Convention. In: Németh (ed.): *Growth, decline and recovery?* i. m.; www.unesco.org/whc

tartja megengedhetőnek a Karta, viszont ajánlja az eredeti rendeltetés bemutatását egy külön e célra fenntartott helyen.

Magyarországon a kulturális örökség védelméről a 2005-ben módosított 2001. évi LXIV. törvény intézkedik. A módosítások, amelyeket a kulturális örökséget érintő beruházások elmúlt években tapasztalható ugrásszerű növekedése indokolt, általában figyelembe vették mind az örökségvédelem legújabb nemzetközi tendenciáit, mind az új hazai kihívásokat. Bár a fejlesztések során az ipari örökséget szintén felhasználták, a törvényt módosításba még az ipari örökség fogalma sem került bele, nemhogy a Nyizsnyij Tagil Kartában megfogalmazott elvi szabályok, mint például az újrahasznosítás szabályozásának olyan módja, amely mind az ipari örökség gazdaságélénkítő szerepére, mind történelmi forrás jellegére tekintettel van.³⁴

Nemzetközi és hazai gyakorlat

Az ipari örökség megőrzésének alapelve az ipari tevékenységet jellemző funkcionális integritás fenntartása, az ipari táj teljes megőrzése. Az ipari táj azonban gyakran a városokon belül alakult ki, s az ipar attól függően határozta meg – részben vagy egészben – a városképet, hogy mely iparágak telepedtek meg a városban és mikor. A városkép jelentőségétől és a városképet formáló iparágak jellegzetességeitől függően számos jó – és kevésbé jó – példa valósult meg a nemzetközi és a hazai gyakorlatban az ipar emlékeinek megőrzésére.

Az ipari tevékenység hatására kialakult és az egyetemes történelmi fejlődés szempontjából legfontosabb városok a Világörökségbe kerülnek be, melynek ma mintegy öt százalékát teszi ki az ipari örökség. A wicliczkai sóbánya már 1978-tól világörökségi helyszín, de a Világörökségi Lista kezdetben lassan, tizennégy év alatt mindössze kilenc ipari emlékekkel gyarapodott. Napjainkhoz közeledve a gyarapodás meggyorsult, 2001-ben, egyetlen évben egyszerre öt emlékekkel bővült a Lista, köztük az Egyesült Királyság két városával, New Lanarkkal és Saltaire-rel. Mindkettőt a textilipar fejlődése hozta létre, előbbi a megtervezett gyári kolóniák egyik korai példája a 19. század elejéről, utóbbi az Ebenezer Howard elvére alapozott kertváros jellegű kolóniák kiemelkedő reprezentánsa.³⁵

³⁴ www.complex.hu

³⁵ Cleere: The industrial heritage in the World Heritage Convention, i. m.; www.unesco.org/whc

New Lanark a világ egyik legfontosabb pamutipari központja volt, ahol egykor 2500 fő lakott és dolgozott. Hírnevét azonban Robert Owennek is köszönheti, aki itt valósította meg filantróp elképzeléseit. Megszüntette a gyermekmunkát és a testi fenyítést, a munkások számára jellemformáló intézetet és iskolát alapított, s ellátásukra létrehozta minden későbbi gyári lakótelep elengedhetetlen alkotórészét, a szövetkezeti boltot. Ezek mellett sorakozik az energiaellátást biztosító Clyde folyó mentén a három épen maradt gyárépület a festődével, az öntödével és a gépműhellyel együtt. A legfontosabb épületek kiemelt jogszabályi védelemben részesültek, de a terület egésze is különleges státuszt kapott. A megőrzést irányító társaság új életre keltette a várost, a jeles épületeket kulturális, kereskedelmi és vendéglátóipari célokra hasznosították, a lakóházakat eredeti funkciójukban meghagyva újították fel.³⁶

Nyolc bányaváros is teljes egészében bekerült a Világörökségbe. A bolíviai Potosí, a brazil Ouro Preto, a cseh Kutná Hora és a mexikói Zacatecas jelölésekor a város építészeti értékeit és a várostervezés módját méltányolták, míg a németországi Goslar, a mexikói Guanajuato, a norvég Røros és a szlovákiai Selmechánya esetében a várossal együtt még a kapcsolt bányavidékeket is világörökséggé nyilvánították.³⁷

Selmechányán, a közép- és újkori Magyarország legfontosabb bányavidékének az egykori központjában megmaradt az ipari termelés teljes kapcsolatrendszere. Az örökségvédelem figyelmének előterében az óváros áll, melyben egységes, többnyire reneszánsz és barokk stílusjegyeket mutató városképet alkotnak a bányászatot irányító kamarai adminisztráció épületei, a bányapolgárok lakóházai, valamint a bányászati felsőoktatás helyszínéül szolgáló házak. A legszebb épületeket a bányászat múltját bemutató múzeumi, kiállítási célokra hasznosították, a bányabíróság, a Bergrichter épületében kőzet- és ásványgyűjtemény, a kamaragrófok székhelyén, a Kammerhofban pedig a Szlovák Nemzeti Múzeum bányászati tagozatának a kiállítása kapott otthont. Néhány bányáját a város területén is fellelhető, de a bányászat zömében a környező hegyekben folyt. Az egyik felhagyott akna területén szabadtéri bányászati múzeumot hoztak létre, ahol a termelési eszközök nagy részét *in situ* őrizték meg az

³⁶ Oglethorpe, Miles: The Village of Robert Owen (Great Britain – New Lanark). In: Bergeron, Louis – Pontois, Maria Teresa (dir.): *Les „dinosaurés” du patrimoine industriel: le gigantesque et l'encombrant sont-ils réutilisables?* TICCIH, 2003. DVD-ROM.

³⁷ Cleere: The industrial heritage in the World Heritage Convention, i. m.; www.unesco.org/whc

infrastruktúrával együtt. Fennmaradt a bányászat energiaellátását biztosító, a korabeli ismereteket messze meghaladó műszaki tudással megépített víztározók rendszere is, melyet ma szabadidős célokra használnak.³⁸

Gyakorlatilag sokkal nehezebb feladat az ipari tevékenység hatására kialakult, nemzetközi, nemzeti, regionális vagy helyi szempontból jelentős történeti városképet megőrizni, ha a jogszabályi védelem nem terjed ki a teljes területre, csak bizonyos épületekre, vagy egyáltalán nem is létezik. Számos jó megoldás mégis született, amelyek egyikét Birminghamben dolgozták ki. Az ékszerészek negyede a 18. század végén keletkezett, s bár az iparág az első világháborút megelőző és követő években érte el a csúcspontját, még ma is fontos szerepet tölt be a város gazdasági életében. Néhány üzem kényszerű bezárása és a divatos loftok³⁹ iránti kereslet azonban arra készítette a városi önkormányzatot, hogy számos partnerrel együttműködve átfogó fejlesztésbe kezdjen a negyedben, s újra „munkára fogja”⁴⁰ az örökséget. Az *English Heritage* szakvéleménye alapján, mely a negyed európai jelentőségét állapította meg, a történeti jelleg megőrzését tartják szem előtt. A különböző szolgáltatások és lakások céljaira újrahasznosított, kevésbé fontos gyárépületek esetében is ügyeltek az építészeti jellegzetességek – elsősorban az ékszerészet által igényelt világosságot biztosító nagy ablakok változatlan megőrzésére –, míg a kiemelkedő épületek az iparág és a negyed történetét reprezentálják küllemükben és új vagy eredeti funkciójukban egyaránt. Egy, a 20. század elején épített gyárat, melyet tulajdonosai a teljes felszereléssel együtt egyszerűen bezártak, az önkormányzat átvett, majd a tárgyak gondos nyilvántartásba vétele után múzeumként újra megnyitott. A muzeális gyárban rendszeres bemutatókat tartanak működő gépekkel az ékszerkészítés folyamatáról, a múzeumi bolt pedig a negyed ékszerészeinek a munkáit árulja. A negyed üzemének egymást kiegészítő tevékenységét egy több mint száz éve folyamatosan működő családi tulajdonú kis gyárban lehet tanulmányozni, melynek elrendezése, felszerelése és termékválasztéka őrzi a hagyományokat. Az ékszerészek iskoláját már eredetileg is egy átalakí-

³⁸ Okáli, Ilja – Podušelová, Gabriela (eds.): *Slovakia. Museums and galleries guide-book*. Slovenské národné múzeum: Bratislava, 1994. 19–22.; Lichner, Marián et al.: *Bankoštavnícké Tajchy*. Harmony: Banská Štiavnica, 1997.

³⁹ Egykori ipari épületben kialakított egyterű lakás elnevezése az angol „padlástér” szó alapján.

⁴⁰ A Culture 2000 Programme keretében „Working heritage. Working Past, Working Future” címmel futó projektre utalva, amely a megőrzés és a megújítás problematikáját vizsgálta Európa néhány történeti ipari városában, köztük Birmingham-ben.

1. kép. Szállodává átalakított raktárépület, Holmen, Koppenhága

tott egykori üzemben nyitották meg 1865-ben, amelyet először 1911-ben, majd 1992-ben bővítettek új, a korábbiakkal mégis teljes összhangban lévő épületszárnyakkal. Ma az iskola egy egyetem részeként működik tovább.⁴¹

Kevésbé jó és sikeres példa Koppenhága Holmen városrészének a megőrzése. A 16. század végétől apránként kiépített haditengerészeti bázis 300 év alatt Dánia legnagyobb munkahelye lett, s a királyi haditengerészet hajógyára mellett sok más gyárnak és műhelynek is helyet adott. A bázis város volt a városban, alkalmazottainak minden szükségletéről gondoskodni tudott, legyen az lakás, élelem, ruházkodás, fűtés, oktatás vagy egészségügyi ellátás. 1970-ben azonban vízre bocsátották az utolsó hajót, s 1991-ben az utolsó iparos is elhagyta a gyárat. Holmen megújítását magánbefektetők kezdték meg, több régi raktárépületből lakásokat, szállodákat (1. kép), kiállítóhelyeket alakítva ki. Majd Koppenhága város és az országos hatóságok egyezményben állapodtak meg arról, hogy fele-fele arányban kapjon a terület lakás-, illetve egyéb, főként kulturális és

⁴¹ Cattell, John: Birmingham. In: Campbell, Rob – Guimond, Adeline (eds.): *Working heritage. Working Past, Working Future*. CD-ROM, 2005.

2. kép. Sova malmok, Prága

oktatási funkciókat, s tanácsadó testületet állítottak fel, hogy biztosítsák a történetileg értékes örökség fennmaradását. A városkép megőrzésének holisztikus megtervezésére azonban aligha van lehetőség, mert a fejlesztés anyagi hátterét a magánbefektetők saját érdekeik előtérbe helyezésével biztosítják.⁴²

Prága történeti belvárosában két ipari épület megőrzésével és újrahasznosításával a hagyományos történeti városképet tették hitelesebbé. A Hradzsín alatt, a Moldva partján, a 19. század közepén neogót stílusban átépített és gőzüzemre átállított Sova malmok helyén már a 14. században is malom állt. A gőzmalmok berendezését azonban tűzvész pusztította el 1896-ban, amely véget vetett a működésüknek. Az átmeneti célokra hasznosított és lebontásra váró épületek végül 2001-ben kaptak új, állandó funkciót s alakultak át kiállítóhelyiségeket, multifunkcionális koncerttermet tartalmazó modern művészeti központtá (2. kép). Nem messze, ugyancsak a Moldva partján áll az 1781-ben alapított Herget téglagyár,

⁴² Moretti, Marta: Holmen Naval Base (Denmark – Copenhagen). In: Bergeron, Louis – Pontois, Maria Teresa (dir.): *Les „dinosaurés” du patrimoine industriel: le gigantesque et l’encombrant sont-ils réutilisables?* i. m.

3. kép. Kolónia Ózdon

amelynek különböző szerkezetű, különböző korokból származó épületei különleges hangulatú tágas udvart ölelnek körül, s 2002-től divatos étteremnek és művészeti galériának adnak otthont. Az egykori ipari tevékenység emlékének a megőrzésére azonban egyik felhasználás során sem fordítottak kellő figyelmet.⁴³

Magyarországon Budapesten került sor először az ipari tevékenység hatására kialakult, a magyar – sőt az egyetemes történelem szempontjából – fontos városképi együttesek megőrzésére. A reformkorban megalapított óbudai hajógyár az 1860-as évekre Európa egyik legnagyobb ipartelepévé fejlődött, mely a 19. század vége és az első világháború közötti időszakban végrehajtott nagyarányú fejlesztések során nyerte el mai képét. A műemlékileg védett vörös téglás ipari épületet is tartalmazó telep a termelés megszűnése után szinte teljes egészében fennmaradt, s a hatékony

⁴³ Ulrich, Petr – Fragner, Benjamin – Vorlik, Petr: Czech Republic. In: Campbell – Guimond (eds.): *Working heritage. Working Past, Working Future*, i. m.; *Technické a industriální stavby Prahy. Výzkumné centrum průmyslového dědictví*, 2005. CD-ROM. České vysoké učení technické v Praze.

újrahasznosítási konstrukció következtében vonzó környezetté alakult.⁴⁴ Hasonló előnyökkel járt az Europa Nostra díjjal jutalmazott Millenáris Park létrehozása a volt Ganz Villamossági Művek területén. Az 1897-ben felépített gyár három épülete műemléki védelem alá került, melyeket a válogatás után megőrzésre érdemesnek tartott többi épülettel együtt kulturális célokra hasznosítottak.

Megújulásra készítette a magyar örökségvédelmet a 19–20. századi nehézipar fontos központja, Ózd város történeti örökségének a megmentése. A gyártelep, melyet a Gömöri Vasművelő Egyesület létesített 1845-ben, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. tulajdonában az 1900-as évek elejére Közép-Európa egyik legkorszerűbb üzemévé fejlődött, majd Ózdi Kohászati Művek néven 1990-ig folyamatosan működött, aztán fokozatosan leépült. A vasmű fejlődése teremtette meg a különleges szerkezetű várost, amelynek központjában maga a gyárterület áll, az igazgatóság, a tisztviselők és a munkások számára épített kolóniák (3. kép) pedig a gyár közvetlen környékén, illetve a szomszédos völgyekben helyezkednek el.⁴⁵ A gazdasági és szociális gondokkal küzdő városban 2002-ben a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal az ipari örökségre alapozott komplex revitalizációs programot készített elő Ózd-projekt néven, az *English Heritage* szakmai tapasztalatainak a felhasználásával. A magyar gyakorlatban példa nélkül álló módszer, az integrált örökségvédelem, vagy más néven városléptékű műemlékvédelem célja, hogy segítséget nyújtson az önkormányzatnak a megvédett értékekre alapozott városfejlesztésben.⁴⁶ 2005-ben jogszabályi védelmet kaptak az ipar által formált városkép meghatározó elemei, a termelés helyszínéül szolgáló törzsgyár még meglévő értékes épületei mellett (finomhengermű, fűvógépház, téglagyár) az irányítást (hivatalház), valamint a közösségi célokat szolgáló épületek (Tiszti Kaszinó, ún. ezredévi iskola [4. kép], Olvasó Egylet székháza).⁴⁷ Védelem hiányában azonban már korábban elpusztult az ózdi városkép ismert jellegzetessége, a vasgyár kéménysora.

⁴⁴ Kacs Kovics Fruzsina: Az óbudai hajógyár területének története a gyár bezárásától a privatizációig. *Műemlékvédelem*, 2004, XLVIII. Különszám. 15.

⁴⁵ Csontos Györgyi – Vass Tibor: *Ózdi munkáskolóniák (1861–1970)*. Kráter Műhely Egyesület: Pomáz, 2001.

⁴⁶ Kristóf Ágnes: Egy örökségvédelmi projekt születése. *Örökségvédelem*, 2002, VI (11–12). 10–11.; Somorjay Sélysette: Értékvédelem Ózdon. *Örökségvédelem*, 2003, VII (3–4). 23–24.

⁴⁷ Az augusztusban műemlékké nyilvánított objektumok és területek. *Örökség*, 2005, IX (10). 9.

4. kép. A volt gyári iskola Ózdon, ma Városi Múzeum

Az ipari örökség megőrzésén és védelmén alapuló revitalizáció a borsodi iparvidék más városaiban is használható megoldás lehet a gazdasági és társadalmi bajokra. Miskolcon a vasgyártás egyedülálló lineáris tájképet hozott létre, amelynek 18. század végi és 19. század eleji elemei a hegyi településrészekben (faszenes nagyolvasztó Újmassán, a víztározónak épített Hámori-tó Lillafüreden, a Kohászati Múzeumnak otthont adó adminisztrációs és raktárépület, a kancellária Felső-Hámorban), a 19. század második feléből és a 20. századból származó összetevői (aknatornyok Újajnán és Lyukóbányán, bányatelep Percesen [5. kép]) pedig a város központja felé vezető út mentén találhatóak. Kifejezetten közel van a városközponthoz az államvasutak ellátására alapított diósgyőri vasgyár, a kincstári vasművek legjelentősebb üzemének két gyártelepe és a közöttük elhelyezkedő kolónia (6. kép). 2001-ben ideiglenes műemléki védelmet kapott az ó-gyár kilenc épülete, melyek a vasmű valamennyi építési korszakát, az ipari épületek több típusát, valamint a termelés teljes szerkezetét reprezentálják. Védelem alá kerültek az alaptevékenységnek helyet adó üzemsarnokok (középhengermű, csavargyár, vasúti felépítménygyártó üzem, egyedi gépgyártó műhely), a karbantartás (mozdonyszín),

5. kép. Iskolaépület a perecsei bányatelepen

6. kép. Tiszti lakóház a diógyőr-vasgyári kolónián

7. kép. Az I. számú hivatalház előcsarnoka a diósgyőri vasgyárban

a kiegészítő ipari tevékenységek (tűzállótéglagyár keverőüzeme), az irányítás (I. számú hivatalház) (7. kép) és a gyár fogyasztási szövetkezetének az épületei (ún. konzumsor).⁴⁸ Az ipar által megteremtett városkép megőrzése mégis bizonytalan, mert az épületek – egy kivételével – az évek elteltével sem kaptak új funkciót, és elvesztették a védettségüket. A városképi elemeket összekötő, a vasgyárat is kiszolgáló infrastruktúra egy része (Tiszai és Gömöri pályaudvar) azonban szerepel a műemlékjegyzékben,⁴⁹ ugyanakkor a MÁV kolónia házait a lebontás veszélye fenyegeti. Miskolc városképe tartalmaz még egy további iparhoz kötődő elemet: az egyetem a Selmeci Akadémia jogutódaként, mint Nehézipari Műszaki Egyetem került a városba, hogy a bányászat és a kohászat felsőfokú szakemberellátását biztosítsa.

⁴⁸ Németh Györgyi: A diósgyőri vasgyár műemléki védelme. *Műemlékvédelem*, 2001, XLV (2). 84–87.

⁴⁹ Bazsó Gábor – Ikafalvi Diénes Virág (összeáll.): Ipari műemlékek Magyarországon műemlékjegyzékében. In: Váczi Piroska (szerk.): *Az ipari műemlékvédelem helyzete Magyarországon*. Országos Műemlékvédelmi Hivatal: Budapest, 1997. 20.

ÖSSZEGZÉS

Az ipari örökség folyamatosan gyarapodó, kettős természetű, kulturális és gazdasági erőforrás. Tudományos kutatása és megőrzése a fejlett országokban hétköznapi gyakorlattá vált, Magyarországon azonban alig jutottunk túl a kezdő lépéseken. Városaink megújításában az ipari örökségben rejlő sok lehetőség még kihasználatlan, amelyekkel a gazdaság élénkítése, valamint a kultúra és a tudomány érdekében is élnünk kell. Mindkét szempontot azonban egyszerre kell észben tartanunk, mert ha az újrahasznosítás során az ipari építmények elveszítik történeti, esztétikai vagy műszaki értékeiket, csak érdekes díszletként funkcionálnak tovább, s nem „hazánk múltjának és jelenének pótolhatatlan, egyedi és meg nem újítható forrásaként, a nemzeti és az egyetemes kultúra elválaszthatatlan összetevője”-ként.⁵⁰

⁵⁰ Idézet az örökségvédelmi törvényből. www.complex.hu

VÁROS A PEREMEN...

NÉMETH SZILVIA – PAPP Z. ATTILA

Kapcsolatok a határon

*Esettanulmány a szülő-iskola közötti kapcsolattartás jellegzetességeiről két miskolci általános iskolában**

1. A ROMA TANULÓK HELYZETE A MAGYAR KÖZOKTATÁSBAN¹

A romák oktatásával kapcsolatos problémák állandóan az oktatáspolitikai napirendjén vannak Magyarországon. Ez azért van, mert a roma gyerekek többsége nem tud sikeres lenni a jelenlegi magyar oktatási rendszerben, ugyanakkor a roma iskoláskorú populáció aránya gyorsan nő. A magas lemorzsolódási és évfolyam-ismétlési arány is a probléma súlyosságát jelzi.

Egy 2002-ben végzett vizsgálat eredményei szerint² a roma gyerekek 15%-a az általános iskola befejezése után nem folytatja tanulmányait, míg a továbbtanulók 57%-a szakképző intézménybe megy és csak 20%-a tanul középiskolában. A roma diákok 2%-a tanul felsőoktatási intézményben.³ Ezek az adatok nem azt mutatják, hogy a középiskolába beiratkozottak mindegyike megmarad a középiskolában, és sikeresen befejezi tanulmányait. A lemorzsolódási arány a roma diákok között

* A tanulmány az Open Society Institute és az International Step by Step Association nemzetközi esettanulmány-projektje keretében készült. (International Case Study Project, 2004)

¹ A roma tanulók helyzete a közoktatásban című alfejezet a Németh Szilvia szerk. *Esély az együttnevelésre* (Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 2004) c. kötet bevezető oktatáspolitikai tanulmánya alapján készült.

² Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutatató Intézet, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002.

³ Kóczé Angela: *Roma hallgatók a felsőoktatásban*. Országos Közoktatási Intézet, Kézirat, 2002.

sokkal magasabb, mint a nem roma tanulók között. Bár az elmúlt években a kimaradók aránya csökkent az általános iskolában, ezzel egyidejűleg azonban nőtt a szakiskolákban és az érettségit nyújtó középiskolákban. Az osztályon belüli diszkrimináció különböző technikáinak alkalmazása, szegregált osztályok működtetése, vagy a roma gyerekeknek roma többségű, szegregált iskolákban történő tanítása, a nem fogyatékos gyerekek speciális iskolákba küldése vagy a roma gyerekek felmentése az iskolatátogatás alól, azaz magántanulóvá nyilvánítása, – ezek a probléma „megoldásának” legáltalánosabb intézményi gyakorlatai. Nemcsak arról van szó, hogy ezek a technikák rendkívül diszkriminatív természetűek, hanem arról is, mint azt tanulmányok⁴ egyértelműen bizonyítják, hogy a hosszú távú elkülönítés – függetlenül attól, hogy mennyire jó szándékú – egyszerűen nem működik, a diákok visszaintegrálása idővel egyre nehezebb lesz.

Magyarországon, az oktatási rendszeren belüli szegregációnak négy általános típusa van:

1. *Iskolák közötti szegregáció* – szoros összefüggésben a spontán migrációval, amikor ennek a folyamatnak a következtében a roma gyerekek száma elkezd nőni az iskolákban, és még olyan nem-roma családok is kivesszik a gyerekeiket az iskolából, akik nem költöznek el.
2. *Iskolán belüli szegregáció* – annak érdekében alakul ki, hogy megakadályozzák a fent leírt folyamatot, a nem roma gyerekek „emigrációját” olyan iskolákból, ahol a roma gyerekek aránya elkezd nőni. Néhány iskolában olyan osztályszerkezetet alakítanak ki, amely lehetővé teszi a roma gyerekek szegregálását:
 - Speciális gyógypedagógiai, speciális osztályok, ahol általában alacsonyabb a követelményszint, gyengébb színvonalú a tanítás és aránytalanul nagy a roma tanulók száma;
 - Tagozatos osztályok, ahol nagyobb óraszámban tanítanak bizonyos tárgyakat (pl. nyelvtagozatok, emelt szintű matematika tagozatok, stb.), ezek rendszerint a nem-roma gyerekek számára vannak fenntartva;
 - A „roma kisebbségi oktatás” intézményével visszaélve külön osztályok szervezése.
3. *Speciális iskolák* – a roma gyerekek az iskoláskorú gyerekek közötti arányukat jóval meghaladó arányban járnak speciális iskolákba.

⁴ Lásd pl. Réger Zita: Cigányosztály, „vegyes osztály” – a tények tükrében. In: *Valóság*, 1978/8.

Általában a következőkkel indokolják ezeknek a gyerekeknek speciális iskolába küldését: ezek a gyerekek a családban tapasztalható szocializációs hiányosságok következtében, valamint azért, mert nem jártak kellő ideig óvodába, társadalmi-kulturális szempontból hátrányos helyzetűek, következésképpen nem tudnak ugyanolyan ütemben tanulni, mint a többi gyerek, tehát speciális pedagógiai eszközökre és módszerekre van szükségük egy speciális iskola vagy speciális osztály falain belül. A gyakorlatban a speciális iskolák és a speciális osztályok alacsony szintű elvárásokat, alacsony színvonalú tanítást és szegregációt jelentenek, ezért a többiekhez való felzárkózás lehetetlenné válik.

4. *Roma gyerekek magántanulóvá nyilvánítása* – a problematikus roma gyerekek elkülönítésének viszonylag új módszere alakult ki az utóbbi időben: magántanulónak nyilvánítják őket és felmentik az iskolába járás alól. A magántanulókat minden tanórai foglalkozás alól fel kell menteni, és tankötelezettségüket úgy teljesítik, hogy félévenként osztályozó vizsgát tesznek egy független vizsgabizottság előtt.

Azoknak a roma gyerekeknek a többsége, akik befejezik az általános iskolát, bekerül a középiskolákba is. Legtöbbször szakmunkásképző intézményekben folytatják tanulmányaikat. A 9. és 10. osztályban a roma gyerekek 50%-a lemorzsolódik, ami azt jelenti, hogy csak 32 százalékuk kezdi el a 11. osztályt. Azt lehet feltételezni, hogy a lemorzsolódás ezen az évfolyamon is folytatódik, tehát azoknak az aránya, akik sikeresen befejezik a középiskolát, körülbelül 24%.

Az általános iskolát befejezők aránya nőtt 1993 óta, de nagyon gyakran nincs valódi, használható tudás e teljesítmény mögött. Az Oktatáskutató Intézet által gyűjtött statisztikai adatok⁵ azt mutatják, hogy az általános iskolában a roma gyerekek oktatási szegregációja nőtt 1990-hez viszonyítva. Míg 1992-ben minden tizenkettedik vagy tizenharmadik roma gyerek (7,1%) tanult roma többségű intézményben, addig ma ez minden ötödik vagy hatodik roma származású gyerekre igaz (18,1%). A kutatási adatok alapján bizonyíthatóan 126 roma többségű általános iskola van Magyarországon. A roma származású általános iskolás gyerekek 40%-a jár ezekbe az iskolákba, míg a nem roma származású gyerekeknek csak 6,3%-a.

⁵ Havas-Kemény-Liskó i.m.

Esettanulmányunk helyszínéül is két roma többségű, miskolci általános iskola szolgál. A pedagógusok elmondása alapján, az egyik tanulóinak 80%-a, a másik iskola tanulóinak pedig 70%-a roma származású. Mindkét iskola a hátrányos helyzetű tanulók iskolai eredményességének növelése érdekében bevezette a *Lépésről–lépésre* pedagógiai programot.⁶

2. AZ ESETTANULMÁNY HELYSZÍNE: MISKOLC

A vizsgált iskola a hajdani vasgyár és a téglagyár területe között található. A másik helyszín Pereces, amely Miskolc egyik külső (elszegényedett) kerületének tekinthető.

1. helyszín: F. iskola⁷

„Intézményünk évszázados múltra tekint vissza, abból több évtizednyit énekező tagozatos iskolaként működtünk. A 100. évfordulón vette fel iskolánk a helyi kohászat megteremtőjének a nevét, mivel szorosan kapcsolódtunk az akkor még két nagy gyárhoz, melyek között iskolánk elhelyezkedik, s a helyi kohászat megteremtőjét – életműve alapján – tanulóink példaképüknek tekinthetik. Vöröstitgás épületeink jól illeszkednek a vasgyári kolónia családi házas övezetébe, udvarunk füves, évszázados gesztenyefákkal árnyékol. A rendszerváltás után iskolánk tanulóinak összetétele is nagymértékben megváltozott. Egyre több roma család íratta gyermekét hozzánk. A megváltozott helyzetre és igényekre reagálva kerestünk új utakat, s találunk rá a Lépésről–lépésre programra, melyet 1997-től indítottunk el. Mára 9 Lépésről–lépésre osztályunk van, 7 az alsó, 2 a felső tagozaton.

⁶ Step by Step Program, lásd: www.issa.hu.

⁷ Megjegyzendő azonban, Miskolcon a tanulmány lezárása óta a helyi önkormányzat, a fenntartó, iskola összevonásokat valósított meg. Roma és nem roma többségű általános iskolákat vont össze egy intézménnyé, aminek következtében az általunk vizsgált F. iskola is tagintézménnyé vált. A fenntartó szempontjából az iskola összevonás statisztikai szempontból integrációnak tekinthető, amiért természetesen részesülhetnek a kormányzat által újonnan előírt integrációs normatívában. A gyakorlatban azonban az iskola egyik tagiskolájában zömében hátrányos helyzetűek tanulnak (a helyi folklór szerint „cigány iskolának” nevezik), a másikban pedig viszonylag alacsony a romák aránya. A két tagintézmény – noha adminisztratív szempontból egységet alkotnak –, az új vezető szerint a „külön identitások megmaradnak”, „együtt vannak is, meg nem is”. Noha elismeri, hogy F. tagiskolában a módszertani kultúra gazdagabb, kijelenti, a „lényeg az, szereti a pedagógus a gyerekeket vagy sem”.

Testületünk folyamatosan képezi magát, hogy minél magasabb színvonalon láthassuk el feladatainkat. 2003 márciusában iskolánk a Lépésről-lépésre program modellintézményévé vált, és Lépésről-lépésre Módszertani és Regionális Központtá. Célunk megfelelni az újabb kihívásoknak, miközben tanulóinknak nyitott, barátságos, önálló ismeretszerzésre és jó közösségek kialakítására, valamint a megfelelő eredmények elérésére is alkalmas iskolaként működünk.

5 éve kisebbségi oktatás keretében népismeretet, szocializációs, kommunikációs fejlesztést és kisebbségi önismeret-fejlesztést is végzünk. Évtizedek óta szoros együttműködésben dolgozunk két környező óvodával, velük együtt kezdjük el a Lépésről lépésre módszer bevezetését is. Ebben a tanévben lettünk az Országos Integrációs Hálózat bázisiskolája, valamint az elmúlt tanév végén Lépésről Lépésre Regionális Módszertani Központ, mivel az Ec-Pec Alapítvánnyal az Alapítvány megalakulásától fogva szoros együttműködésben dolgozunk. Két éve partnerünk az integrációs törekvéseinkben a Miskolci Egyetem neveléstudományi Tanszéke. A hallgatók különböző tárgyak keretében ismerkednek a Lépésről lépésre módszerrel, a cigány, kisebbségi foglalkozásokkal, valamint mentorként foglalkoznak a gyerekekkel.⁸

2. helyszín: P. Iskola

Az iskola igazgatója a következőképp mutatja be a települést:

„Biztos észrevették, nagyon szép területen van az iskola. Tényleg az egyik legszebb terület... Pereces régen bányász település volt. Aztán a bánya bezárásával, mert már csak egy bányával működik még az év végéig a bányászat, teljesen előregedett a település. Nagyon sok ember, akkor, amikor megépült ez a városközpont Diósgyőrben, az Árpád utcán felépültek a panellakások, a bányászok kaptak lakásokat, és ide költöztek. És előregedett, elszegényedett a környék. Na most, ahogy jöttetek föl, láttatok itt a fő úton a kolónia épületet, azok nagyon jó állapotú bányászlakások voltak. És akkor, amikor a bányászok kiköltöztek ezekbe a bérházakba, akkor ezeket az épületeket le akarták bontani. És jött egy árvíz. Azt hiszem, 77–78 környékén volt ez, jött egy árvíz és a Sajó partot elöntötte az ár, abbahagyták a lakások, kolónia épületek lebontását és ide telepítették a cigányokat. Na most, ők aztán hozták maguk-

⁸ Az F. iskola bemutatása a www.ecpec.hu honlapról származik.

kal a rokonságot a környező falvakból, és így elég sok cigány család lakik a telepén. Addig, amíg ezek a cigányok nem éltek itt, addig az iskola fénykorát élte, rengeteg tapasztalatcsere, főiskoláról voltak itt tapasztalatcsere pedagógusok, nem csak Magyarországról, külföldről is, többek között, akkor én már itt voltam, 82-ben, Japánból is voltak itt, jó dolgok voltak itt.”

A tagiskola kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy maga az „anya-iskola” is Miskolc-Perecesen található, a helyiek szóhasználatával élve, a „falú elejében”. A falu nem roma lakosai gyermekeiket ebbe az iskolába viszik, így e spontán szegregációs törekvés következtében a tagiskola roma többségű iskolává vált⁹:

„Aztán ahogy egyre több cigány család lakott itt a környéken, a gyerekeket beírták ebbe az iskolába, körzetileg is idetartoztak, a kolónia, a Debreceni Márton tér az egy bérházas terület, a bérházakba is költöztek be cigány családok. És egyre több cigány gyereket írtak be az iskolába. És a magyarok kezdték elvinni a gyerekeket innen. Tehát már nem írták be. Annak ellenére, hogy együtt játszanak délutánonként, egész nyáron együtt játszanak. Egy helyen laknak. Annak ellenére nem tudják elviselni, hogy egy iskolába járjanak a cigány gyerekekkel. Pedig a gyerekek valójában nem csinálnak ebből ügyet, hogy cigány, magyar, vagy nem magyar. Ők jól megvannak egymással. Ezt a felnőttek keltik ezt a cigány, nem cigány problémát. Szóval egyre több cigány gyerek került az iskolába. Magyarok elementek, divatos lett a belvárosba az elit iskolákba, ahol az utóbbi években már két tannyelvű iskolák is léteznek. Ezt megértem. Igazat adok nekik. Próbálnak egy kicsit... Most mi is tenni akartunk valamit, hogy mégiscsak megtartsuk az értelmesebb gyerekeket is, meg a helybéli gyerekeket is. És ezért vezettük be a Lépésről-lépésre programot. Tényleg ezt nagyon szerencsésnek tartjuk és nagyon bánom, hogy azok a szülők nem ismerik, akiknek van, cigány szülők, hiába hívjuk őket nyílt napra, szoktunk egy évben többször is tartani nyílt napot. Egyszer nem jönnek el. Nem kíváncsiak erre a programra.”

Annak ellenére, hogy a két tagiskolának azonos az igazgatója, s gazdaságilag is együtvé tartoznak, mindkét iskola külön tanári karral rendelkezik, s a két iskola közti áttanítás ritka. A P. iskola pedagógusaival készült interjú során egy negyedik évfolyamban tanító pedagógus kifej-

⁹ Részlet az iskola igazgatójával készült interjúból.

tette, hogy a két tagiskola egy épületbe költöztetése, s teljes integrálása megoldhatatlan probléma, mert ha erre sor kerülne, nemcsak a tanárok tiltakoznának, de a dominó elv alapján, a szülők más miskolci iskolákba vinnék gyermekeiket.

„Az anyaiskolában 150 gyerek van és a 150 gyerekből mindössze 15 cigány. Azok a cigány családok már egy kicsit többre tartják magukat a többitől. Nagy részük dolgozik. És gyakorlatilag itt is azok a cigány családok élnek jól, és tapasztaljuk, ahol dolgoznak a szülők. Ahol nem dolgoznak a szülők, azok a családok rettenetesen visszahúzzák a gyereket. Még ha itt az iskolában tud is viselkedni, és elfogadható a morálja, abban a pillanatban, amikor kilép az iskola kapun, már érezni a család visszahúzó hatását. Ott viszont, ahol dolgoznak a szülők, ott a gyerekből is lesz valami, és már érezzük, hogy azok a cigánygyerekek, akiknek a szüleit is tanítottuk, már mások.”

A roma gyermekekkel való foglalkozástól – az igazgató elmondása szerint – az iskola pedagógusi karának 70%-a ódzkodna. A néha szükségképpen előforduló áttanításokat a többségi iskola pedagógusai szinte büntetésként értelmezik.

„Gyakorlatilag az áttanítást nem büntetésből, hanem azért alkalmazzuk, mert valakinek nincs ki az óraszám, vagy hogy a szakos ellátottság jó legyen. Tehát ezért alkalmazzuk. De előfordult már olyan, hogy azt kérték tőlem, hogy az a kolléga ott nem felel meg és rakjam át ebbe az iskolába. Mondtam, hogy nem büntető intézmény. Itt ugyanúgy gyerekek vannak, mint a másik iskolában. Egy kicsit nehezebb őket tanítani, de erről sürgősen le kell mondani. De olyan is előfordult, hogy átfjött ugye egy kolleganő tanítani, és nem bírta a gyerekekkel, behívta a szülőket. A szülők megkerestek, és azt mondták, igazgatónő, ebben az iskolában eddig pedagógusok tanítottak, ezután csak tanárok.”

A pedagógusok elmondása alapján, nemcsak Perces nem roma lakosai és az anyaiskola pedagógusai kezelik távolságtartóan a tagiskolát, hanem a többi miskolci általános iskola pedagógusai is. Az iskola társadalmi elfogadottságát a válaszó pedagógusok a következő példával érzékeltették:

„Mondok egy példát. 10 iskola tartozik egy körzetbe. Most továbbképzéseken el szoktunk egymáshoz látogatni. Órákat nézünk. Hol, milyen. Aki tud

valami mást nyújtani, mint a szokásos, mi azt szeretjük. Mert az az érdekes, abból tanulunk mi. És elmentünk egy iskolába, ahol egy olyan osztályba mentünk, nyilván szándékosan, nyilván úgy is alakították, hogy azt az oldalát is megmutassák az iskolának, ahol az összetétel az vegyes volt. Tehát roma gyerekek és nem romák egy osztályban. És egy matematika órát néztünk meg. Ahol bizony nem úgy működik az óra, hogy fölteszi a kérdést a tanító néni és huszonnégyből huszonnégy kéz már fönt van, és ugye legalább húsz a jó választ mondja. Hanem így fölteszi, teljesen a mi világunk, két, három gyerekek fölteszi a kezét, volt úgy, hogy abból is csak egy tudott jó választ. Tehát ez egy olyan óra volt, mint ami itt van. És kijöttünk. És az egyik, nem ilyen iskolában tanító kolleganő megjegyezte, hogy milyen jó, hogy egymás között voltunk. És én ezt azóta sem tudom elfelejteni. Tehát ezért mondom, ez most a megítélés, hogy lehet, ha mondjuk, sokan vagyunk és esetleg az egész város látja, akkor ezt szégyellte volna. Tehát ennyit a megítélésről.”

3. KAPCSOLATOK HÁLÓJÁBAN: KÉT CSALÁD, KÉT ISKOLA

Mint korábban láttuk, mindkét iskola és környezete hátrányos helyzetűnek tekinthető, ám feltételezhetjük, hogy a kapcsolattartás mikéntje a két iskola és vizsgált család között, azaz a két esetben különbözik. A kapcsolattartást több tényező befolyásolhatja: a pedagógusok hozzáállása, a *Lépésről-lépésre* program helyi működtetésének sajátosságai, a szülők (család) anyagi és kulturális jellegzetességei, a család és iskola fizikai közelsége, az iskola társadalmi, gazdasági környezete.

Az általunk vizsgált két eset részben eltér egymástól, részben sok hasonlóságot is mutat. Az egyik család (nevezzük F családnak) roma származású, a másik (a P. család) nem. F család messze lakik az iskolától, P. család pedig az iskola szomszédságában. Noha mindkét iskolában a roma származású gyerekek vannak többségben, és F. család is közelebb lakik a percesei iskolához, mégis az F. Iskolába írtatták gyerekeket.

Nézzük meg a továbbiakban külön-külön, hogy milyen természetűek a két család és az iskola közötti kapcsolatok. Beszélgetéseink középpontjába a kapcsolattartás mikéntjét helyeztük, de az interjú során óhatatlanul más témák is szóba kerültek. Azt gondoljuk azonban, hogy az esetek megértésében e mellékvágánynak tűnő kitérők is fontosak lehetnek. Mivel nem csak a szóban forgó családdal, hanem az iskola pedagógusai-val, illetve vezetőjével is készítettünk beszélgetéseket, annak reményében,

hogy a sajátosságok jobban megmutatkozzanak, helyenként – az egyes eseteken belül – összeütköztetjük az elhangzottakat.

3.1. F. család és az F. Iskola (Miskolc)

F. család lakhelye az iskolától viszonylag távol van, éppen a másik vizsgált településen, Perecesen. A családnak két gyereke van, a nagyobbik lány, a kisebbik fiú. Esettanulmányunk során mi a kisfiú kapcsán jutottunk el F. családhoz, ám a beszélgetés során a másik gyerek, a lány iskolai életútja is szóba került. Ez annál inkább is fontos, mert az édesanya véleménye szerint a fiú iskolaválasztásában nagy szerepe volt a lány korábbi (negatív) iskolai tapasztalatainak. F. család ugyanis, annak ellenére, hogy mindkét szülő munkanélküli, mégis mindent megtesz annak érdekében, hogy a gyerekek rendszeren, „normálisan” legyenek felöltözve. Igen ám, csak hogy a perecesi iskolában a gyerekek zöme roma származású, és a tanulók között gyakoriak a konfliktusok, a tanárok pedig gyakran nem tudnak mit kezdeni az ilyen helyzetekkel:

„A gyerekek megszokták itt, ide a perecesi iskolába akartam őket íratni, mert az közelebb van. Ismerik a gyerekeket is, a tanárok végül is jól tanítanak, csak az a baj, hogy nagyon egybe vannak itt a romák. 95%-a roma gyerek. Nem is azzal lenne baj, hogy mind cigányok, hanem azzal, hogy egyik gyerek a másikat beleviszi a rosszba. A 6–7 éves gyerek fogékony mindenféle dologra, és akkor én otthon hiába nevelem, amikor az iskolában más tanul. A tanároknak is rengeteg kellemetlensége van velük, mert nem bírnak velük. Nagyon sok a hátrányos helyzetű gyerek...”

A válaszadó szülő szerint, nemcsak a tanárok nem tudnak bánni a gyerekekkel, hanem a szülők többsége sem törődik velük, nem foglalkozik azzal, hogy mi történik a gyerekével az iskolában. *„A szülők – általánosságban véve – fele-fele arányban vannak, akik úgy ahogy normálisabban élnek, már amennyire lehet ebben a világban normálisan élni. Legtöbb szülő nemtörődöm, a tanárok hiába szólnak, ők nem csinálnak semmit sem.”*

Ilyen környezetben F. család kislányának nagyon sok iskolai konfliktusa volt. Iskolatársai irigyek voltak rá öltözködése miatt, gyakran molesztálták, és tanulmányi átlaga is rohamosan csökkent, végül már iskolába sem akart járni, állandóan sírva fakadt. Az édesanya elkeseredésében már orvoshoz is fordult, hogy segítsen a kislány helyzetén.

„Félévkor a lányom ötös volt, és év végére négyes lett – sajnós. Gyakran sírt, ezek miatt a gyerekek miatt nem akart már az iskolába se menni egyáltalán. Ezek a gyerekek bántották, ezek elég barna bőrűek voltak, koszosak, a szü-leik sem foglalkoztak velük. Pénzét elvették, ennivalóját elszedték tőle. (...) És volt olyan is, hogy már az orvost föl hívtam, hogy a gyerek egyáltalán nem akar menni iskolába, mert annyira tönkre volt lelkileg.”

Látható, hogy itt felbukkan két fontos elem: egyrészt a „különbözőség tudatának” vállalása, másrészt pedig egyfajta „medikalizációról” is beszélhetünk. Nézzük meg ezeket kissé részletesebben is, hiszen e két mozzanat mondhatni áthatja az egész beszélgetést.

3.1.1. Különbözőség tudata

F. család valamilyen módon tudatosan vállalja, és adandó alkalmakkor, a gyerekek öltöztetésében például (talán kissé demonstratívan is) meg is mutatja, hogy ők különbek a többi roma családnál. Ezt továbbgondolva, az is nyilvánvalóvá válik, hogy a roma társadalom is meglehetősen heterogén, hiszen vannak olyan rétegei, amelyek rákerültek valamilyen felfelé irányuló társadalmi mobilitási pályára, vagy egyszerűen asszimilálódni szeretnének a többségi társadalomba. Ez a különbözőség-tudat beszélgetésünk során abban is megfogalmazódott, hogy a család szeretne nagyobb lakást építeni, illetve szeretnének (a szegregált, roma többségű) Perencesről elköltözni, s szóba került az is, hogy közeli rokonuk híres közéleti személyiség (aki a család fiúgyerekének mintaképe is lehetne). Noha F. család romának vallja magát (ám nem beszélnek egyik roma nyelvet sem) gyakran előítéletesen, lenézően viszonyulnak azon roma szülőkhöz, akik nem törődnek gyerekeik iskoláztatásával (*„attól, hogy romák vagyunk, nem úgy kell élnünk, mint egy dzsungelben”*), jóformán nem is tartják velük a kapcsolatot.

A különbözőség tudatának éltetéséhez maga az iskola, illetve a pedagógusok is hozzájárulnak. Nem véletlen ugyanis, hogy e családdal készítettünk interjút, hiszen mi (a szerzők) is az iskola által jutottunk el hozzájuk, és az anyuka (akivel az interjút készítettük) be nem vallottan büszke is erre: *„Én csodálkoztam, hogy miért pont minket választottak. Felhívott az igazgatónő, hogy jönnék, lett volna nekem is más dolgom, és egyébként más roma is van az osztályban, de végül lemondtam teendőmről.”*

A fiúgyerek osztályfőnökei a családot gyakran „speciálisnak” titulálják, azaz az átlagtól eltérő jelzőkkel illetik őket. F. család szerintük is jobb anyagi helyzetben van, mint a többi, és csak „félíg” tekinthető „problémásnak”. A pedagógusok ugyanis kifejtették, hogy az osztályban majd mindegyik gyerekkel gond van: *„A mi osztályunkban nincs olyan gyerek, akivel ne lenne probléma akár szociális téren, akár tanulmányi téren”*. F. család a továbbiakban azért is tekinthető „csak” félíg problémásnak, mert ellentétben a többi családdal, ahol gyakoriak a válások, vagy a gyereket egyedül neveli az egyik szülő, F-ék esetében ez nem így van. Igaz, a pedagógusoktól megtudtuk, hogy az anyukának a jelenlegi férje már a második, ezért *„a nagyobbik gyereket, a kislányt nem az édesapa neveli, ott is más az apuka”*.

3.1.2. Medikalizáció

Valamely gondnak egészségügyi problémaként tálalása – ezt nevezik medikalizációnak – előbukkant a nagyobbik gyerek (a lány) iskolai sikertelenségének kapcsán. Itt egyfajta konfliktusmegoldó stratégiaként jelent meg. *„És két hétig nem is ment iskolába. A doktornővel is beszélünk, igazolást írt neki, hogy beteg a gyerek. A gyerekem már nem bírta ezeket a körülményeket. És nem a tanárokkal volt baj, hanem a gyerekekkel.”*

A későbbiek során az anyával folytatott beszélgetésből kiderült, hogy e medikalizációba vetett hitnek¹⁰ valószínű az az egyik közvetlen oka, hogy mind ő, mind a gyerekek allergia-betegek, maga az anya emiatt gyakran szokott kórházban lenni. Az anya betegségéről az iskolában is tudnak, a pedagógusok is megemlítették, hogy gyakran szoktak az iskolába betelefonálni, hogy a gyerekek az iskolából ne haza menjenek, hanem a nagymamához, *„mert az anyukát elvitte a mentő”*.

3.1.3. Iskolaválasztás

A percesi iskolában szerzett negatív tapasztalatok nyomán a szülők úgy döntöttek, hogy a kislányt más iskolába íratják be. Az iskolaválasztásban a rokoni kapcsolatoknak és az iskola vezetőjének volt meghatározó

¹⁰ A kutatói etika megköveteli, hogy külön kihangsúlyozzuk, e medikalizációval korántsem akarjuk a betegségek súlyát bagatellizálni, csak azt állítjuk, hogy a beszélgetésen végighúzódik az a szemléletmód, ami azoknál a személyeknél alakul ki, akik kénytelenek gyakran igénybe venni egészségügyi szolgáltatásokat.

szerepe. Az unokatestvérektől származott az a hír, hogy van egy olyan iskola, ahol másképp viselkednek a gyerekekkel, egyszersmind az iskola hangulata is más. Az iskola igazgatónőjével történt személyes találkozó során döntetett el azonban, hogy a gyerek a *Lépésről-lépésre* program keretében fog tanulni.

„Az unokatestvérei jártak oda, és ők mondták, hogy írassam én is oda, mert ott biztos nem lesz gond veled. Itt ugyanis csak bántani fogják, meg ütni, a gyerekek pedig koszosak, és lenézik egymást. Ott nem nézik azt, hogy ki hogyan öltözködik. És én bementem igazgatónőhöz, és akkor mondtam, hogy a lányom négyes-ötös között van, de az utóbbi időben romlott az átlaga. Erre ő javasolta nekem, hogy ne a hagyományos általános iskolába írassam, mivel ilyen jó tanuló, hanem ebbe a Lépésről-lépésre osztályba, ami most indult szeptemberben. És akkor a lányom már ott kezdte a másodikat, a Zsuzsa néninél. És így oldódott meg az ő helyzete, azóta nincsen veled semmi probléma.”

Interjúalanyunk teljes mértékben meg van elégedve ezzel az iskolával. Az iskoláról és a *Lépésről-lépésre* programról beszélve teljesen pozitív képet alkotott. Mindazok a negatív meglátások, tapasztalatok, amelyeket a perecsi iskoláról mondott, itt pozitívvá váltak. Míg a perecsi iskolában gyakori konfliktusok voltak a tanulók között, kigúnyolták egymást, verekedtek, a tanárok pedig tehetetlenek voltak, az F. Iskolában az osztály összetartó, az újonnan jött gyereket befogadják, nem bántják egymást a gyerekek. Ez a kellemesebb hangulat elég indok volt arra, hogy a kisebbik gyereket is ebbe az iskolába írassák be a szülők.

„Nagyon összetartó ez az osztály. A Zsuzsa néni borzasztóan imádják. Ha bármi gond van, ha valakit bántanak, akkor ott az egész osztály, szóval annyira összetartóak. Tehát nem bántják egymást, nem nézik azt, hogy most kin milyen ruha van, te rajtad milyen cipő van, vagy a másikon. Szóval nincsenek ilyenek. És amikor a fiam kijárta az óvodát inkább ebbe az iskolába írtuk.”

3.1.4. Elégedettség a pedagógiai programmal, továbbtanulás

A gyerekek iskolai életbe való integrálásán túl a szülők a *Lépésről-lépésre* program tartalmi vonatkozásaival, a tantestülettel is meg vannak elégedve. Igaz, észrevehető, a tartalmi-módszertani vonatkozásokkal szemben egy kis fenntartás megfogalmazódik, ám a szülők elfogadják

az elvárásokat, talán éppen azért – mint korábban láttuk –, mert asszimilálódni kívánó családdal van dolgunk.

„Meg vagyunk elégedve a programmal és a tanárokkal is. Csak néha sajnálom a gyerekeket, hogy a nyári szünetben is kötelező olvasmányokat kell elolvaszanak. Ez más iskolákban nem igazán van így. A gyerekeim így nyáron is sokszor bent ülnek és olvasnak, míg a többiek kint játszanak, bicikliznek. De végül is valahol jó ez. (...) Így talán könnyebben fognak továbbtanulni”.

Mindez a szülőket tehát feljogosítja arra, hogy a gyerekek továbbtanulásában is reménykedjenek. A kisfiú jogász szeretne lenni, a lány pedig fotós. Az édesanya szerint a lánynak újkeletű ez a döntése, de ez mégiscsak jobb, mintha pincérnőnek készülne. A fiúnak – mint korábban említettük – ott van a közéleti szerepet vállaló nagybácsi mintaképe, és ugyanakkor „megvan hozzá az esze is”.

A kisfiú vonatkozásában azonban a pedagógusok nem ennyire optimisták. A tanárokkal folytatott beszélgetésből lesűrhető, hogy a kisfiú iskolai teljesítményére negatívan hat ki a családi háttér: az apa is munkanélküli, az anya gyakran betegeskedik. Noha okos, értelmes kisfiúnak tartják, néha mégiscsak kimarad(t) az iskolából, aminek a következménye az, hogy „*ha első osztályos lenne, azt mondanám, hogy az első osztályban a gyengék között van. Keveri a betűket, nem tud írni, olvasni, ... és harmadik osztály közepén vagyunk*”.

3.1.5. Kapcsolattartás iskola és szülő között

E fejezet bevezetőjében azt állítottuk, hogy az iskola és család közötti kapcsolattartás mikéntjét több tényező befolyásolja. F. család gyerekei iskolai életútjának ismertetésére azért volt szükség, hogy láthassuk azt a szűkebb és tágabb kontextust, amely körülöleli az iskolai szereplők közötti kapcsolatrendszert. Mint minden kapcsolatnak, az iskola és család viszonyának is legalább két eleme van. A család részéről a kapcsolat célja a gyerek iskolai útjának nyomon követése. Ha az iskola nem „fekete doboz”, amely mintegy elnyeli a diákot, hanem a gyerek adott életkori szakaszának szerves része, és ezt a szülő, pedagógus egyaránt így gondolja, akkor a kapcsolat könnyen kialakul, és a kapcsolattartás gördülékeny. Azonban ez nem mindig van így. A pedagógusok beszámoltak arról a hosszas folyamatról, amelynek során a szülőket meg kellett győzni arról, hogy nyugodtan jöjjenek be az iskolába.

„Nem tudom, hogy ez mennyire fontos, de azért elmondom, hogy együtt dolgozunk a kolléganőmmel már hét éve. Hét évvel ezelőtt kezdtük a Lépésről-lépésre programot. És onnantól kezdve már tudjuk, hogy a programnak mennyire fontos része ez a szülői bevonás. Megpróbáltunk mindent megtenni mindent annak érdekében, hogy rendszeresebb kapcsolatot alakítsunk ki a szülőkkel. Hát kezdetben ez elég nehéz volt, már olyan szempontból, hogy a szülőnek is eleve új dolog volt az, hogy bejöhet az iskolába, nyitott az iskola, nyitott a tanóra. Úgyhogy hiába ajánlottuk fel ezt a lehetőséget, hogy bármikor bejöhetnek, nagyon kevés szülő élt ezzel a lehetőséggel. Itt már viszont, visszatérve erre az osztályra, nagyobb gyakorlatunk volt nekünk is, meg a szülők is megszokták az évek alatt ezt a nyitottságot. Több szülővel sikerült közelebbi kapcsolatot kialakítani. Tehát most is elsősorban az órákra gondolok, hogy sokan eljöttek nyílt napokra, meg bármikor. Tudják is. Úgyhogy szólnak, hogy bejönnek, sőt, olyat is sikerült már elérnünk, ezt nagy dolognak tartjuk, hogy részt is vettek dolgokban. Tehát ha megkértük, mondjuk, ez azt kívánta, hogy meg kellett előtte beszélni, hogy mit szeretnék tőle, miben tud segíteni.”

Ha az iskola kellőképpen nyitottá válik, a hagyományos kapcsolattartási formák is érvényüket veszítik. A szülő gyakori jelenléte már-már fölöslegessé teszi a fogadóórákat vagy a szülői értekezleteket. De mivel sok a „problémás gyerek”, a pedagógusok gyakrabban mennek el család látogatásra is. Terveik szerint minden családhoz elmennek, ám megjegyzendő, hogy éppen az általunk vizsgált tanuló családjánál még nem voltak. A pedagógusok magyarázata szerint ez azért van, mert a család messze lakik az iskolától, de egyébként tervezik, hogy meglátogatják. És különben is a gyerek édesanyja nagyon gyakran bejár az iskolába, illetve azon szülők közé tartozik, akikkel telefonon is kommunikálnak. Velük tehát a kapcsolattartás folyamatos.

F. család esetében az iskolával fenntartott kapcsolat valóban példaértékű. Az édesanya, amikor csak teheti, bemegy az iskolába, és saját elmésélése szerint is, nem tartja különösebben fontosnak, hogy az osztályfőnökök otthonukban meglátogassák. „Hát, hogy őszinte legyek, nem is igazán fontos, hogy meglátogassanak, mert én folyamatosan tartom velük a kapcsolatot. Tehát ha bármilyen gond van szülői értekezleten, fogadóórán, vagy délután 4 órakor, amikor bemegyek a gyerekért, vagy ha kell telefonon is, ugyanúgy elbeszélgetnek a szülővel. Tehát közvetlenül nagyon a tanárok. Igaz, már elég régóta ismerjük egymást, már hét éve. Én nagyon meg vagyok elégedve, nincs probléma.”

Fontos megjegyezni továbbá, hogy az iskolával tartott kapcsolat „menedzselése” nemi szempontból differenciáltan történik: az anya gyakran, mondhatni folyamatosan tartja a kapcsolatot, az apa viszont ritkábban, „ünnepszerűen”, nagyobb iskolai alkalmakkor van csak jelen. Kivételt képeznek azok az esetek, amikor mindkét gyereknek egyszerre van szülői értekezlete, ilyenkor az anya elmegy arra az értekezletre, ahol „fontosabb” dolgokat tárgyalnak meg, az apa pedig a másikkra. *„Ha egy időben van, akkor a férjem megy az egyik helyre, én meg a másikra. Amelyik fontosabb, ahol fontosabb dologról van szó, oda én megyek. Mint például a kirándulás.”*

Noha a szülők állandóan kapcsolatban vannak az iskolával, ez leginkább csak a tanárookra és az igazgatónő személyére korlátozódik. Beszélgetőpartnerünk nem is hallott arról, hogy az iskola alkalmazott családi koordinátorokat, akikhez bátran lehet fordulni. Amikor ezt említettük neki, mintha nagy érdeklődést mutatott volna, ugyanis visszakédezett: *„És ha én elmegyek hozzá valamivel, akkor ő tud nekem segíteni?”*

A beszélgetésből az is kiderült, hogy az édesanya nem csak a családi koordinátorokkal nem tartja a kapcsolatot, hanem a szülői munkaközösségeknek sem tagja. Ezek létezéséről viszont tud, de gyakori betegsége nem teszi lehetővé, hogy aktívan tevékenykedjen ezekben.

3.2. K. család (Pereces)

3.2.1. A család jellemzése

A negyven év körüli édesanya három gyermek anyja. Fia harmadik osztályos, leánya első osztályos tanuló. A két iskolás gyermekén kívül egy kétéves kislánya is van. Jelenleg élettársi viszonyban él, legkisebb gyermeke apjával. A férfi a másik két gyermek nevelőapja is egyben.

Az édesanya nyolc osztályos végzettséggel rendelkezik, jelenleg kisgyermekével van odahaza, s gyermekellátási segélyben részesül. A terhességet megelőzően két évig munkanélküli volt, addig a miskolci közlekedési vállalatnál, ellenőrként dolgozott. Élettársa, aki egy perecesi szakközépiskolában érettségizett, a miskolci vasgyárban dolgozott, s tíz évvel ezelőtt munkabalesetet szenvedett. Azóta rokkantnyugdíjasként él.

Az öttagú család, saját tulajdonukban lévő egyszoba-konyhás, kiskertes családi házban élnek. Saját elmondásuk alapján nehéz anyagi körülmények között. *„Mindent be kell osztanunk, úgy kell gondoskodnunk, hogy*

a hónap végén is még legyen mit enni.” Elmondásuk alapján körvonalazódott az, hogy az apa fő tevékenysége a napi élelem olcsóbb helyeken való beszerzése, például miskolci piacok látogatása, annak feltérképezése hol, mi kaphatóbb előnyösebb áron.

Gyermekeik napirendjének vázolója során kitűnik, annak ellenére, hogy az iskola és a család lakóhelye nagyon közel van egymáshoz, a szülők mégis minden nap elkísérik gyermekeiket az iskolába, valamint délután is értük mennek, mivel nem tartják biztonságosnak, hogy az iskolás gyerekek egyedül közlekedjenek. Szűkös anyagi helyzetük ellenére gyakran járnak családi kirándulásokra, túráznak a Bükkben, vagy mindannyian ellátogatnak a városközpontba.

A lakásban megfigyelésünk szerint kb. 30 könyv volt, azok is régi kiadású, elnyútt kötetek. Ezért is érdekes még egyszer hangsúlyoznunk, hogy a szülők annak ellenére, hogy új könyveket nem tudnak vásárolni, munkafüzeteket mégis fontosnak tartanak beszerezni.

Az osztálytanítókkal folytatott beszélgetés során, a pedagógusok a megkérdezett családot az osztályon belül a szegény családok közé sorolják. A tanárok véleménye szerint, ez a tény is hozzájárul ahhoz, hogy gyermekeiket ebbe az iskolába járatták. A kisfiú osztálytársai is tudatában vannak K.-ék anyagi helyzetének, mivel a kisfiú ruházata sokkal szegényesebb legtöbb osztálytársánál.

3.2.2. Kapcsolattartás módozatai

3.2.2.1. Az iskola és szülők közötti kapcsolat

A legtöbb család esetében a kapcsolattartás két hagyományos formája működik – a szülői értekezlet és a fogadóóra, amelyekre félévenként egyszer kerül sor. Ezek látogatottsága alacsony, általában ugyanaz a négy-öt szülő vesz rajtuk részt. Az alacsony látogatottság indoka a válaszadó szülők szerint kétféle: *„Ha van pénz, akkor sokan azért nem jönnek el a szülői értekezletre, ha nincs pénz, akkor pedig meg azért. Nálunk sajnos ez így megyen. Ha van pénz, akkor menni kell vásárolni. Komolyan. Vásárolni is, meg máshova is. És amikor nincs pénz, akkor meg nincs pénz buszjegyre. Gondolom, sokan elindulnak, de nincs pénzük. Biztos messzebbről is járnak ide gyerekek.”*

K. édesanyja minden szülői értekezleten és fogadóórán részt vesz, annak ellenére, hogy az osztályfőnökkel naponta találkoznak, s a felmerülő problémákat megbeszélik azonnal. Ez főként az első osztályos gyermeke esetében igaz, mert naponta bekíséri az osztályterembe.

A pedagógusokkal készült interjúból kiderül, hogy az iskola az édesanya – általuk példásnak nevezett – iskolával való együttműködése miatt is merték a családot arra kérni, hogy fogadják a jelen esettanulmány szerzőit. Már az édesanyát is tanító pedagógus kiemeli, hogy az édesanya gondos viselkedése azért is tiszteletreméltó, mert neki rendkívül hányattott gyermekkorra volt.

A válaszadó szülők szerint a családlátogatás is a bevett kapcsolattartási formák közé tartozik, azonban a harmadik évfolyamban tanító tanárok elmondták, hogy ők nem járnak családlátogatásra, mert az valójában az iskola családvédelmi felelősének feladata. Az egyik pedagógus kifejtette, hogy reméli a *Lépcsőről-lépésre* program sem fogja megkövetelni, hogy meg kelljen látogatnia az osztályába járó családokat, mert ezt ő nem igazán szeretné. Megosztotta velünk azzal kapcsolatos félelmeit, hogy azért is tartózkodik a családlátogatástól, hogy nehogyan valahol durván szidalmazták, vagy akár bántalmazták őt. A másik pedagógusnak nem volt a családlátogatással szemben fenntartása, főként azért sem, mert miként elmondta, előző munkahelyén gyermekvédelmi felelősként dolgozott, s ott ez napi feladata volt.

A pedagógusok nehezményezik, hogy a szülők nem a fogadóórákat és a szülői értekezletet veszik igénybe problémáik megoldására, hanem bármikor – akár tanítási óra közben is – megjelennek az iskolában, s a pedagógus köteles meghallgatni őket. Azonban kifejtik, hogy több roma szülőnek az iskolával való kapcsolattartását sem tartják megfelelőnek. Több esetről is beszámolnak, amikor a roma szülő naponta autóval hozza gyermekét az iskolába, de nem keresi meg az osztályfőnököt, s nem tartja fontosnak a problémák megbeszélését. Ezekben az esetekben az osztályfőnök sem megy oda a szülőhöz, mert szerinte a kapcsolatfelvétel a szülő feladata. A pedagógusok az ott jártunkkor tartott farsangi bál kapcsán is elmondták, hogy ott volt több anyuka, akikkel még sosem találkoztak szülői értekezlet, vagy fogadóóra alkalmával, de ekkor sem beszéltek a pedagógussal – és a pedagógus sem velük.

3.2.2.2. A szülők közötti kapcsolattartás

A szülői interjú alapján megállapítható, hogy szülők közti szoros kapcsolatról nem beszélhetünk. A legtöbb szülő nem is találkozik egymással, ha találkoznak is, csak köszönnek egymásnak. A tanévnyitón és a tanévzárón kívül, a karácsonyi ünnep és a farsangi bál az a két esemény, amikor a szülők esetleg beszélgethetnek egymással.

A szülői interjú során szóba került a tanári bál is, amely zárt rendezvény, s amelyen a szülők csak meghívásos alapon vehetnek részt. Több roma családtól megtudtuk, hogy erre azért van szükség, mert élnek a faluban olyan roma családok, amelyekről köztudott, hogy ilyen rendezvényeken való részvételük általában verekedésbe torkoll. A tanári bálról beszámoló roma szülők azonban nehezményezik azt a szokást, amely szerint a tanárok, valamint a meghívott nem roma szülők egy asztalnál, a meghívott roma szülők pedig egy másik asztalnál foglalnak helyet.

3.2.2.3. *A tanulók közötti kapcsolattartás*

A szülők elmondása szerint, gyermekeik nem barátkoznak az iskolán kívül osztálytársaikkal. A pedagógusok azonban fontosnak tartják leszögezni, hogy a roma és nem roma tanulók megértésben, konfliktusok nélkül tanulnak együtt.

„Most nekünk az a tapasztalatunk, hogy tulajdonképpen, teljesen egységben élnek ők itt együtt, a romák és a nem romák. A mi osztályunkban például egy kolléganőmmek a kisfia is jár. És nagyon jól megvannak együtt. Tehát ez évek óta így van, hogy ez a gyerekek között abszolút nem kérdés.”

3.2.3. *A Lépcsőről-lépésre program jellemzése, tapasztalatok*

Az interjút végigkíséri a *Lépcsőről-lépésre* program jellemzése, a program kapcsán szerzett tapasztalatok ismertetése. A beszélgetés során részletesen megismerhettük mind a szülőknek, mind gyermekeiknek, a programról kialakított véleményét. A szülőknek és gyermekeiknek a programról alkotott nézete nagymértékben különbözik: míg a szülők szkeptikusak a programmal kapcsolatban, addig gyermekeik lelkesen számolnak be iskolai munkájukról.

A szülőknek az iskolához való hozzáállása kettős: egyrészt, nagy bizalommal vannak az iskola iránt, mivel az édesanya is ennek az iskolának a tanulója volt, sőt leányát az első osztályban épp az a tanító tanítja, aki őt is elsőben tanította, másrészt, annak ellenére, hogy mindkét gyermekük a *Lépcsőről-lépésre* program szerint tanul, szkeptikusak annak hatékonyságát illetően.

A *Lépcsőről-lépésre* programról először hallomásból, valamint az iskola által küldött ismertetőből értesültek. Több ismerősük is javasolta, hogy

gyermekeiket a *Lépésről-lépésre* osztályba írassák be. A szülők azért fogadták meg ezt a tanácsot, mert úgy gondolták, még nem igazán iskolaérett gyermekük, s talán „játékosan tanulni” könnyebb lesz neki.

„Mindenki azt mondta, hogy jó. Küldtek ismertetőt, ott is elmondták a szülőknek, hogy miről van szó. Meg lehet próbálni, hátha, mert még kis szeleburdi volt ő is, hát, mondom, hátha könnyebben fog megtanulni dolgokat.”

Most már megismerve a programot, a szülők véleménye szerint, a tananyag tartalma nem más, mint amit ők is annak idején tanultak, csak gyermekeik, ugyanazt a tananyagot most más módszerekkel tanulják, s kétségeik épp e módszer hatékonysága felől vannak. Úgy érzik, – a kezdeti játékoság után – a biztos tudás záloga a tanári szigor, a rendszeres, érdemjegyekkel értékelt számonkérés, valamint a naponta, otthon elvégzett házi feladat. Elmondásuk alapján, őket így tanították, s félelmek épp azért vannak, mert az általuk felsorolt hármas kritérium egyike sem lehető fel a *Lépésről-lépésre* módszer szerint tanuló osztályokban.

A szülők nehezményezik, hogy gyermekeik nem kapnak „klasszikus” házi feladatokat, otthon megoldandó matematika példákat, írásbeli munkákat. Ezeket azért hiányolják, mert véleményük szerint, így kénytelenek a gyermekek elmondására hagyatkozni azzal kapcsolatosan, hogy mit tanulnak, nem tudják „kikérdezni” őket, s tudásukat kellően ellenőrizni.

„Az az igazság, hogy házi feladatot nem hoz haza a hétvégére, hétvégén azért csak tanulnak a gyerekek, és a fiú azt mondja nekem, hát nem adtak házi feladatot az iskolába. És akkor nincs házi feladat. És mondom neki, hogy csináljuk. De nincsen házi feladat, édesanya, hát nem kell csinálni. Nem azt mondom, hogy ez gond, de az is egy megoldás, hogy jobban lehet nyomon követni, hogy mit tanulnak. Meg akkor jobban számon lehet kérni esetleg dolgokat.”

A szülők beszámolója szerint, gyermekeik naponta reggel nyolctól délután négyig vannak az iskolában. Ők ezt az egésznapos iskolai programot a „régii napközis rendszerhez” hasonlítják. Szerintük a gyerekek azért vannak egész nap az iskolában, hogy délután ott felügyelet mellett, elkészítsék házi feladatukat. „Hasonlítanak a régi napközis rendszerhez, délután a napköziben megcsinálják a házi feladatot.”

A szülők nehezményezik, hogy gyermekeik iskolai felszerelése az iskolában marad, hogy könyveiket, füzeteket, nem hozzák naponta haza. Véleményük szerint, ez a megoldás is nehezíti azt, hogy ők is meggyö-

zódhessenek arról, hol tartanak gyermekeik a tananyagban. Ha esetleg hétvégére hoznak is valami feladatot haza, az csak egy feladatlapon szerepel, így nehéz megállapítani milyen témáról is tanulnak éppen. A szülők szeretnék látni gyermekeik könyveit, s naponta ellenőrizni füzeiteket, munkafüzeiteket. *„Könyvük persze van, csak bent vannak, haza nem adnak, lapot hoznak haza, amire feladat van nekik írva.”*

A szülők, a fentiekben röviden jellemzett, általuk problémákként vázolt észrevételeikre úgy próbálnak megoldást találni, hogy matematika és magyar nyelvtan feladatokat tartalmazó, általuk jónak tartott munkafüzeteket vásárolnak, s odahaza délutánonként, hétvégenként ezekből gyakorolnak közösen.

A gyermekek a szülők által a program hibáiként értelmezett, bemutatott dolgokat pozitívan közelítik meg. Véleményük szerint, nagyon jó, hogy nincs házi feladat, örülnek annak, hogy tankönyveiket, füzeiteket nem kell naponta cipelniük az iskolába, s a tanárokat pedig kellően szigorúnak tartják. Véleményük szerint, a tanulók teljesen alkalmazkodtak a Lépésről-lépésre módszer követelményeihez, számukra természetes, hogy az iskolában kapott feladatokat önállóan, saját tempójukban oldják meg.

A szülők nagyobb gyermeküket jó eszűnek, de lassúnak tartják. A lassúság témája többször felbukkant az interjú során. Arra a kérdésünkre, hogy mi alapján gondolják úgy, hogy gyermekük lassú, vagy egyáltalán miben és mihez képest lassú, azt a választ kaptuk, hogy a kisfiú otthon, a munkafüzetből oldott feladatokkal sokáig bíbelődik, több megoldási formát is kipróbál. Az édesanya megjegyzi, hogy az osztályfőnök is rátermettnek, jó képességűnek tartja gyermekét, csak a lassúság az egyetlen probléma, amit a szülői értekezleteken általában kritikaként megemlít. *„Az osztályfőnökével beszéltem, nincs vele probléma, csak lassú a fiú, nem tudom, miért.”*

A két osztálytanítóval folytatott interjú során a kisfiúval kapcsolatosan a „lassúság” problémája nem került szóba. Az osztályfőnök szerepét is ellátó pedagógus véleménye szerint, a kisfiú a legjobb tanuló az osztályban. Kitűnő szókinccsel rendelkezik, s szabatosan fejezi ki magát.

„Hát azzal kezdeném, hogy K. nekem a legjobb az osztályban. Én magyart tanítok. Látszik, hogy nem cigánycsaládból származik. A szókinccse, a viselkedése, szóval ő egy normális, bármelyik iskolában helytállna.”

A természettudományi tantárgyakat tanító tanárral való konfliktusa azonban addig fajult, hogy a tanárnő behívatta az iskolába a gyermek szü-

leit, s K. igazgatói rovét is kapott. A konfliktus magaviseleti okokra vezethető vissza. A tanárnő elmondása szerint, a kisfiú nem figyel az órákon, közbekiabál, elhagyja helyét és „szemtelen hangnemet enged meg magának”. A szülők, valamint a gyermek az interjúban nem említi ezt a konfliktust.

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy, az osztályfőnöki feladatok ellátó tanárnő, ellentétben a másik, az osztályért felelős pedagógussal, a kisfiú szülei által felsorolt ideális tanár-kritériumokat vallja sajátjának. A tanárnő véleménye szerint, fontos hogy a pedagógus szigorú, következetesen számonkérő és a „nem iskolába illő magatartást kellően szankcionáló” legyen.

3.2.4. A különbözőség tudata

Az iskolaválasztást az édesanyának az iskolához való – a fentiekben már bemutatott – személyes kötődésén túl, az iskolának a család lakóhelyéhez való közelsége is nagy mértékben befolyásolta. Az iskola és a család lakóhelye között kb. 200 méter a távolság.

Az iskolaválasztás során ez a két szempont fontosabb volt annál, minthogy gyermekeik nem roma többségű általános iskolába járjanak. Ezt azért fontos kihangsúlyoznunk, mert Perecesen egy általános iskola működik, de két tagiskolával. A nem roma szülők bevett gyakorlata, hogy gyermekeiket a falu „elején” található tagiskolába hordják.

Az interjú során a szülők nem hangsúlyozzák ki, hogy gyermekeik osztálytársai többségében roma származásúak, elmondásuk szerint, ezt nem tartják problémának, ők elfogadják, hogy ez a perecesi lakosság etnikai összetétele miatt így van. „Hát az az igazság, hogy aki elfogadta, az beíratta ide a gyereket, aki meg nem fogadta el, az bevitte a másik iskolába.” A roma családoktól való elhatárolódás azonban az interjú során, rejtett módon többször megjelenik.

A szülők, gyermekeik napirendjével kapcsolatosan bemutatják azok szabadidős tevékenységét is. Ennek során megemlítik, hogy sem fiuk, sem lányuk szabadidejében nem találkozik osztálytársaival, sőt erre vonatkozó kérdésünkre egyértelmű nemleges választ kapunk. „Dehogyan barátkoznak, a szomszéd gyerekekkel játszanak.”

A másik, az interjú során tetten érhető elhatárolódás, az iskolával való kapcsolattartás megszokott módjainak taglalása során bukkan fel. Az édesanya a gyermekei osztálytársainak szüleivel való viszonyát a következőképpen vázolja: „Szóltak szülőire is, meg fogadóórára is járni, ott

kint állunk, több szülő szokott kint állni. Hát ... köszönünk egymásnak, néha elbeszélgetünk.”

A harmadik, a családok közti különbségre való utalás, a tanulók iskolai problémáinak bemutatása során merül fel. Itt a szülők kiemelik, hogy a roma származású gyermekek tanulmányi eredménye rosszabb, véleményük szerint főként a családban bevett szokások miatt. *„Van olyan, hogy éjjel 12-kor kezdik tanulni a feladott verset. Van, aki az ellenőrzőjét is csak év elején látja. Hazaviszi a gyerek, és utána nem is látja többet a tanító néni.”*

A beszélgetés során többször elhangzik, hogy a harmadik évfolyamban, a 18 fős osztályból, naponta – átlagosan – öten-hatan hiányoznak a tanítási óráról, de van olyan nap is, amikor mindössze hat gyerek jelenik meg az iskolában. A szülők és a gyerekek szerint – igaz, nem mondják ki, de arra engednek következtetni – a gyakori hiányzás is a roma tanulók sajátossága. A gyakori hiányzások említése után azonnal megjegyzik, hogy az ő gyermekeik, sohasem hiányoznak, s ma is az interjú előtt még bementek az iskolába, és csak erről a két óráról fognak hiányozni. A kisfiú sajnálkozik is, hogy nem vehet részt kedvenc óráján, a matematikán. *„Tud róla szerintem, mert a tanárnő, akivel beszéltem reggel, az nem tudott róla, de szerintem az osztályfőnök is, akivel beszéltem reggel, az tudott róla, de szerintem az osztályfőnök is tudja, hogy ők itthon vannak, mert nem régen jöttek haza az iskolából.”*

4. ÖSSZEVETÉS

Tanulmányunk célja, az iskola és a szülői ház közötti kapcsolattartási formák elemzése volt. A téma körüljárása során kvalitatív módszereket (pl. félig-strukturált interjú, résztvevő megfigyelés) használtunk. Eredményeink bemutatásához az esettanulmány formát választottuk, azzal a céllal, hogy egy-egy család iskolai tapasztalatainak részletes megismer(tet)ése néhány általánosítható következtetés levonására is lehetőséget biztosít. Kutatásunk helyszíne két, a *Lépésről-lépésre* programot egyaránt felvállaló általános iskola volt, mivel kíváncsiak voltunk arra, hogy egy speciális pedagógiai-módszertani program iskolai bevezetése megbontja-e a hagyományos „tanár-szülő” viszonyt?

Elemzéseink alapján elmondható, hogy a két iskolában a család és iskola közötti kapcsolattartás hagyományos és újszerű (a *Lépésről-lépésre* program sajátosságaiból fakadó) módzatokon is zajlik. Ha az iskola nyitottá válik, akkor a hagyományosabb módszerek háttérbe szorulnak,

veszítenek jelentőségükből a szülői értekezletek, illetve a fogadóórák. A két iskola pedagógusaival folytatott beszélgetésből kirajzolódott az, hogy az egyikben a pedagógusok ezt veszélyként értelmezik, a másikban pedig a *Lépcsőről-lépcsére* program természetes velejárójaként jelenik meg.

A kapcsolatok természetét a szülők anyagi háttere is befolyásolja. Ott ahol a mindennapi betevő megszerzése a cél, valószínűsíthetően az iskolával tartott kapcsolatok is gyérebbek. Továbbá, ha a szülők életvezetésébe destruktív késztetések (pl. alkohol fogyasztás) is beépülnek, a kapcsolattartás még nehezebbé válik. Ezekben az esetekben a pedagógusok sem kívánják a találkozást a szülővel:

„Kérdező: És akkor igaz, hogy napi kapcsolatban állnak a szülőkkel?

Pedagógus 1: Igen, az iskolában.

Pedagógus 2: Igaz, hogy ez nekünk nem túl kellemes mindig, mert van, amikor csak jó távolról tudok csak vele beszélgetni, mert egyszerűen...

Pedagógus 1: Alkoholisták a szülők.

Pedagógus 2: Az már más kérdés, hogy van, amikor úgy jön be a szülő az iskolába, hogy jobb lenne, ha nem jönne be. Vagy olyan is van, hogy össze van verve, kék-lila-zöld az arca, de mégis jön a gyerekért, és megkérdezi, hogy mi volt vele az iskolában. Úgyhogy érdekes.”

E kapcsolattartás, pontosabban a kapcsolat nem tartása kihat az egész iskola – szülői – megítélésre, amely az intézmény presztízsének csökkenéséhez, a szegregációs folyamatok felgyorsulásához vezet. Ebben a megközelítésben a szegregáció már nem is etnikai alapon történik, hanem az anyagi helyzet, a gazdag szülő – szegény szülő ellentétek folyamánya.

Az általunk vizsgált két család esetében a *Lépcsőről-lépcsére* program megítélése eltérő. Az egyik család esetében a program a gyerek közösségérzetét növeli, egyszersmind hozzájárul az iskolai sikerének növekedéséhez, sőt a családi kohézióhoz is. A másik esetben a szülők felróják azt, hogy a program túlságosan laza, kevés ellenőrzési pont van bele építve, ami a pártirányításos szocialista „etikában” szocializálódott szülők számára elfogadhatatlan. Gyermeük jövőbeli sikerének kulcsát a „hágyományos oktatás” módszereiben látják.

A két család gyerekei közötti életesély-különbségek már talán a jelenben is látszanak. Az egyik családban létezik egy erős külső mintakép (a közéleti szerepet vállaló nagybácsi), a másik családnál pedig hiányznak a külső fogódzók, viszonyítási pontok. A család és az iskola közötti

nem teljesen folyamatos kapcsolattartás következtében a gyerek önértékelése is kritikussá válik: ő azt gondolja, hogy a matematika az erőssége, a pedagógus szerint viszont ez nem így van.

A kapcsolattartások megítélése is változik a két iskola esetében: egyikben a pedagógusok teljesen elfogadják, hogy a kapcsolat kétirányú, a másikban viszont egyfajta hagyományos szemlélet él. Itt azt gondolják a pedagógusok, hogy a szülőnek kell kezdeményeznie. Másképp fogalmazva: egyik esetben „reális nyitottságot” tapasztaltunk a pedagógusok részéről, a másikban pedig ún. szelektív nyitottságot. Az előbbibe belefér a telefonos kapcsolattartás, a sűrű családlátogatás, a másikba pedig nem.

Lényeges azt is észrevennünk, hogy mindkét család esetében a fontosabb „kapcsolati menedzser” az anya. Noha elvileg mindegyik szülő munkanélküli, tehát időkorlát nem állna a kapcsolattartás elé egyik szülő esetében sem, mégis az anyák a kapcsolattartók. Ez azt sugallja, hogy a hagyományos férfi szerepek továbbélnek, a férfiek ugyanis csak ünnepszerűen és ritkábban látogatnak el az iskolába.

A szülőkkel folytatott beszélgetésekben egyértelműen kirajzolódott, hogy az az iskolai gyakorlat, amely során a pedagógusok, az osztályfőnökök nem csak a hagyományos (szülői értekezlet, fogadóóra) módokon érintkeznek a szülőkkel, hanem a kapcsolattartás közvetlenebb formáit is alkalmazzák, megerősíti a „szülő–szülő” közötti viszonyokat is. A gyakori párbeszéd hatására, a roma és nem roma tanulókat együttnevelő osztályokban, a szülői összefogás erősödésével az etnikai alapú elkülönülés is visszaszorul.

SZEMLE

A. GERGELY ANDRÁS

Hatalom és társadalom

Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Scientia Humana, 2004, MTA PTI, (Politológia sorozat), Budapest, 243 oldal

Ha nem lenne kicsit „olcsó” megoldás, akkor a címre rímelen, némiképp játékosan azzal kezdhetném e kötet „ajánlását”, hogy a szerző áttekintő munkájának megjelenése *ünneplési* azoknak, akik *hatalom és társadalom* viszonyával foglalkoznak, vagy ennek „titkos bugyraiba” szeretnének mélyebben betekinteni... Mert hát kétségtelenül kiváló alkalom, ha friss magyar nyelvű tudományos mű jelenik meg az erdélyi tudáshorizonton – de azonmód hozzá kellene tennem: nem oly kivételes nap ez, hiszen épp Bodó Julianna és a KAM kutatói elismerésre méltó rendszerességgel publikálnak könyvekben, folyóiratokban, konferencia-kiadványokban – részint saját kutatóközpontjuk sorozataiban, részint a magyarországi társadalomtudományi szakirodalomban. Emiatt aztán el sem lehetne titkolni, hogy a Kulturális Antropológia Munkacsoport, amely mint etnológiai kutatókör indult a nyolcvanas évek első harmadában, néphagyományok és ifjúságkutatások programjával, ma már az erdélyi tudománytermelés egyik legfontosabb (regionális és antropológiai) műhelye, másként fogalmazva: az a konokul kitartó kutatói közösség, ahol igényes és választékos tudományossággal talán a legtöbb munka lát napvilágot a határokon túli kutatóhelyek terméséből. A korai „munkacsoport” megnevezés, valamint a hozzá kapcsolódó „kulturális antropológia” jelző 1989 óta került a köztudatba a romániai magyar nyilvánosságban, ám azóta még az egyre sokasodó rokon-tudományági műhelyek között is kivételes ranghelyzetben van. Ha csupán a honlapjukon is olvasható kiadványok sorozatát nézzük és tematikáit elemezzük,

máris egyértelműen kiderül, hogy minden nemzetközi kitekintés, elméleti kísérlet és számos nemzetközi együttműködés mellett a Regionális és Antropológiai Kutatások Központja elsősorban a székelyföldi, csíki-medencei kultúra komplexitásának vizsgálatát tekinti feladatának. A magyar társadalomtudományi közérdeklődés számára mindenekelőtt ez a műhely szolgáltatja azt a tudásbázist, amely a térség népeit, társadalmi csoportjait, gazdasági folyamatait, kulturális és mentális változását érvényesen nyomon követi. Ebben a megértő, résztvevő, kritikai és elméleti kontextusban is megfelelő módon eligazodó kutatói szerepben talán már egyre több jó szakember tud előtérbe kerülni, de – ha nem igazodom az intézményközi viták, érdekek, politikai irányvonalak át-nem-látható szövevényéhez, pártos elvárásokhoz vagy értékrendi vitákhoz, akkor – felelősséggel kimondhatom, hogy iskola és korszellem-teremtő hatásával ez a húszéves kutatóműhely az egyik legkivételesebb teljesítményt mutatta fel a nem-kormányzati és nem-állami (vagy egyetemi) támogatottságot kiérdemlő intézmények közül. A Központ több kutatója és számos kutatása élvezi azt a megbecsülést, amely nem eszközölhető intézményi fenntartótól, mert a kortársak, a „szakma” elismerését tükrözi, s amely nem is „megvásárolható”, hanem csupán kiérdemelhető, elnyerhető.

Nos, éppen ezt az elnyert elismerést és a „megszolgált” munkával járó kutatói elkötelezettséget tudja illő szerénységgel, de folyamatosan fenntartani a Központ megannyi kutatója azzal, hogy szakmai igényessége és elméleti kitekintése mindig azon a zsinórmértéken van, ahol nem kell engedményeket tennie politikai félrehallások miatt, nem kell szakszerűtlen homálykodásba kezdenie védhetetlen állítások miatt, vagy magyarázkodnia utólag „nem úgy értettem...!” típusú szabadkozásokkal. Épp ellenkezőleg: a mai magyar társadalomtudományi közgondolkodás felől nézve kifejezetten irigylésre méltó biztonsággal és valóság-érzékeny bölcsességgel telítve születnek meg ezek a KAM-kiadványok – melyek talán nem jutnak el minden székely család könyvespolcára, de akár a romániai magyar, akár a „magyarhoni” társadalomtudomány számára elsődleges és művészi munkák. Ebbe a sorozatba, ebbe a morális és szakmai trendbe illeszkedik immár Bodó Julianna új munkája is, amelyben egy (pon-tosabban: több) régi témáját veszi elő és tárgyalja kimerítő terjedelemben, átfogó gesztussal, s mégis invenciózus esettanulmányok, tematikus elemzések formájában.

A három nagyobb részre tagolt szöveganyag nyolc egységből áll, ezek mindegyike valamilyen módon a társadalmi és politikai nyilvános-

ság kezelésének, megjelenésmódjainak, funkciójának közelebbi leírását, komplex megközelítését adja. Külön érdeme az is, hogy a magyarországi politikai tudományokba csak az elmúlt két-három évben (lassan-lassan) belopódzó „politikai marketing” is bekerül témaválasztékába, illetve az elemzett folyamatok föltárásmódjába, szemhatárára. Talán érdemes itt néhány szóval körülhatárolni, milyen horizontot fog át, milyen tudományterületek felé tekint ki, és mely diszciplínák érdeklődésére tarthat igényt Bodó Julianna új munkája... (Nem érzem magam igazán hivatottnak a teljes körkép megrajzolására, de lévén érdeklődésem hasonló, úgy vélem, vázlatosan körülírni akkor is fontos ezeket a tudástartományokat, ha lesznek majd bőven más szakemberek, akik a saját szakmai felhasználásra további szakterületeken látják majd hasznosnak a leírtak átértelmezését...).

Nagy vonalakban négy (egyenként is nehezen határolható) tudásterület között és fölött helyezhető el Bodó Julianna munkája. Ez nem azt jelenti, hogy „sehol” sincs, hanem épp fordítva, mindegyiken egyaránt érvényesen van jelen...!

Elsőként a *politikai antropológiát* említeném, amely nem a politikai pártviszonyok vagy szavazó tömegek kérdéseivel foglalkozik, hanem a politikum szimbolikus megnyilvánulásaiival, az interperszonális intézményekkel (amilyenek az érdekek, szokások, értékrendek, narratívák, jelképes-jelentéses beszédmódok, retorikák, rítusok stb.), számos esetben beleértve olyan közösségi-kulturális megnyilvánulásokat is, amelyek nem közvetlenül vagy szándékoltan politikaiak, de hatásukat tekintve már politikai jelentőségűek vagy jelentőségűek. Mindezt úgy kapja az olvasó, hogy elmarad a „régvolt-szép-világ” nosztalgikus ébresztése éppúgy, mint a szocializmusellenes publicisztikai kiszólások kínáló tömege is.

A második tudásterület mind a Szerzőnek, mind a kutatóközpontnak ugyancsak kitaró érdeklődéséből építkező, interdiszciplináris természetű mikrovilág: az *identitáskutatások*, kisebbségi és etnikai elemzések köre. Nem mintha mindenáron kisebbségi identitás-kérdést kívánna faragni a csoporthovatartozás, a viselkedésmódok, a tradíciók és a kényszerű modernizálódás folyamataiból... – sőt, ellenkezőleg, ami a politikum és a társadalom viszonylataiból korántsem egysíkúan mutatkozik, és a közösségváltozási folyamatokban sem könnyedén követhető, az válik kiválasztott tárgyává. Ünneplés és ünnepformák, élményközösség és társadalmi cselekvés, rítusok és bekebelezési-kizárási megoldások, térhasználat és időérzékelés, szokásnormák és politikai „előírányzatok” sűrű szövedéke

az, amit fölfejt szálanként, értelmet (vagy legalábbis jelentést) adva a trendeknek, „ki tudja, miért is történt úgy...!” jelenségeknek. Kiemelten fontos ennek a nézőpontnak asszociációs tere, amely a kollektív emlékezet, a társadalmi jelentéstulajdonítás, a rétegzett beszéd, a „performatív értelem” szempontjából tárgyalható, s amivel a kortárs politikai tudományok nem is igen tudnak még mit kezdeni.

Részint ennek az „emlékezeti” és viselkedési készletnek, továbbá az ünnepek és a politikai folyamatok mentén mindenkor is érvényes „átbeszélési folyamatoknak” van különös kisugárzása arra a természeti és politikai miliőre, amely a harmadik nagyobb tudományterületi univerzum a kötet mélyebb felosztási rendszerében, s amit korunk gondolkodási mintái között a *regionális* keretek jelentenek. A szerzőnek eddig is kutatási terepe volt a *városi* (jelesül csíkszeredai) lakóközösség eseménytörténeteinek és átalakulási folyamatainak figyelemmel kísérése, az ünnepek politikai tartalmainak, lefolyásának értelmezése... – most ezt még több összefüggésben, még árnyaltabban, még szisztematikusabban kapjuk. Ha nem is mindig (vagy kizárólag) a topológiai–földrajzi térben, de annál inkább a város mint közösség, a város mint társadalmi csoportok mozgásterébe, a város mint „kehely”, amelyben „történnék” a dolgok, vagy mint „ritmus”, amely az élet rendjét, folyamatait tagolja és kiteljesíti, harmonikussá és konfliktusossá teszi. Besorolási kényszer vállalása nélkül ezt a szintet gondolom én a városantropológia egyik, az utóbbi közel száz esztendőben különösen megerősödő, sőt önálló diszciplínává is váló területének, de ez Bodó Juliannánál átszövődik a kultúra, az életmódok, az értékelvek és léthelyzetek sokféle dimenziójával.

A negyedik nagyobb tudásterület azután már sok apróbbra is oszlik, árnyaltabb összefüggésbe kerül az előző hárommal, anélkül, hogy a szerző szándékosan elkülönítette volna: ez a szociálpszichológiai, politikai szociológiai és magatartáskutatási szint, beleértve csoportviselkedések magyarázatait, mozgási alternatívák át-nem-látható vagy kifejezetten rejtőzködő jelentéseit, „sugallt” vagy értelmezést igénylő tartalmait. Az antropológiai gondolkodás, amely a kutató viselkedési normájaként szabja a jelenlétet, a „beavatottságot”, a belső (émikus) értékrend alapján való gondolkodást, itt találkozik azzal a leírási móddal, amelyet a *kulturális antropológia* vall sajátjának. Ennek nemcsak eszköze, hanem elemi része a tényleírás, az adatok közlése, a források megismerése és áttekinthető csoportosítása, szakszerű felhasználás- és hivatkozásmódja, de éppoly elemi tartozéka az is, hogy a kutatónak a maga saját tapasztalatai

alapján egy tágabb kontextusba kell helyezni, értelmeznie illik mindazt, amit megragadhatónak tart. Úgy vélem, nemcsak „kiterjedése” és „belső mélysége” okán, hanem a jelentéshorizont szükségképpen kitágulása miatt is ez az egyik leggazdagabb rétege Bodó Julianna könyvének.

A mű kiindulópontja a szocializmus-kori ünneplési gyakorlatból kiolvasható eljárás módok ismertetése, amelyet az idői folyamatok szerint a politikai rendszerváltás 1989 utáni korszakáig íveltet. Ezt az időszakot, s különösen az erdélyi magyar politikai átmenet szimbolikus megjelenési folyamatát még senki nem vizsgálta átfogóan, nemcsak magyar kutatók között nem, de a nyugati politikatudomány jelesei közül sem. Mintegy „ráadásképpen” a Bodó Julianna által ismertetett ünneplési, szimbolikus térkiszajátítási és ceremonikus gyakorlat nem pusztán a politikai intézmények (párt, állam, társadalmi szervezetek, sajtó, nyilvánosság-reprezentáló szférák) szempontjából nyert fontosságot, hanem a határon túli magyar és nem-magyar (röviden: interetnikus) konfliktusok, konszenzusok, alkufolyamatok szempontjából is. Felfogásában a politikai nyilvánosság olyan ceremóniái, amelyek ünneplési gyakorlatban formálódtak ki, a nyilvános és a privát szféra közötti politikai térben kaptak hangsúlyos szerepet, térátélési és térfoglalási játszmák eszközévé váltak, egyfajta sajátos „téri beszéd mód” részei lettek. Ez azt is jelenti, hogy a politikai közbeszéd, a nyilvános szólás, a naponta és helyszínenként is különböző kontextusokba kerülő „textusok” olyan intézményként fungálnak, amilyen például az értékrendszerek, normák, szokásjogok, gondolkodási tradíciók, presztízs, közvélemény stb. A kommunikáció, s ezen belül az interetnikus kapcsolatok rendszere tehát olyan *rítusokba* tagolódik, olyan „átbeszélési folyamatokat” indít el, amelyekben a hivatalos és a privát, a közpolitikai és a mentális, a hatalmi-intézményes és a közösségi-normatív struktúrák találkoznak, kerülnek harmóniába (vagy gyakrabban konfliktusba). Mindezen kérdések és részletes, árnyalt elemzésük úgy képezi a kötet tartalmát, hogy a politikatudomány szakmai horizontját egy sajátosan új színfolttal, az antropológiai tudástartománnyal rokonítja.

A politikai rendszerek leíró jellegű bemutatása (akár törzsi csoportokról, akár az ENSZ-ről vagy az amerikai Kongresszusról van szó az esettanulmányokban) a politikatudományok egy olyan határterületén kaptak diszciplináris helyet, amelyet a politikusok, a szociológusok vagy a szaknéprajz kutatói korántsem mindig látnak át vagy vesznek figyelembe. Azonban a sokszor újszerű politikatudományi megközelítések – mint például a globális folyamatok kontextusába ágyazott esettanulmányok,

az európai integrációs mozgásban új szereppel gazdagodó nemzetközi szervezetek leírásai, a gazdasági elitek új szerepét követő analízisek stb. – számos korábbi politológiai feldolgozáshoz csupán mennyiségi többlettel járulnak hozzá; ennél fogva gyakorta nélkülözik azt a nóvumot, amely ebben a kötetben viszont megtalálható. Egyszerűbben szólva: nemcsak politikai antropológiát művel a szerző, de „a politika” antropológiai megközelítéséhez kínál megfontolandó adalékokat, s ezekből a magyar politikatörténet egy új korszakának árnyalt irányzata rajzolódik ki. Ebben az új felfogásmódban a politika nem szimpla eseménytörténet vagy intézménytörténet formájában kerül megnevezésre, hanem mindennapi működés módjának, erőhatásoktól és kölcsönkapcsolatoktól áthatott viszonyainak bemutatása segítségével Bodó Julianna a narratív-interpretív antropológiai megközelítés tudományos eredményeihez is eredeti megfigyelésekkel járul hozzá. A könyv anyaga ezáltal nem csupán „egy szakkönyv” lesz a sok közül, hanem egyfelől oktatásban is használható alapkönyv, másfelől a tudományos viták érv-készletét is érdemben gazdagító vitákat, végül pedig a hazai politikatudományt a szimbolikus politikai elemzések felől átható szakmunka is, mintegy ráadásaként a határon túli magyar tudományosság egy műhelyét képviselve. A kötet kiadása tehát nem egyszerűen a MTA Politikai Tudományok Intézetének szakmai reprezentációját és a KAM szaktudományos presztízsét öregbíti, hanem bekapcsolja azokat a tudományos határterületeket is (így pl. a kisebbségkutatókat, az etnikai narratológia-elemzéseket, a határdiskurzusok területét, a kulturális antropológiát, az intuitív szociológiát, a politikai pszichológiát, a politikai marketinget, a kommunikáció- és média-elemzéseket, valamint a szimbolikus politikai analíziseket), amelyek nélkül ma már a politikatudomány jóval ösztövérebb lenne.

A kötet anyagát teljessé tevő igényes, választékos könyvészeti anyag azoknak is kalauzul szolgálhat, akik e megközelítéseket a társstudományok felől próbálják majd értékelni. Egészében véve, egy kiváló kötettel gazdagodik Bodó Julianna munkájával az erdélyi (és a határon túli) magyar politikatudomány, amelynek valódi rangot nem annyira a magyarországi szakemberek adhatnak, hanem az az erdélyi társadalom, amelyről a munka alapvetően szól. Kívánom, hogy a szakemberek körén, oktatókon, diákokon túl önkormányzati képviselőkhöz, pedagógusokhoz, kutatókhoz, politikusokhoz, a média szakértőihez is mielőbb eljusson ez a könyv – melynek megjelenése nemcsak ünnepeink értelmezésében és átélésében, hanem társadalmunk és politikáink további árnyalásában segítheti olvasóit ...

HORNYÁK ÁRPÁD

Délszláv-magyar együttélés 1848–1880

Ress Imre: *Kapcsolatok és keresztutak.*

Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában

L' Harmattan, Budapest, 2004. 288 oldal.

Attól a szándéktól vezérelve, hogy Ress Imre értékes tanulmány-gyűjteményének ismertetése ne szorítkozzon a tanulmányok tartalmi kivonatolására, eltekintek minden egyes írás bemutatásától. Helyette – a tanulmány-gyűjtemény általános ismertetése mellett – elsősorban a kötet olvasása után kialakult összbenyomásaimat próbálom formába önteni.

Ress Imrének a jelen kötetbe felvett tanulmányai két évszázadot foglalnak keretbe, mégpedig a kelet-európai és a délszláv nemzetfejlődés szempontjából legérdekesebb 19. és 20. századot. A három csokorba gyűjtött tanulmányok a címben szereplő három délszláv nemzet, a horvát, a szerb és a két „nagy” közé zárt, még napjainkban is csak kialakulófélben lévő bosnyák nemzet történetével foglalkoznak. Találhatók itt a történész mesterség szépségeit és mesterfogásait felvillantó historiai ínyencfalatok (Tardy Lajos volt ennek nagy művelője), amikor egy érdekes forrásból kiindulva egy korábban sosem kutatott, vagy éppen csak érintett témát izgalmas nyomozómunkával, levéltári fondról levéltári fondra haladva – egymást kiegészítő vagy egymással felelő források alapján – elsőként sikerül feltárni (*Fiumei követek az 1825–1827. évi pozsonyi országgyűlésen* – 29–62. o.). Vannak a kötetben klasszikusnak tekinthető diplomáciatörténeti írások, amelyekben a saját kutatások szerencsésen egészítik ki az elődök munkáit, akik szerb/horvát, angol, német vagy francia nyelven írtak és a magyar történetírás számára szinte ismeretlenek (*Ilija Garašanin magyarpolitikájának nemzetközi háttere 1848.*

március–1849. február. 135–164 o.; *A szerb külpolitika és a Habsburg Monarchia dualista átalakulása 1865–1867. – 178–193. o.*). Találkozhatunk a tanulmány-gyűjteményben eszmetörténeti munkákkal (*A szerb liberalizmus értékvilága – 212–229. o.*) Valamelyest ilyennek tekinthető maga a kötet bevezető tanulmánya is: *A nemzeti legitimáció és a magyarsággép historiográfiai elemei a horvátoknál, a szerbeknél és a bosnyákoknál – 9–27. o.* Helyet kaptak olyan tanulmányok is, amelyek egy elfelejtett, úgyszólván kihalt diszciplína, a magyar balkán-politikai kutatások keretébe sorolhatók. (*A magyar balkán-politika módosulásainak indítékai az 1870-es évek elején – 193–212. o., A nemzeti küldetés magyar és horvát értelmezése: Kállay Béni és Franjo Rački – 122–133. o., illetve a teljes bosnyák blokk.*)

Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy kötetben szereplő tanulmányokat nehéz egyetlen műfajba besorolni. A legközelebb talán magának a szerzőnek a kötet előszavában adott meghatározása áll, amely szerint *a tanulmányok az 1848-as forradalomtól az 1880-as évek közepéig vizsgálják a délszláv–magyar együttélés és szomszédság politikai feltételrendszerét.* (7. o.) Ám ez a megfogalmazás, amelyet Ress Imre rá jellemző szerénységével alkalmaz írásai körülhatárolására, sem fedti teljesen a valóságot. A kötet sarkpontját valóban a polgári forradalom időszakát és a kiegyezés korát tárgyaló kapcsolattörténeti tanulmányok alkotják, amelyek a magyar, a szerb és a horvát nemzeti mozgalmak összefüggéseit és kölcsönhatásait vizsgálják. A tanulmányokban azonban ennél sokkal többről van szó. A kétoldalú kapcsolatok elemzésekor a szerző szélesebb keretekbe ágyazva folytatja vizsgálódásait. A magyar fél oldaláról a Habsburg Monarchia egésze az alap, amelyen Ress áll. A másik oldal bemutatásánál sem elégszik meg pusztán a horvát vagy a szerb törekvések és gondolkodás felrajzolásával és elemzésével, hanem kitekint a külső hatalmi feltételek alakulására is. Összességében: a koronként változó összetevőjű nemzetközi hatalmi konstellációba helyezve folytatja vizsgálódásait. És az eredmény nem marad el. Tárgyilagos, de nem szenvtelen módon, szinte empátiával tárja elénk három délszláv nemzet etnogenezisének fontosabb állomásait, és a bennük hol kisebb, hol nagyobb súllyal jelentkező magyar közreműködést. Ez a nemzetté válási folyamat szinte egy időben kezdődött a szerbeknél és a horvátoknál, míg a bosnyákok esetében eleve fél évszázados késéssel indult, és – többszöri nekifutás után – csak az 1990-es évek folyamatai vezettek „kézzel fogható” eredményre.

A kötet bevezető tanulmánya (*A nemzeti legitimáció és a magyarsággép historiográfiai elemei a horvátoknál, a szerbeknél és a bosnyákoknál – 9–27. o.*)

nagyszerű alapja az öt követő bő egy tucat tanulmánynak. A modern nemzet születésében és a nemzetállami elhatárolódásban meghatározó szerepet játszó nemzetkép-alakulás folyamatát mutatja be, magyar példa alapján. Nem véletlenül került ez a tanulmány az első helyre. Túl azon, hogy, mint említettem, megalapozza a többi tanulmányt, figyelmeztet a történész roppant felelősségére is. A 19. századi horvát történetírás negatív magyar történeti sztereotípiáinak és funkcióinak rekonstrukciója világosan mutatja annak konjunkturális politikai függőségét. (Franjo Rački, a hovát–magyar kiegyezést bíráló nemzeti liberálisok ideológusa és a kor meghatározó történetírója, korának eseményeit visszavetítette a múltba, a magyar–horvát szembenállás „örök időktől” való létezését sulykolva. Jórészt az ő műveiből merítette történeti ismereteit „a horvátok Jókaija” August Šenoa, akinek történelmi regényeit már széles néprétegek olvasták, aminek következményeit aligha szükséges bővebben részletezni). Azt, hogy ez a konjunkturális politikai függés nem korlátozódott a 19. századra bizonyítja a szerb példa. Az 1990-es évek eseményeire választ kereső szerb történelempolitikai írások ugyanis a régi sztereotípiákat felélevenítve újra a köztudatba emelték a szomszédos magyarság fenyegető képét (10. o.). Hasonló a helyzet a boszniai muzulmánok esetében, ahol a magyarsággal való történeti érintkezés néhány középkori és koraújkori eseménye a különálló nemzeti identitás megteremtésének és erősítésének eszközeként funkcionált (10. o.). Talán csak a túlzott kíváncsiság megnyilvánulása részemről, de örömmel olvastam volna, a századforduló és az azt közvetlenül megelőző időszak magyar–boszniai találkozásainak bosnyák megítéléséről is.

A tanulmányokat külön-külön olvasva is kitűnik, de együtt olvasva különösen szembeötlő, milyen jelentős volt a magyar „szerepvállalás” az egyes délszláv népek nemzeti önazonosságának megtalálásában, és nemzeti céljaik megfogalmazásában. Még akkor is vállalható ez a talán fellengzősnek tűnő állítás, ha tudjuk, hogy ez a „közreműködés” magyar részről nem feltétlenül volt tudatos. Sőt mondhatni, hogy a magyar fél hosszú ideig nem is volt tisztában katalizáló hatásával. Kiderül ez a horvátokról írt tanulmányokból is. (Kölcsönhatásokról van természetesen szó, miként a kötet címe is az, de ezek a hatások, a tanulmányok szerint is messze nem voltak azonos mértékűek).

A germán és az orosz óriás közé ékelődött, és a józanabbul gondolkodó magyarok szerint is jövőjében bizonytalan, nagyhatalmi kénynek kiszolgáltatott, veszélyeztetett magyarság, majd évezredes állami

kontinuitás tudatában – minden kódolt „hendikepje” ellenére – kétség-telenül a legerősebb és legöntudatosabb nemzete volt a Kárpát–medencének. A magyar politikai nemzet pusztá léte a fenyegetettség érzésével töltötte el a horvátokat és Pest többnyire vélt, olykor valós hatalmi ambícióival, de leginkább a közel 800 éves állami együttélés formájának felülvizsgálatának és fejlesztésének merev elutasításával nagy mértékben hozzájárult a horvátok nemzeti egységbe kovácsolódásához, különösen 1848–1849-ben. Ez a folyamat felgyorsult azt követően, hogy majd nyolc évszázados szimbiózis során először, magyarok és horvátok fegyverrel álltak szemben egymással, majd a magyar–horvát kiegyezéssel, illetve annak megkésett negatív recepciójával újabb lendületet kapva, a századfordulóra visszafordíthatatlanná vált.

A magyar szomszédtól való félelem megjelenik a szerbeknél is, igaz nem olyan markáns módon, és messze nem olyan intenzitással, mint a horvátoknál. Itt a magyarok oldaláról feltételezett fenyegetettség közel sem játszott olyan jelentős szerepet a nemzeti önazonosság fellelésében, mint a Habsburg Birodalomban élő délszlávoknál. Ez nem csoda, hiszen a szerbség fő ellenfele/ellensége a török birodalom volt, a Habsburg Monarchia is csak perspektivikusan szerepelt, mint a szerb nemzeti célok beteljesülésének majdani akadályozója. (136. o.). Ennek ellenére Kragujevac, majd Belgrád időnként feszülten figyelte Pest lépéseit. Így volt 1848–49-ben, amikor – feltehetően maga sem véve teljesen komolyan aggodalmait – a balkáni magyar terjeszkedéstől tartott, és részben ezzel indokolta a magyarországi szerbek fegyveres harcát. A 19. század folyamán azonban nem mindig tekintették Pestet potenciális veszedelemnek a szerb érdekekre nézve. Volt idő, amikor éppen a Bach-abszolútizmus után a Habsburg Birodalomban egyre nagyobb súlyra szert tevő magyarok segítségével remélték Szerbia állami önállóságát megszilárdítani, és balkáni célkitűzéseit megvalósítani (169. o.).

Amint túljutottak a szerb nemzet egybegyűjtésének első szakaszán (a Török Birodalom szerbjeinek egyesítésén), és Belgrád figyelme a második etapra, az Osztrák–Magyar Monarchiában élő szerbek felé fordul, a magyarok kétszeresen is jelentőssé válnak. Egyrészt, mert az egyesíteni kívánt szerbség jelentős része a Magyar Királyságban élt, másrészt, mert a szerbek által leginkább óhajtott, vágyott területek, Bosznia és Hercegovina élén is magyarok álltak: Kállay Béni, majd Burián István közös pénzügyminiszterek. Ráadásul az előbbi jóvátehetetlen bűnt követett el: nemzetteremtéssel próbálkozott, a bosnyák nemzet megalkotásával

kívánta kihúzni a talajt a szerb (és a horvát) nemzeti egységprogram alól. Sikertelenül.

A legaktuálisabb a bosnyákokkal foglalkozó tanulmánycsokor, amely minden bizonnyal a legnagyobb érdeklődésre számíthat. Ennél a blokknál is, akár csak a többinél megfigyelhető a gondos strukturálás. A tanulmányok egymásra épülnek, mintegy szerves folytatásai egymásnak, szinte már gyanúsán azok. Netán egy készülő monográfia előtanulmányai lennének? Akárhogy van is, egy bizonyos: a szűk 50 oldalban benne van mindaz, ami alapján értelmezni lehet a déli határainktól alig 100 kilométerre fekvő területen élő, muzulmán vallást követő boszniaiak kiütkeresését, amihez az első lépés feltétlenül a nemzeti önmeghatározás. A szemünk előtt zajló folyamat előzményeit, háttérét és napjainkra elért eredményeit mutatja be a tanulmánykötet, egyben a bosnyák egység utolsó tanulmánya (*A bosnyák nemzetudat fejlődése – 254–275. o.*) Jómagam ezt a tanulmányt többször is elolvastam, egyre növekvő elismeréssel. Nagy kár, hogy a tanulmányhoz nem kapcsolódnak jegyzetek. Igaz, a végén gazdag bibliográfiai mutató található (akár csak a kötet legvégén, amelyben a tanulmányokhoz felhasznált összes szakirodalom fel van sorolva). Aki nem rest, ott utánanézhethet a részleteknek.

A közel 300 oldal elolvasása után választ kapunk a szomszédságunkban dúló „örület” háttérére. Hideg fejjel gondolkodva hajlunk arra, hogy a '90-es évek elején kirobbant jugoszláviai háborút természetes folyamatnak tekintsük, hiszen a kérdést végletekig leegyszerűsítve és lemeztelenítve nem másról volt szó, mint egy mesterségesen félbeszakított folyamat elemi erővel történő újraindításáról és tragédiába torkolló kiteljesedéséről.

A remek stílusban megírt, választékos, olvasmányos és könnyen emészthető nyelvezetű, egyúttal magas szakmai színvonalon álló tanulmányok egy kötetben való megjelentetése igazán időszerű volt. A bő egy tucat tanulmány nagyobb része ugyan megjelent már nyomtatásban, ennek ellenére a kötetnek van létjogosultsága. Részben, mert a publikált írások nehezen hozzáférhető konferencia–kiadványokban vagy pedig külföldön jelentek meg, részben pedig azért, mert egymás mellé rakva együtt olvasva a szerbek, a horvátok és újabban a bosnyákok történetének, és az abban időnként eltérő intenzitással szereplő magyar történelemnek egy fontos szeletét világítják meg. Könnyed stílusának és világos fogalmazásának köszönhetően a kötetet nem csak a szűkebb szakmabeliek fegathatják haszonnal, de örömet lelheti benne a történelem, és különösen déli szomszédaink múltja iránt érdeklődő nem szakmai olvasó is.

LÁSZLÓ MÁRTON

Többszempon­tú kollektívizálástörténet

Dorin Dobrin­cu – Constantin Iordachi (szerk):

*Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare
a agriculturii în România (1949–1962)*

Polirom: Iași, 2005. 502 oldal

Figyelemreméltó tanulmánykötet jelent meg ez év elején a romániai kollektívizálásról. Jelentőségét az (is) adja, hogy több, a romániai magyarságot is érintő tanulmány található benne. Az 500 oldalas kiadvány a romániai kollektívizálást vizsgáló, Gail Kligman és Katherine Verdery vezet­te kutatási projekt eddigi eredményeit foglalja össze. A projekt 1998-ban indult amerikai, angliai és romániai szociológusok, antropológusok, történészek, irodalomkritikusok részvételével. A munkacsoport tagjai esettanulmányokat készítettek a vallási, etnikai, és más szempontból különböző romániai falvak kollektívizálásáról. A kötetben szereplő összefoglaló tanulmányok elkészítésére pedig elismert román történészeket kértek fel.

A kiadvány bevezető részre és három fejezetre oszlik. A bevezető rész a rövidítésjegyzéket, térképgyűjteményt, előszót és bevezetőt öleli fel. A rövidítésjegyzék a levéltárak, egyes levéltári állományok, kiadványok és a könyvben használt egyéb rövidítéseket oldja föl. A térképgyűjtemény a tárgyalt időszakban Romániában végbement közigazgatási változásokat ábrázolja (az 1950., 1952., 1960. évi közigazgatási átszervezéseket), és az esettanulmányként tárgyalt falvak területi elhelyezkedését mutatja be.

Az előszó a kutatás történetét mutatja be. A bevezető részben a kötet szerkesztői, Dorin Dobrin­cu és Constantin Iordachi a romániai kollektívizálás kutatásának elméleti kereteit és paradigmáit ismertetik, majd a témában eddig megjelent kutatásokat tekintik át.

A bevezető részt követő tanulmányokat három fejezetbe csoportosították. Az első fejezet tanulmányai a kollektivizálás országos kérdéseit taglalják. A második fejezetben lévő tanulmányok a kollektivizálást a centrum-periféria kapcsolatrendszerben vizsgálják: egy helység kollektivizálását elemzik egy nagyobb közigazgatási egység kollektivizálási folyamatának keretében. A harmadik fejezet azokat a tanulmányokat tartalmazza, amelyek a kollektivizálást mint a helyi társadalmat átalakító folyamatot elemzik.

Az első fejezet indító tanulmánya Dumitru Şandrué. Şandru a kollektivizálás folyamatát a romániai mezőgazdaság átalakulásának folyamatába helyezve elemzi az 1921. évi földreformtól a kollektivizálás végéig (1962). Megállapítja, hogy az 1921. évi földreform sok, nem jövedelmező kisbirtokot teremtett. A helyzetben az 1945. évi földreform sem változtatott, végül a kollektivizálás teremtette meg az összefüggő nagy birtoktesteket.

Robert Levy a romániai kollektivizálás első időszakának (1949–1953) történetét vázolja. Ezen az időszakon belül öt szakaszt különít el, a töréspontokat a politikai irányváltások határozták meg. A pártvezetésen belüli hatalmi harc politikai indíttatású irányváltásokat eredményezett a kollektivizálás folyamatában. Ezek függvényében változtak az éppen alkalmazott módszerek (erőszakos vagy „csupán” adminisztratív), és a „suggalt” társulási formák (kollektív gazdaság, TOZ-típusú gazdaság, mezőgazdasági társulás, stb.).

Marius Oprea a kollektivizálás 1953 és 1962 közötti időszakát mutatja be a központi döntéshozó szervek tevékenységén keresztül. A szerző három alkorszakot különít el. Az első az 1953–1955-ös közötti időszak, amikor stagnált a kollektivizálás folyamata. Az irányváltást a Román Munkáspárt 1955. decemberi kongresszusa jelentette, ahol döntöttek a kollektivizálás felgyorsításáról. A kollektivizálás hatékonyabb módszereit Galac tartományban kísérletezték ki 1955–56-ban, ezután 1957-től megkezdődött a kollektivizálás utolsó szakasza. 1957-ben főleg az adminisztratív és pénzügyi nyomás nőtt a vidéki társadalomra, az új kollektív gazdaságok szervezése a következő évtől vált nagymértékűvé. A romániai kollektivizálás hivatalosan 1962 áprilisában fejeződött be. A szerző következtetése, hogy a kollektivizálást politikai célként fogták fel, a gazdasági szempontok (ésszerűség, hatékonyság) kevésbé vagy egyáltalán nem számítottak.

Octavian Roske a kötelező beszolgáltatás rendszerét elemzi. Ennek csirái a háborúban keletkeztek, a háború után e rendszert kiterjesztették, mert a Szovjetunióval szemben fennálló élelmiszeripari szállítások

teljesítését, valamint városi lakosság ellátását ezzel látták biztosítva. A beszolgáltatási rendszer túlzott progresszivitása a vidéki tehetős gazdálkodó réteg megtörésének legfontosabb eszköze lett. De az összes egyéni gazdálkodót sújtotta, és a kollektív gazdaságokba való belépés irányába kényszerítette őket. A szerző a beszolgáltatások mechanizmusának és évenkénti változásának bemutatására a jogszabályokat, a gazdasági teljesíthetlenségének és önkényes alkalmazásának bizonyítására a parlamenthez írt kérvényeket, panaszleveleket használta fel.

Linda Miller a termőföldek korabeli tulajdonjogát, a kollektív gazdaság tulajdonába került föld jogi helyzetét, valamint a tulajdonosi jogviszony megváltoztatásának mechanizmusát elemzi. Összehasonlítja a szovjet és a román, kollektivizálással kapcsolatos törvénykezést, tárgyalja a „szocialista tulajdon” fogalmát.

Eugen Negrici a propagandairodalom szerepét vázolja a kollektivizáláshoz megkívánt hangulat megteremtésében. A kortárs írók-költők lényegében két „téma” közül választhattak, ha az irodalmi élet részesei akartak maradni: vagy a munkára, osztályharcra buzdítanak, vagy a kommunizmus vívmányait dicsőítik. Egyik legfontosabb feladatuk a vidéki társadalom szegény és tehetősebb tagjai között az „osztályharc” megteremtése és élezése volt, az irodalom eszközeivel. Ezt az irányvonalat 1952 után a parasztok „meggyőzésére” irányuló propaganda váltotta fel. A szerző elemzi a legfontosabb kortárs írók, költők viszonyulását a hatalom által diktált új irányvonalhoz.

A következő fejezet tanulmányai kisebb területi egységek kollektivizálást dolgozták fel. Constantin Iordachi a dobrudzsai kollektivizálást elemzi (az 50-es években Galac tartomány). Az itteni kollektivizálás fontosságát az adta, hogy itt kísérletezték ki a módszereket, alkalmazott technikákat az országos szintű kollektivizálás harmadik, végső hullámához. Ismerteti a terület történetét a középkor végétől, kitér az etnikai viszonyok, a földbirtok-szerkezet átalakulására, a román államépítés és etnikai homogenizáció történetére. Ezután átfogóan elemzi a tartomány kollektivizálását. Az esettanulmány tárgya Jurilovka falu, különös hangsúllyal a tulajdon- és társadalmi viszonyok átalakítására. Munkájában más tanulmányokban nem használt forrásanyag a Szabad Európa Rádió Budapesten őrzött archívuma.

A bánáti Tomnatic helység kollektivizálását Smaranda Vultur vizsgálta. Taglalja az új elit (gazdasági- és pártelit) származását, a pozícióba

kerülésük körülményeit, működésüket. A tanulmány bővelkedik idézetekben, különösen a közlők frappáns megfogalmazásaiban.

Gail Kligman a máramarosi Ieud helység kollektivizálását elemzi. Ismerteti a helységben a háborút követő éhínség időszakát, a beszolgáltatás nehézségeit. A szerző az interjúalanyok idézeteivel szemlélteti a beszolgáltatás elszegényítő hatását, és taglalja a munkamorál megváltozását a kollektivizálás nyomán.

Virgiliu Țărău Kolozs tartomány két rajonját (Enyed, Torda), és azokon belül két község (Torockó, Muzsnaháza) kollektivizálást hasonlítja össze. Rajoni szinten azt vizsgálta, hogy a kollektivizálási stratégia központi szintű megváltoztatása hogyan változtatta meg a rajoni kollektivizálási gyakorlatot, és ez hogyan befolyásolta a helység szintű kollektivizálást. (Például az Enyed rajoni pártvezetés nyomást gyakorolt a muzsnaházi Néptanácsra, hogy jómódú, hozzáértő gazdákat válasszon kollektív vezetőségnek.) A szerző következtetése szerint a kommunista hatalom kihasználta a helyi közösségen belüli ellentéteket a kollektivizálás megvalósításában. A kollektivizálásra irányuló helyi kezdeményezések pedig egyes helybeli kommunista párttagok politikai legitimizációját szolgálták a felsőbb szervek felé.

Oláh Sándor munkájában röviden vázolja a Magyar Autonóm tartomány megalakulását, az azt követő lakossági és értelmiségi reakciókat, és a magyar-román viszonyban történt változásokat. Ezt követi Udvarhely rajon rövid leírása, a földrajzi-gazdasági jellemzők vázolása. Oláh ismerteti a kollektivizálás irányváltásait, módszereit rajoni szinten. Kitér a kulák-névjegyzékek összeállítására, és a kulákokkal való szolidaritás eseteit is ismerteti.

Răzvan Stan és Michael Stewart tanulmányukban Polyán (Poiana Sibiului) hegyvidéki település juhászok lakosságának ellenállási technikáira összpontosítanak. Mivel a hegyvidéki pászortelepüléseken a beszolgáltatást a juhok száma alapján vetették ki, érdekes technikák alakultak ki ennek kijátszására. A kulákokká minősített helybeliek nagyrésze pedig a bizottság tagjainak lefizetésével került le a kulák-névjegyzékekről.

Dorin Dobrinu a moldvai Dărăbani helység kollektivizálását elemzi. Munkájában foglalkozik a helyi vezetők társadalmi és politikai összetételével, a kollektivizálás során alkalmazott propagandamódszerekkel. (Például: a jövedelemosztáskor gabonával megrakott, feldíszített teherautók érkeztek a kollektív tagok házaikhoz, hogy a falubeliek lássák, mekkora jövedelemhez jutnak a kollektív tagjai. A dolog szépséghibája az volt,

hogy éjszaka visszaszállították a gabona nagyrészét.) A szerző tipologizálja a nyomásgyakorlás technikáit, a forrásként használt iratokat leírja és elemzi.

Az utolsó fejezet esettanulmányokból áll. Katherine Verdery Bencenc (Aurel Vlaicu) helység kulák-névjegyzékének összeállítását, és az ezt összeállító helyi hatóságok stratégiáit elemzi. Összeveti a kulákok kérvényeit és a kulákokról készült jellemzéseket. Elemzi, hogy milyen érvrendszert használtak a kulákok kérvényeikben. Következtetése, hogy a kulákká minősítettek át kellett vegyék a párt (osztály) szemléletét, logikáját, és nyelvezetét. Majd ismertet pár modellt, ahogy a hatalom helyi képviselői viszonyultak a kulák-névjegyzékek összeállításához, illetve olyan alkukat vagy kapcsolatokat, amelyek révén egyeseknek sikerült felmentetni magukat a kulákság alól.

Călin Goina nagyszülei falujában, az Arad megyei Újszentannán veszi górcső alá a kollektivizálást. Ez egy vegyes etnikumú település volt volt, amelynek kollektív gazdaságát – a szóbeli visszaemlékezések szerint – a német nemzetiségűek részvétele tett virágzóvá. A szerző évenkénti bontásban, táblázatokkal mutatja be a „kollektív” földterületének és tagságának alakulását. Az évenkénti terméseredményeket grafikonnal ábrázolta, a kiugróan magas termésátlagokat valótlannak minősítette. A nagy, a kollektivizálás előtti időszak termésátlagait meghaladó gazdasági eredményeknek köszönhetően ez a közös gazdaság egy reprezentatív mintagazdasággá vált. A „kollektív” tisztálkodóhelyiséget, klubot, saját üdülőt épített, valamint óvodát a „kollektívben” dolgozók gyerekeinek. A „kollektív” sikeressége miatt egy viszonylagos önállósággal rendelkezőt a megyei vezetéssel szemben, például abban, hogy a hivatalos ideológiától és gyakorlattól eltérő módon szervezhette meg a munkarendjét. (Például a kapásnövény-táblákat a tagok egyénileg művelték, a termés egy meghatározott részéért.)

Puiu Lățea esszéjellegetű írásában a „kollektívbe” való belépés során az Olt megyei Dobrosloveni-i lakosok hatalommal megkötött alkuit, a pártszervezők és a gazdák közötti kommunikációs helyzeteket elemzi. Egyik érdekes forrásanyagát azok a belépési űrlapok képezik, melyekre a helybeliek kitételeket is tettek arra vonatkozóan, hogy mi a feltétele a belépésüknek. A szerző elemzi ennek az alkujellegetű cselekménynek az indítékait, funkcióját.

Bodó Juliánna a korondi kollektivizálás során a személyes meggyőzés kapcsán kialakult kommunikációs helyzetekről, a kettős viselkedés- és

beszédmod, a kettős értékrend kialakulásáról és működéséről ír. Elemzi, hogy a falu marginalizált elemeinek hatalmi helyzetbe kerülése hogyan borította fel a közösség addigi értékrendjét és viselkedési normáit.

Liviu Chelcea írásos források és interjúk alapján a Ialomița megyei Reviga község kollektivizálást taglalja. Taglalja a helybeliek ellenállási kísérleteit, a hatalom embereinek brutalitását, a kulákok kifosztását, az emberek ragaszkodását a tulajdonukhoz, és a róla való lemondás fájdalmát. Végül sorra veszi hogy a kollektív gazdaság miben változtatta meg a község lakóinak életét (életmód, munkaszervezet), és hogyan értékeli utólag a helybeliek a kollektív gazdaságot.

Cătălin Augustin Stoica tanulmánya a Vrancea megyei Vadu Roșca és Nănești helységekbeli kollektivizálást elemzi. Ismerteti a megvesztegetés technikáit, a központi hatalomhoz hű helyi pártklientúra kiépítését és működését, az új hatalom szerkezetét és jellemzőit.

A kötet végén a Dorin Dobrinicu és Constantin Iordachi által összeállított romániai kollektivizálás bibliográfiája található (ebben érdekes módon szerepel Závada Pál: Kulákprés című, a magyarországi Tótkomlós helység társadalmi átalakulását taglaló kötet is). A bibliográfiát a szerzők ismertetése, majd név- és helységnévmutató követi.

A kötet mérföldkő, modell és etalon egyben. A kötet első fejezetének tanulmányai leírják a kollektivizálás országos történetét, azt az országos keretet, amellyel eddig adós volt a romániai történetírás. Másrészt esettanulmányai többféle modellt is bemutatnak, amelyek segítségével más rajonok, illetve helységek kollektivizálása is kutatható a jövőben. És mindezt olyan színvonalon, amely a további kutatások számára viszonyítási mérce. A kötet jelzi a jelenlegi romániai (és romániai magyar) kollektivizálás-kutatás magas színvonalát, és érzékelteti egy új, korszerű ismeretekkel felvértezett, társadalomtudomány-kutató nemzedék térnyerését.

GAUCSÍK ISTVÁN

Gondolatok a szlovákiai magyar katolikusság szervezettségéről

A szlovákiai magyar katolikus közösség múltjáról és jelenéről – annak ellenére, hogy néhány részproblémával jelenleg több szerző foglalkozott – lényegében hiányoznak a tudományos megalapozottságú, nagyobb ívű elemzések és felmérések.¹ Ezért kell kiemelni a Fórum Kisebbségkutató Intézet gondozásában megjelent *Magyarok Szlovákiában* c. kötetet, amelynek egyes tanulmányai teret szentelnek a magyar katolikusok önszerveződési formáinak, kulturális és oktatási intézményeinek, szervezeteinek is.² Ez a kötet örvendetes vállalkozásnak tekinthető, hiszen a magyar kisebbség jelenkori, 1989 utáni történetének, állapotának a felmérését szintén céljául tűzte ki. A magyar katolikussággal Herdics György és Zsidó János írása foglalkozott.³ Az a tény, hogy Molnár Imre 1998-as áttekintése után végre megjelent egy újabb, az elmúlt 15 év kisebbségi történéseivel foglalkozó munka, mindenfé-

¹ Néhány érdekesebb új munka: Menyhárt József: *Egyház és nyelv (A katolikus egyház nyelvpolitikája Szlovákiában)*. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003. 2. sz., 3–30. Lampl Zsuzsanna: *A dél-szlovákiai magyar és szlovák fiatalok vallásossága*. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2005, 2. sz., 87–108.

² Fazekas József – Hunčík Péter (szerk.): *Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Összefoglaló jelentés a rendszerváltástól az Európai Unió csatlakozásig*. I. kötet, Somorja–Dunaszerdahely 2004.

³ Herdics György – Zsidó János: *A római katolikus egyház*. In: *Fazekas–Hunčík* 387–395. (az elektronikus változatot használtam: http://www.foruminst.sk/publ/egyeb/magyszlovban/magyszlovban_herdicszsido.pdf). Valójában változtatások nélküli formában lett közzé téve a somorjai 2005. október 28. Értelmiségi Találkozó vitaanyagának részeként. Vö. *A szlovákiai magyar kultúra helyzete. Gyorsjelentés és vitaanyag* (forrás: www.foruminst.sk)

leképpen üdvözlendő.⁴ Egyrészt továbbgondolásra és újabb kutatások indítására, másrészt kritikus önreflexióra serkent. Röviden a szerzőpáros tanulmányával foglalkoznék, mivel többször olyan kérdéseket feszegetnek, illetve néhányra nem válaszolnak, amelyek szerintem érdemesek az eszmecserére, vitára.

A kiindulópontok (a reformátussággal való összehasonlítás, a többségi egyházmegyékhez való tartozás, egyfajta specifikus helyzet sugalmazása, amikor a többi határon túli magyar katolikusokra utalnak) véleményem szerint a kötet irányvonalát tekintve nem helyénvalók, hiszen közösségen kívül álló adottságok. Ezek a megállapítások közismertek, nem visznek el bennünket az önszerveződési és érdekvédelmi formák, működési struktúrák mechanizmusainak a feltárásához. Azt sugallják, hogy a lélekszámában jelentősen nagyobb közösség, a magyar katolikusok, a kisebb lélekszámú, más egyházi hagyományokkal, szervezeti rendszerrel rendelkező reformátusokkal szemben a szervezettség alacsony(abb) fokán állnak.

Ami a koncepcióból hiányzik, az a *folytonosság* problémájának és akadályainak vizsgálata. Egyértelmű, hogy a magyar kisebbség története 1918-tól a többség kisebbségpolitikai gyakorlata⁵ által okozott törésvonalak miatt az újrakezdések története. A múltban és a jelenben a folytonosság rekonstruálásának meg-megújuló igényével találkozhatunk, amely a vállalt közösségépítés irányába mutat(hat). Nos, ezekre, mégha vázlatosan is, de több példa felsorolása az 1918 és 1938 közötti időszakról, éppen a jelenre figyelve, a mintakövetés céljából, elmarad (pl. a keresztényszocialista politikai érdekvédelem, egyházi szervezetek, gazdasági, kulturális, oktatási, ifjúsági egyesületek). Ez lehetett volna az a pont, amely összehasonlítható lehetne az 1990-es évek szervezeti irányultságával, azaz a magyarországi „anyaszervezetekhez” való kapcsolódás jelenségével (Katolikus Ifjúsági Közösségek, Háló Egyesület, Szlovákiai Magyar Pax Romana).

A másik problémakört az *érdekvédelem* szervezetei és dokumentumai alkotják. Fel lehetett volna sorolni dátumszerűen az egyes tiltakozó beadványokat, memorandumokat (itt merül fel az ilyen jellegű iratanyagok

⁴ Molnár Imre: *A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában*. In: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. kötet, Budapest 1998. 207–257. Korábbi áttekintésre uő.: *Vallás és egyház a szlovákiai magyarság életében*. In: *Egyházforum*, 1991, 3. sz., 89–101, 4. sz. 105–120. p.

⁵ A hitélet nyelvhasználati nehézségeire: Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony 2000. 90–91. p.

dokumentálásának fontossága és az archiválás szükségessége!). A másik dolog a döntéshozó helyekből, tisztségekből való részesedés vagy kizárótlóság kérdése, tehát hogy a tárgyalat időszakban a magyar papok mely szlovákiai katolikus szervezetekben, bizottságokban kaptak/kaphattak helyet és a kisebbségi katolikuság érdekvédelme ezeken a fórumokon mikor, milyen körülmények között jelenhetett volna meg. Az önálló, autonóm magyar püspökség körüli eseményeket, előzményeket és a megszületett dokumentumokat részletesebben be lehetett volna mutatni (így az 1990-es és az interneten is hozzáférhető 2001-es memorandumot). A magyar katolikus oktatásügyet pedig szerintem azért a szerzők alábecsülték (az „iskolák száma és jelenléte csak jelképesnek mondható”). Az egyébként gondolatébresztő munkára, amely sajnos pesszimista végszóval zárul és önfelmentő érvekkel operál, nagy szükség volt. Mégha csak kilenc oldalon is, de hiányosságai ellenére (pl. nincsenek hivatkozások) tükröt mutat a magyar katolikusok jelenlegi helyzetéről.

* * *

A magyar kisebbségi intézményrendszer fő jellemzőiről Tóth Károly készített beszámolókat.⁶ Következtetéseiinek egyik lényeges eleme, hogy ez a nem teljes, de teljességre törekvő, etnikailag zárt rendszer döntően kulturális és oktatási meghatározottságú szervezetekből áll. A kulturális szervezetek aránya 2001-ben 88,6%-ot, az oktatásiaké 12,6%-ot tett ki. Ezek között „elenyésző” volt az egyházi szervezetek száma. A 2003. évi felmérés során a vizsgált minta a következő képet mutatta: a kulturális beállítottság továbbra is domináns maradt, a szervezetek 68,5%-a a kultúra területén tevékenykedett.

Ezeket vizsgálva megfigyelhető, hogy 2004-ben az elsődleges tevékenységi körük szerint, tehát deklarált és demonstrált céljaik alapján, a „civil szektorra jellemző” területen belül (az érdekvédelem és a közélet mellett) az egyházi szervezetek száma „riasztóan alacsony” volt, csak 1,7%. A másodlagos tevékenységi kör kategóriáját figyelembe véve, amely az egyéb jellegű tevékenységeket⁷ tartalmazza, a szám kicsit emelkedik, de

⁶ Tóth Károly: *A szlovákiai magyar régió kulturális intézményrendszere*. In: Blénesi Éva – Mandel Kinga – Szarka László (szerk.): *A kultúra világa. A határon túli magyar kulturális intézményrendszer*. Budapest 2005. 34, 36. Uő.: *A magyar intézményrendszer fejlődése*. In: Fazekas–Hunčík 251, 255, 256.

⁷ „Ez akár meghatározó is lehet egy kisebbségi szervezet életében, csakhogy ideológiai és egyéb megfontolásokból elsődlegesen nem ilyen arculatú szervezetnek tekintí magát”. Tóth Károly: *A szlovákiai magyar régió ...* 37. p.

így is kis értéket ér el (3,3%).⁸ A katolikus szervezetek száma és megoszlása ebből a felmérésből nem ismert, azonban ez az állomány a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézetének adatbázisa és egyéb internetes állományok alapján nagyjából összeállítható (egy terepfelmérés kellene, hogy aktualizálva legyenek az adatok, illetve hatékonyságmérési vizsgálatokra is szükség lenne).⁹

A szlovákiai magyar katolikusság szervezeti struktúrája igencsak alul-reprezentált és egyoldalú, ezért támogatásra és fejlesztésre szorul. Nincsenek összesített és aktualizált adatok, ezért az alábbiakban csak óvatos következtetéseket tehetek.

Az alapok és alapítványok szervezeti formája nagyon foghíjas. Összesen csak 5 szervezet sorolható ebbe a kategóriába. Mindegyikük az 1990-es évek folyamán alakult, csak a két legfontosabb, a budapesti székhelyű Pázmány Péter Pappnevelési Alapítvány és a Jópásztor Alapítvány lép túl helyi/regionális igényeken, fontos közösség-szervező és érdekvédelmi feladatokat vállaltak fel, és hosszú távon igyekeznek programokat támogatni.

Az egyházi sajtó esetében struktúráról egyáltalán nem beszélhetünk, fejletlennek és tagolatlannak tekinthetjük. Csak egy hetilap van, a Remény. Ennek felépítése, információ-megoszlása, médiastratégiája és a Remény-olvasók igényei külön vizsgálatot érdemelnének. Az egyes plébániaközösségek több lapot kiadhatnak, sokszor kétnyelvűeket, ezeket érdemes lenne lajstromba szedni. A további lapok esetében nehéz megállapítani, hogy még melyek léteznek, melyeknek biztosított a megjelenésük. A könyvki-

⁸ Az 1,7% és a 3,3% az összes magyar egyházat tartalmazza.

⁹ Az adatbázisok elérhetősége: a www.magyar.sk (ezen keresztül a FKI adattára), www.martonaron.hu/html/kultura/kereso.php, Határon Túli Magyar Kulturális és Közművelődési Intézmények Kutatási Adatbázis). Jól hasznosítottam a www.kik.sk oldalán lévő adatokat is. A tevékenységi kör alapján ezeknek a szervezeteknek nemcsak egyházi, hanem közművelődési, kulturális, hagyományörző stb. funkcióik is vannak, ill. az egyházi jelleg a további tevékenységek kategóriájában nyilvánul meg. Több, a Csemadok keretén belül működő népdalkör, énekcsoport is feltüntette az egyházi tevékenységi kört, de ezeket kihagytam, ugyanúgy néhány egyéb község- és közösségfejlesztéssel, énekkal, zenével foglalkozó és célirányosan szociális-karitatív tevékenységet kifejtő szervezetet. Teljesen feltérképezetlenek és nincsenek aktualizálva a katolikus hitbuzgalmi csoportosulások vagy pl. a magyarországi házashétvége mozgalomban résztvevők száma. Nagyon érdekes adatokat tartalmaz a Keresztény Ifjúsági Közösségek portálja (www.kik.sk), ezeket azonban már terjedelmi okoknál fogva sem tudtam elemezni. Mindezenre ez lehetne az egyik kutatási irányvonal. Sok intézményt a google-keresőn azonosítottam.

dás is külön felmérést igényelne, mindenesetre a Glória jobban „láttathatná magát”.

A cserkészlet külön csoportba sorolható. Egy tudatosan kialakított struktúráról van szó, amelyben az egyes csoportokat/capatokat fokozatosan építették ki. Ezt a hálót, a koordináló-szervező feladatokat vállalva a Szlovákiai Magyar Cserkészszövetség fedi le. Érdeemes megnézni a csapatalakulás 1990–2000 közötti időbeli síkját. Az összes csapat 56,25%-a (27) 1990 és 1993 között jött létre, ami azt jelzi, hogy ez a szervezeti fajta már nagyon hamar kialakította alapjait. Az 1994-től kimutatható szervezeti alapítási igyekezet visszaesése, 2000-ig évi 2–3 alakulás, nem tekinthető negatív tendenciának, csupán a fennálló struktúra kisebb arányú bővítésének, elsősorban vidéken.

1. táblázat

<i>A megalakulás éve</i>	<i>Az összes csapat száma</i>	<i>A település neve</i>
1990	1	Komárom
1991	8	Pozsony, Rimaszombat Várkony, Nagykapos, Érsekújvár, Palást, Dunaszerdahely, Egyházfa
1992	10	Szepsi, Zseliz, Bős, Kassa, Pozsonypüspöki, (h. n.), Kürt, Nagymegyer, Fél, Ipolyság
1993	8	Udvard, Királyhelmece, Szimó, Szőgyén, Bátorkeszi, Marcelháza, Vágkirályfa, (h. n.)
1994	2	Balony, Bálindal
1995	2	Léva, Csenke
1996	2	Ipolyfödemes, (h. n.)
1997	1	(h. n.)
1998	3	Nádszeg, Szentpéter, (h. n.)
1999	2	Deáki, Csicsó
2000	3	Tardoskeda, Bény, Kéménd
Összesen	42**	

Forrás: www.cserkesz.sk

* A (h. n.) – jelzés arra utal, hogy a forrásban nem tüntették fel a település nevét.

** Megjegyzés: 3 csapat (Nyitraegersze, Csallóközcsütörtök, Fülek) az alakulás dátuma nélkül szerepelt. A székhely és az alakulás évszáma nélkül még 3 csapat volt az adatbázisban, így az összesített adatok szerint 48 csapat működött.

Öröndetes tény az egyházi énekkarok és kórusok jelenléte, amely a cserkészlet mellett a katolikus ifjúság aktivizálódásának régi-új területének tekinthető. Továbbá a kulturális, közművelődési, hagyományörző szervezetek csoportja jelenti azt a halmazt, amely az ifjúságpolitika és kultúraszervezés szempontjából erőteljes(ebb) fejlesztésre szorul. Nehéz jellemezni, mert a taglétszám, a bevont/bevonható személyek számát tekintve változó, a néha nehezen megfogható, amorf szervezeti csoportosulásokról (pl. az Antiochia-csoportok, Cursillo-mozgalom) alig vannak értékelhető statisztikai adatok. Kb. 4–5 szervezet tartozhat ide, bár ez a szám még továbbiakkal bővíülhet. Két olyan nagyobb szerveződés van, amelyek alszervezetei hatékony közösségszervező munkát fejtenek ki: a Keresztény Ifjúsági Közösségek (KIK) kiépített csoportjai és a magyarországi Háló Egyesület szlovákiai szervezete.¹⁰

A képző- és oktatási intézmények kérdésköre külön tanulmányt érdemelne. Ezen a helyen csak néhány megállapítást tennék. Hosszú ideje fennálló súlyos problémát orvosolnak azok a szervezetek (Szlovákiai Magyar Hitoktatási Központ, Mécs László Központ, Egyházzellegi Lelki-gyakorlatos Ház), amelyek a hitoktatás és továbbképzés, illetve a vallási élet minőségi javítását tűzték ki célul. Sajnos nincs rátekintésem ezekre a kezdeményezésekre, mindenesetre leszögezhető, hogy ezek azok, amelyek köre még bővíthető, fejleszthető lehetne. A katolikus magyar oktatási hálózat elemzése nagyobb teret kívánna (összehasonlítás az állami szektorral és a többi felekezeti iskolával, az utánpótlás kérdései, pedagógushiány, a fiatal pedagógusok elhelyezkedési nehézségei, a magyarországi katekéta diplomák körüli elfogadtatási „hercehurcák” Szlovákiában, a gyermeklétszám csökkenése, amely szinte mindegyik iskolatípust érinti, anyagi eszközök korlátozottsága stb.).¹¹ Számomra az az érdekes, hogy

¹⁰ Az KIK 300 taggal és 50 segítővel dolgozik, lelkigyakorlatokat, ifjúsági és művelődési programokat szerveznek. A Háló taglétszáma 700, a kisközösségek segítségével foglalkozik.

¹¹ 2003-ban a magyar egyházi óvodákban 107 gyermek volt, az összes szlovákiai egyházi létszám 15,92%-a. Az alapiskolákban 1134 gyermek tanult, az összes szlovákiai 4,49%-a. A gimnáziumokat 709 diák látogatta, ez az összes egyházi intézményen belül 5,68%-ot tett ki. Vö. Dohányos Róbert – Lelkes Gábor – Tóth Károly: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Szlovákiában 2003*. Somorja–Dunaszerdahely 2004. 104, 106, 109. A magyar oktatásügy általános helyzetére László Béla: *A magyar oktatásügy*. In: *Fazekas–Hunčík*. 183–246. (www.foruminst.sk/publ/egyeb-magyszlovban/magyszlovban_laszlo.pdf)

1995-tel mintha lezárultak volna az iskolaszervező kezdeményezések és stabilizálódott volna (?) ez a rendszer (a komáromi gimnázium csak 2000-ben jött létre). Rendkívül riasztónak tűnik az egész hálózat sebezhetősége: különösen az 1–4. évfolyamú kisiskolák veszélyeztetettek a diáklétszám nagy arányú csökkenése miatt.

A vázolt problémakör további kutatásokat igényel.¹² Remélhetőleg a Fórum Kisebbségkutató Intézet által a szlovákiai magyar kultúra helyzetét részletesebben taglaló, 2006 végéig elkészítendő munkaanyagba a katolikusokról is egy kibővített, felfogásmódjában új tanulmány kerülhet.

¹² Ugyanakkor a kérdéssel kapcsolatban felmerül a szlovákiai magyar humán beállítottságú katolikus értelmiség felelőssége is. Magyarán, mennyire tudná (akarná) segíteni ezeket a szervezeti kezdeményezéseket és milyen szerepet játszana ennek a szférának a fejlesztésében? Ezt a borúlátást sugalmazó megállapításomat arra a tapasztalatra alapozom, hogy elég hosszú időmbe telt, amíg „használható” információkat tudtam szerezni az 1993-ban alakult, magyarországi kapcsolathálókat kiépítő(?) egyetlen katolikus értelmiségi egyesületről, a Szlovákiai Magyar Pax Romana egyesületről. Néhány régebbi adatot találtam az interneten, de a gyakorlati tevékenységről nincsenek információim, a belügyminisztérium egyesületeket feltérképező adattárában sem található. Gyanítom, hogy az egyesület ténylegesen már nem is működik. Gyurgyík László egyik régebbi áttekintésében a kisebbségi magyar katolikus értelmiségi önreflexió dilemmáit, ezen réteg kialakulatlan-ságát és a kezdeményezőképeség buktatóit is feszegette. Többek között így írt: *„A megfelelő struktúrák, intézmények, szervezetek kialakítása továbbra is sürgős feladatot jelent. Hiányzik a magyar keresztény fiatalok szervezete, a világi keresztény sajtó, a keresztény értelmiségiek mozgalma. Nem elhanyagolható az olyan vállalkozások elősegítése, melyek keresztény jellege nem a vállalkozás tárgyában mutatkozik meg elsősorban, sokkal lényegesebb, hogy a vállalkozói magatartást keresztény értékek határozzák meg”*. Érdemes lenne megvizsgálni a jelenlegi helyzetet. Lásd Gyurgyík László: *Katolikus magyarok Szlovákiában. A katolikus egyház helyzete Szlovákia magyarlakta területein*. In: *Regio*, 1991, 3. sz., 130–139. A legelső, Fórum Intézet által szervezett párkányi értelmiségi találkozón 2004. szeptember 24-én Szarka László nem véletlenül vetette fel, hogy hiányolja a magyar papok részvételét. Az már egy másik kérdés, hogy léteznek-e működő kapcsolatok a liberális és katolikus értelmiség között.

GYÖRGYBÍRÓ-SZABÓ ANDRÁS

Volt egyszer egy Felvidék

Gulyás László: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*

Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest 2004.

A régió kifejezés ma gyakran használt divatos szó. Használják országos és helyi politikusok, újságírók, közgazdászok, történészek, geográfusok, projectmenedzserek, és még hosszan lehetne a listát folytatni. A régiók keletkezésével, kiformalódásával, fejlődési pályájuk alakulásával, az ezeket befolyásoló tényezőkkel az ún. regionális tudomány foglalkozik, mely a közgazdaságtudomány, a történelemtudomány és a földrajztudomány hármas határvidékén született meg. Ennek megfelelően a regionális tudomány művelői a közgazdászok, a gazdaságtörténészek és a politika- és társadalom-földrajzosok közül kerülnek ki. A tudományterület nemzetközi szervezete, a „Regional Science International”, 1952-ben alakult meg. Magyarországon a tudományág hazai úttörői 1984-ban hozták létre az MTA Regionális Kutatások Központját. Az elmúlt 20 évben a magyar regionális tudomány rohamléptekkel fejlődött. A 90-es évek végén a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán Buday-Sántha Attila vezetésével megalakult a Regionális Doktori Iskola.

A recenzált kötet Gulyás László ezen doktori iskola keretei között megírt és 2003-ban megvédett PhD-disszertációjának bővített változata. A kötet számokkal leírható mutatói elmélyült és kiterjedt kutatómunkáról tanúskodnak: terjedelme 16,5 ív, 831 lábjegyzet, 410 tételből álló irodalomjegyzék, továbbá 51 ábra és 28 térkép segíti a szerző mondanivalójának jobb megértését.

A szerző az első fejezetben az Osztrák–Magyar Monarchia strukturális jellemzőit elemzi. Véleménye szerint a 19. században a Monarchián belül három irányból indult meg a regionális fejlődés. Egyrészt a területiális elkülönülésre törekvő különféle nemzeti programok, másrészt az uralkodó elit által megkísérelt átszervezések, harmadrészt pedig a gazdaság önfejlődéséből adódó területi különbségek kialakulásai mutatnak a régiók megszületésének irányába. Látszik, hogy Gulyás László a történészek céhéből érkezett a regionális tudományba mivel e fejezetben belül nagy részletességgel foglalkozik a nemzeti programokkal, azaz a Monarchia nemzetiségi problematikájával. Felhívja a figyelmet arra, hogy a Monarchia a századfordulón a világ negyedik legnépesebb nagyhatalma volt, de ez a népesség 11 különböző nyelvet beszélő nemzetre/kisebbségre tagolódott. Ráadásul a két uralkodó nemzet – a német és a magyar – az összlakosságnak kevesebb, mint az 50%-át adta. Megállapítja, hogy a Monarchia osztrák felében – a Lajtántúl - a tartományi tagozódás nem felelt meg a nemzeti tagozódásnak, ugyanekkor a Monarchia magyar felében – azaz a történelmi Magyarországon – a magyar uralkodó osztály a nagy létszámú nemzetiség jelenléte ellenére az országot egységes nemzeti állammak tekintette. Felfogásuk szerint Magyarország különböző nemzetiségei politikai szempontból egyetlen nemzetet alkotnak, az egységes magyar politikai nemzet tagjai.

A második fejezet a kisnemzeti széttagoltsághoz vezető utat – az első világháború (1914–1920) és azt követő versaillesi rendezés 1919–1920 időszaka – mutatja be. Az angolszász szakirodalom feldolgozásával sorra veszi a Monarchia megcsonkításának, átszervezésének és feldarabolásának különféle forgatókönyveit. Ezzel párhuzamosan kitér a kisnemzetek – a délszlávok és az ún. csehszlovák emigráció – hadicéljaira is. A fejezet a Monarchia bukásával zárul.

A harmadik fejezet az 1920–1938-as időszak regionális fejlődését mutatja be a kisnemzeti széttagoltság állapotában. Szól a békekonferencia által teremtett helyzetről, amelynek fő jellemzője a nemzeti szempont irányába történő elmozdulás volt. Azonban ez nem volt teljesen eredményes, hiszen az újonnan létrejött államok (Jugoszlávia, és Csehszlovákia), illetve az újjászületett (Lengyelország) és megnagyobbodott államok (Románia) nem voltak tiszta nemzetállamok, kereteik közé jelentős számú kisebbséget zártak. Gulyás László két utódállam – Jugoszlávia és Csehszlovákia - regionális problematikáját tárgyalja részletesen, Csehszlovákia esetében bemutatja Szlovénzko problematikáját, a cseh-szlovák

viszony gazdasági és politikai vetületeit, továbbá a szlovenszkoí magyar kérdést. Különösen fontos két megállapítása, egyrészt kimondja, hogy a Csehszlovák Köztársaságban a nemzetiségpolitikát jogilag meghatározó keretek és a mindennapok gyakorlata között óriási űr tátongott, azaz a kisebbségek, különösen a magyar kisebbség a gazdasági és politikai élet területén komoly hátrányba kerültek. Ezzel a megállapításával megkérdőjelezi az 1945 utáni magyar történetírás azon sztereotípiáját, mely szerint a két világháború közötti Csehszlovákia a térség egyetlen igazi demokratikus országa volt. Másrészt tényekkel, adatokkal alátámasztva azt állítja, hogy Csehszlovákián belül a cseh gazdasági elit a prágai politikai elit teljes támogatásával saját gazdasági érdekeinek megfelelően mintegy belső gyarmatként kezelte Szlovákiát. Ez a megállapítása napjainkban egyre népszerűbbé válik az 1993 utáni szlovák történetírás körében.

A szerző által vizsgált másik utódállam Jugoszlávia, ahol szintén gazdasági jellegű adatsorokkal mutatja be a jugoszláv államon belüli regionális fejlettségbeli különbségeket. A fejezet záró részében külön foglalkozik ki a Vajdasággal. Szintén adatsorokkal és példák sorával bizonyítja, hogy a Vajdaság, mint régió fejlődését negatívan befolyásolták Belgrád politikai és gazdasági lépései.

A negyedik fejezet 1938–1945-ös időszakban a német „Új Rend” kialakulását elemzi Közép-Európában. A „Südosteuropa” és a „Neuer Plan” fogalmak tisztázásával indít, majd feltárja Csehszlovákia szétesésének és Jugoszlávia feldarabolásának gazdasági és regionális mozgatórugóit. Szakirodalmi érdekessége ezen fejezetnek, hogy egy, a nagyközönség által szinte alig ismert német űtközőállam (Prinz Eugen Gau) tervét is részletesen górcső alá veszi. Ezek után a „visszatért Délvidék” és az „önálló szlovák állam” gazdasági fejlődését vizsgálja. Figyelemre méltó azon megállapítása, mely szerint mindkét terület a háborús viszonyok ellenére komoly gazdasági fellendülést mutat a második világháború évei alatt.

Az ötödik fejezet első harmada a II. világháború utáni regionális fejlődés általános trendjeit vizsgálja, arra keresi a választ, hogy az államszocialista időszakban (1948–1990) hogyan alakult Közép-Európa regionális fejlődése. Hangsúlyozza, hogy a szocialista tábor léte, a szocialista „világpiaç” kialakítására és működtetésére tett kísérlet (lásd KGST életrehívása és működtetése) valamint a lefojtott nacionalizmus (lásd szocialista hazafiaság fogalmának erőltetése) és az ebből fakadó erőteljes határmenti izoláció a régiók fejlődését negatívan befolyásolta. A szocializmus évtizedei alatt a közép-európai regionális fejlődés teljes mértékben alárendelő-

dött a Szovjetunió gazdasági és politikai érdekeinek. A fejezet második harmada Csehszlovákia, míg harmadik harmada Jugoszlávia regionális fejlődéséről szól. A szerző bemutatja, hogy közvetlenül a második világháború után mind a csehszlovák, mind a jugoszláv politikai elit komoly kísérletet tett arra, hogy államának szláv jellegét megerősítse. Ilyen szempontból a Benes-dekrétumok, a szlovák-magyar lakosságcsere, a német kisebbség felszámolása (mindkét államban), a délvidéki megtorlások és egyéb etnikai tisztogatások ugyanazon logikai sorba illeszkednek. Szintén részletesen foglalkozik a mindkét állam regionális problematikájával. Megállapítja, hogy a szlovákiai magyar kisebbség társadalmi-gazdasági struktúrája a szocializmus évtizedei alatt kedvezőtlenebbül alakult, mint a szlovákságé. Ez komoly területi különbségek kialakulásához vezetett magán Szlovákián belül (fejllett szlováklakta területek, elmaradott magyarlakta területek).

A jugoszláv állam esetében Gulyás részletesen bizonyítja, hogy a föderatív jugoszlávizmus bevezetése azt eredményezte, hogy Jugoszlávián belül a gazdasági, a politikai és a nemzeti kérdés hármas összefonódásajött létre, ami eleve magába kódolta a későbbi súlyos etnikai konfliktusokat. Az egymással versengő nacionalizmusok – elsősorban a horváth-szerb, illetve szerb-albán viszonylatban – gazdasági téren is megütköztek.

A Vajdaság mint régió fejlődését vizsgálva Gulyás ugyanarra a következtetésre jutott a Titó-i Jugoszláviával kapcsolatban, mint a két világháború közötti jugoszláv állam esetén, nevezetesen, a jugoszláv állam diszkriminációs gazdasági és regionális politikája következtében gazdasági fejlettség tekintetében a Vajdaság egyre jobban lemaradt Jugoszlávia egyéb fejlett területeitől (Szlovénia, Horvátország).

A hatodik fejezet az 1990-es rendszerváltás utáni korszakot vizsgálja. Részletesen tárgyalja Csehszlovákia békés (vér nélküli) és Jugoszlávia polgárháborúik sorozatával járó felbomlásának folyamatát. A fejezet második felében a szerző azt a meggyőződését fejtegeti részletesen, hogy 1990 után a régiók feltámadásáról beszélhetünk. Véleménye szerint a regionalizmus egyre erőteljesebbé válik Közép-Európában. Hangsúlyozza az eurorégiók fontosságát, kiemeli azok pozitív hatását a határmenti térségekre. Konkrét példán – a Szeged központú –, Duna-Tisza-Körös-Maros Eurorégió keretében szemléltet egy lehetséges jövőbeni forgatókönyvet, mely a régió határmenti periférikus térségeinek problémáira megoldással szolgálhat.

Gulyás László könyve előszavában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy két régió – a Felvidék és a Vajdaság – hosszú- távú összehasonlító történeti folyamatelmzését végzi el. De valójában könyvében ennél jóval tovább ment, sikerült megragadnia azon hosszú tendenciákat melyek egész Közép-Európa fejlődését befolyásolták az elmúlt száz évben. Eredményei az alábbi három pontban összegezhetők:

1. Igazolta, hogy Közép-Európában egy-egy régió fejlődését alapvetően befolyásolja a régió és az adott állam viszonya. A régió fejlődése elsősorban attól függ, hogy az adott államot vezető politikai elit gazdaságpolitikája milyen szerepet oszt a régióra. Alapvetően kettő forgatókönyv lehetséges: az első forgatókönyv szerint az államot vezető politikai elit fejőstehénként kezeli a régiót, azaz gazdaságilag kizsákmányolja (a Vajdaságnak mind a két világháború között, mind a második világháború után ez a sors jutott), a második forgatókönyv szerint az államot vezető politikai elit valamilyen politikai okból megpróbálja az adott régiót fejleszteni (lásd Szlovákia mesterséges felfuttatását a szocialista érában).

2. Igazolta, hogy Közép-Európában egy-egy régió fejlődését alapvetően befolyásolja a régió lakóinak nemzeti hovatartozása. Gulyás adatok sorával bizonyította, hogy a gazdaságpolitika, a regionális politika és a nemzeti kérdés a több nemzetiségű államok esetében mindig összefonódik. Ennek leggyakoribb megnyilvánulási formája, hogy az adott állam „uralkodó nemzete” saját gazdasági és politikai érdekeit a többi nemzet vagy kisebbség rovására igyekszik érvényesíteni.

3. Igazolta, hogy a versaillesi békerendszer Közép-Európa dezintegrációjához vezetett és hosszú távon bebizonyította életképtelenségét. Közép-Európában a több nemzetiségű államok esetében a föderatív államforma (lásd a jugoszláv és a csehszlovák példát) nem működött. Az ezen államformát választó államok politikai elitjei képtelenek voltak a regionális különbségek kezelésére.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy Gulyás László könyvét első látásra a felszínes olvasó könnyen besorolhatja az ún. „magyar sérelmi történetírás” kategóriájába, melynek legfőbb tárgya azon sérelmek felsorolása, melyek a magyarságot, különösen a kisebbségi sorsra jutott magyar kisebbséget érték az elmúlt 80 évben. Ez a könyv azonban meghaladja ezt a kategóriát, Gulyás közép-európai nézőpontból vizsgálódik, ez pedig azon megállapításhoz vezet el, hogy az egykori Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolása nemcsak Magyarország fejlődését, hanem a térség

valamennyi országának fejlődését hátrányosan befolyásolta. Úgy véljük, hogy mind közép-európai nézőpontja, mind módszertani újításai (a regionális és a nemzeti kérdés összekapcsolása) miatt Gulyás László kötete széleskörű érdeklődésre tarthat számot.

HORROR DOCUMENTORUM – VOLT EGYSZER EGY HÁBORÚ...

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Háború, irodalom

– *háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban*
(1991–2005)* –

Ezerkilencszázkilencvenegy után a volt Jugoszlávia területén lezajlott háborúk miatt más kisebbségi magyar közösségekhez képest különös helyzetben találta magát a vajdasági magyarság, illetve az akkortájt jugoszláviai magyarnak, ma pedig délvidékiek is nevezett irodalom; azaz maguk az írók. (Ez az irodalom persze már korábban is más problémákkal küszködött, mint más, határon túli társai, aminek értelemszerűen az volt az egyik legfőbb oka, hogy a titói Jugoszlávia nagyon különbözött a keleti blokk többi államától.) Az elmúlt majdnem másfél évtizedben, ha minőségében feltétlenül nem is, de terjedelmében viszonylag nagy és jól körülhatárolható korpusz jött létre e témában. Természetesen arra nincs módunk, hogy minden egyes művet megvizsgáljunk, célunk így az, hogy a legkiemelkedőbb és legtipikusabbnak mondható alkotók műveinek elemzése révén vizsgáljuk meg e témát.

Antropológusok úgy tartják, téves hiedelem az, hogy az ember először is harcolni tanult meg, s ez alapvető sajátossága lenne – előbb volt a menekülés. „Eredetileg okosabb menekülni, mint tartani a frontot” – írja Peter Sloterdijk. „Az ember, bevallottan, részben ragadozó (vadász), de nem a priori háborúzó állat”, folytatja, ám „a civilizáció folyamataiban egy ponttól kezdve érdemesebbé válik tartani a hadállást, mint

* A szerző a tanulmány megírása során Schöpflin Aladár kritikái ösztöndíjban részesült.

menekülni.”¹ Tehát rájött az (ős)ember, hogy a harc esetenként eredményesebb lehet, különösen akkor, ha egyre-másra jobb fegyvereket eszel ki. A történet a 20. században aztán a Másik szisztematikus megsemmisítésének igényéig, esetenként megvalósulásáig fajult. Hatalmas téma ez, végighúzódik az emberiség történetén, nem csoda hát, ha a művészek történetében is, akárcsak a szerelemé, kitüntetett helyet bír (bár az első barlangrajzok is inkább a lándzsára koncentráltak, mintsem a csókra). Az eredményes vadászatok és győztes csatajelenetek ábrázolásának funkciójára itt nem is térünk ki, hiszen annyira magától értetődő, mint a 20. századi, „mesterfokon” művelt háborús propagandáé. Némi általánosítással azt mondhatjuk, 1914-ig a művészet feladata a háborúk során az emberek mobilizálása volt – a hősök dicsőítése, a hazáért, nemzetért, királyért tett áldozat magasztalása, a harci erények bemutatása, a fennkölt célok ábrázolása. Nem csoda, hogy a legnagyobbak számára is hálás téma a háború: az Iliásztól és az északi sagáktól kezdve a Shakespeare-drámákon és Schiller Wallensteinján át Tolsztojjig: a csatajelenetek brutalitása, a haldoklás, azaz a legtragikusabb jelenetek felelevenítése mellett mód nyílik olyan értékek ábrázolására, mint a bátorság, az önfeláldozás, a hősiesség, a feltétlen hazaszeretet.

Az utóbbi évszázadban jelentősen megváltozott a viszonyunk a háborúhoz, ám akadnak olyan értékek, mint a bajtársiasság, a segítőkészség, az ártatlanok védelme, amelyek még ma is *érvényesek*. A gyűlölet, a megvetés, az ellenség emberségességének kétségbevonása régi *trükk*, politikailag ma már nem korrekt, ezzel szemben a suba alatt nagyon is ott van, sőt, olykor a nyilvánosságban is (gondoljunk csak Radovan Karadžić Szarajevó megsemmisítését, az ott élők legyilkolását „előirányzó” verseire). A barbarizmus, a brutalitás bemutatására ugyanakkor élethű módon kerülhet ma sor a fénykép, és főképpen a film révén. Ezen művészeti ágak megjelenése igencsak bonyolította a korábban bevett, hagyományos kliséket: a költők megénekelték a hősök tetteit, a mártírok szenvedéseit stb., a festők meg lefestették az ellenség megsemmisítését.

Ismét durva általánosítás, de mindig a saját fél magasztalása, s a másik szimbolikus megsemmisítése volt a cél, s ez a vonulat természetesen máig megmaradt. Ám a módosulások hamar megjelennek, itt csak a modern regény ősére, az örült Don Quijote kalandjaira utalunk, melynek írója, Cervantes maga is kiszuperált katona volt. A háború megjelenítése attól füg-

¹ Peter Sloterdijk: Katonai cinizmus. *EX Symposion* Ólomkatona-szám (1997) 17–18.: 71.

gően is változik, miféle tartalmat kapcsolnak a háborúzáshoz. A 19. században, Kant *Örök békéje* után annyiban is változnak a dolgok, hogy immár nem fejedelmek indítanak háborút, hanem maga a nemzetállam, azaz az állam jogává válik a háborúzás. Militáns nemzeti ideológiák jelennek meg a színen, amelyeket kvázi-tudományos és kvázi-filozófiai traktátusokkal támogatnak meg, háborús legendák és mitológiák burjánzanak el úton-útfélen. Árnyalja a képet az is, mit gondolnak arról, mi lenne a művészet feladata: a pusztá, kellemetlen és rideg tényábrázolás, esetleg útmutatás, szimbólumok gyártása, a harcosok feltüzélése, a háterszágjakban a lélek megőrzése, stb. A *szenvedés képeiről* írt esszéjében Susan Sontag feleleveníti, hogy a háborús fotók sajtótóbéli debütálása utáni időkben „egyesek sokáig azt hitték, ha a borzalmat eléggé megelevenítik, az emberek zöme végül felfogja, milyen szörnyű esztelenség a háború.”² Ez persze nem jött be. Ugyanakkor Sontag arra is rámutat, hogy „a fénykép egyetlen nyelven, potenciálisan mindenkire szól”, szemben az írott beszámolóval, „amely gondolatgazdagságától, összefüggéseinek mélységétől és szókincsétől függően kisebb vagy nagyobb olvasótábort céloz meg.”³ Tény, hogy az első világháború végén, és különösen utána gyökeresen megváltozik a helyzet az irodalmi ábrázolásokban. Hazafias és ponyva-irodalommal ugyan még mindig Dunát lehet rekeszteni, de megjelennek olyan – ráadásul igen olvasottá váló – művek, amelyek árnyalják a képet; a tömegpusztító fegyverek által félmjelzett első világháború borzalmainak leírása egyfajta fordulatot hoz (utaljunk csak Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* c. bestsellerére, vagy Céline *Utazás az éjszaka mélyére* c. regényére). Noha a világháború előestéjén és hajnalán a legjobb koponyák is, mint például Thomas Mann, a háború dicsőségét zengik, a dráma lezajlása után a kijózanodás pillanatai következnek, a borzalmak leírása mellett a pacifizmus erőteljesebb hangsúlyt kap. Igaz, nem oly sokáig, de a második világháború után ismét az árnyaltabb leírás ideje következik. Itt nincs mód ennek feltérképezésére, említsük csak meg Grass és Böll nevét, akik az *elszámolás* irodalmának nagyjaivá lesznek, a francia Robert Merle *Két nap az életjét*, a realista amerikai háborús prózát (Irwin Shaw, Norman Mailer, stb.), majd a vietnam-ellenes költészetet, és így tovább.

A korábbi időkhöz képest a 20. század abban is újat hoz a háborús irodalomban, hogy megváltozik a háború megítélése: mi is az igazságos háború, egyáltalán, igazolható-e a háborúskodás, és abban milyen szabályok érvényesek. Az e kérdésekre adott válaszok bizonyos szintig

² Susan Sontag: *A szenvedés képei*. Európa, Budapest, 2004. 20.

³ Sontag, uo., 25.

a műalkotásokban is érvényesültek. Garry Wilds idézi fel *Mi az igazságos háború?* című tanulmányában⁴ Tolsztoj *Háború és békéjéből* azt a jelene- tet, amikor a borogyinói csata után Andrej herceg összeomlik: feldúlt földjén végiglovagolva töpreng azon, mit jelent a lovagiasság, hogyan változott meg a háborúzás. A pusztítást látva rájön: „A franciák nemcsak ellenségeim, de véleményem szerint gonosztevők is.” Azaz a modern hadviselés során megszűnik a „lovagiasság”, és bevetté válik a foglyokkal való embertelen bánásmód, a felperzselés, a brutalitás. Az alapkérdésekre adott válaszok, miszerint *kinek joga a háború indítása, mik a hadviselés és a háború utáni rendezés szabályai*, filozófiai (és politikai) kérdések, itt nem térünk ki rájuk, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy közvetve érintik a művészeti ábrázolást is. Hiszen az író nyilván gondol ezekre – valamilyen pozícióban maga is van, és ettől függően gondolhatja igazságos- nak/igazságtalannak a háborút. Lehet háborúpárti, lehet pacifista, lehet teljesen kívülálló, aki mégis e témával foglalkozik. Az áldozat-művész gyökeresen másképpen fog alkotni, mint a háborúaszt istenítő, vagy az az író, aki maga is élvezettel és még nagyobb meggyőződéssel csatázik.

A háborúról szóló írások is a szépirodalomhoz tartoznak – ez első pil- lantásra elég morbidul hangzik. Akárcsak az, hogy a *háborúnak* is van *eszté- tikája*. Közismert, hogy a futurista Marinetti vagy Majakovszkij mikép- pen istenítették az erőszakot, hogy a rombolás – fasiszta, illetve szocialista – ideológiája miképpen vált esztétikai koncepcióvá is.⁵ Ennek kapcsán írta híres tanulmányában Walter Benjamin: „»Fiat ars – pereat mundus«, hir- deti a fasizmus, és mint Marinetti vallja, a háborútól várja a technikával megváltoztatott érzékelés művészi kielégítését. Ez nyilvánvalóan a tökély fokára emelt *art pour l'art*. Az emberiség, amely egykor Homérosznál az olümposzi istenek szemlélődésének tárgya volt, most magára maradt. Önelidegenedése elérte azt a fokot, hogy saját megsemmisülését elsőran- gú esztétikai élvezetként élje meg. Ez a helyzet a politika fasiszta esztéti- zálásával. A kommunizmus erre a művészet politikálásával válaszol.”⁶

Az egyik legismertebb háborús író és esztéta, a német Ernst Jünger az első világháború során azt kérdezi, mit lehet itt még egyáltalán tenni. Naplójában, az *Acélviharok*ban például lemond „a szellemi alkotásról” és

⁴ In: *Beszélő* 2004. december: 30–38.

⁵ Lásd Stanley Mitchell: Marinetti és Majakovszkij: futurizmus, fasizmus, kommu- nizmus. <http://www.c3.hu/scripta/metropolis/9704/mitchell.htm>

⁶ Benjamin, Walter: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. (ford. Barlay László) In: uo.: *Kommentár és prófécia*. Gondolat, Budapest, 1969. 333–334.

az állóháborút „sivár, kaotikus eseményként” ábrázolja. A második világháborúban Jünger már privilégiumokkal bíró tiszt. Ám nem változtat véleményén: „Semmiféle katasztrófa nem lephette meg, hiszen húsz év óta egyfolytában annak a filozófiai szükségszerűségnek adott hangot munkáiban, hogy a halált és a totális hadviselést a XX. század mindennapi élményeként kell elfogadni. Mégis, a pusztítás iránti elkötelezettséget nála a régiségbűvár téglá és habarcs iránti tisztelete mérsékelte...”⁷ Mert miközben zajlik a világegés, franciaországi „kulturkincsek” megőrzésén fáradozik. Horst Thomé Jünger kapcsán veti fel a kérdést, miképpen is lehet akkor a háborúról írni: „amennyiben engedünk a jelről szóló divatos eszmefuttatásoknak, joggal tehetjük fel a kérdést, vajon a szörnyűség minden nyelvi megjelenítése, a leírás minden kísérlete, még ha pacifista érzületből született is, nem az általános emberszeretethez való áttörés frázisaként, a világforradalom nyitányaként állítja-e elénk a háborút, és bármilyen dicséretes szándékok vezessék is, az a veszély fenyegeti, hogy ismét a háború kezére játszik, mert kiigazítja merő esetlegességét, ami a leginkább romboló benne. Ha ez igaz, akkor a nyelvnek a béke szolgálatában nem lenne szabad a háborúról beszélnie, hanem ahogy Kraus és Schnitzler gondolta, kizárólag a háború 'szótáráról’.”⁸

De akárhogy is beszélünk a háborúról, a háború szótáráról, a (háborús) irodalom mibenléte egy-egy társadalom megújulása szempontjából is kulcskérdés. Nietzsche-től egészen Jugo Vlaisavljević-ig, a szarajevói filozófusig sokan vélik úgy, hogy a háború kulturális megújulást eredményezhet – a romokon valami új, „egészségesebb” születhetik meg. A győztesek esetében ez talán egyértelmű, de mi történik a vesztesekkel? Itt csak két esetet említünk: 1945 után a német írók kulcsszerepet játszottak a felelősség tematizálásában, s a *Trümmerliteratur*, azaz a romirodalom művelői – utaljunk csak Böllre vagy Grassra – világirodalmi remekműveket alkottak. Japánban is létrejött egy új irányzat, a *yakeoto seidai*: azaz a megégett nemzedék adott új s nyers hangot a reménytelenségnek.

⁷ Bruce Chatwin: Egy esztéta a háborúban. *Nagyvilág*, XLVII. évfolyam, 4. (2002. április)

⁸ Horst Thomé: A háború és a nyelv (fordította Schein Gábor). *Enigma* (2001), 29.: 20.

Téves csatatéren

E kérdés kapcsán jutunk el voltaképpen témánkhoz: miképpen írtak a vajdasági magyar írók a kilencvenes évek délszláv háborúiról? Jünger íróként és katonaként is magasztalta a modern hadviselést – esetünkben azonban nem csupán az idő múlásáról, az értékek megváltozásáról beszélhetünk, mert a kilencvenes években akadtak szerb, horvát, bosnyák írók – és a térségbe nem kis számban érkeztek a – valamelyik féllel szimpatizáló – külföldi írók, akik még Szarajevóra is hajlandóak voltak „kilőni egy sorozatot”: ódákat zengtek a távcsoves puskáról, majd Keleten és Nyugaton az egyik fél igazát bizonygatták. A vajdasági magyarok ugyanakkor, kisebbségiek lévén, nem érez(het)ték magukénak e háborúkat – más nemzetek küzdöttek egymással nemzetállamuk létrehozásért, a függetlenségért vagy éppen az „élettérért”. A vajdasági magyarok „téves csatatérré” kerültek, mint azt Domonkos István már 1971-ben megjósolta a *Kormányeltörésben* című versében. Ilyen körülmények közepette el tudnánk képzelni egy vajdasági magyar Ernst Jüngert, aki a modern hadviselést magasztalja és hősiességről, patriotizmusról, katonai erényekről regél? A vajdasági magyar író helyzeténél fogva, létbevetttsége okán, *eo ipso* háborúellenes. Ezen nem az örök pacifizmust értjük, hanem az adott időben és térben megjelenőt. És ez már önmagában véve is strukturalja azt, mit ír(hat) egy ilyen író.

A kilencvenes évek elején, amikor a jugoszláv tagköztársaságokban is kialakult a többpártrendszer, a korábban anatómia alatt lévő problémákról is lehetett már beszélni, és sor kerülhetett a múlt újszerű feldolgozására, a vajdasági irodalomban is jelentkezett egy új irányzat, amely alapvetően a magyarok elleni 1944/45-ös atrocitásokat elevenítette fel. Az irodalmárok is bátrabban nyúltak hozzá e témához, és egyáltalán, a Trianon utáni időszakhoz. Gion Nándor a *Virágos katona* és a *Rózsaméz* után, amelyekben a második világháború kezdetéig mesélte el települése és családja történetét, megírta ezek folytatását, a világháború alatt zajló *Ez a nap a miénk*, majd az 1945-ben és közvetlenül utána játszódó *Aranyat talált* című regényét, melyekben már „bátrabban” is értelmez: előtérbe kerül a magyarkodás (legalábbis a hősoknél), etnikai sztereotípiák sora vonul fel. Az irodalmi életben felmerül az igény, hogy a társadalomrajz sokkal erőteljesebben jelenjen meg a művekben: szociográfiai mozgalom indul, s mintegy elvárás lesz, hogy a vajdasági magyarság sorsát énekeljék meg a költők, illetve: „Írók, alkossatok szociográfiai remekműveket!” S noha

kevés remekmű születik, maga az elvárás nagyon is rátelepszik a helyzetre: az írónak mint értelmiségének az a feladata, hogy közösségével törődjön, felelősséget viseljen a kisebbségi helyzetbe került magyarságért, az öncélú művészkedés illegitim. Mondani sem kell, hogy éppen azon írók műalkotásai nem sikerültek, akik ezen a nyomvonalon haladtak. De hozzá kell fűzni, hogy a háborús időkből akad olyan eset, amikor a múltbéli történet elmesélésével a szerző voltaképpen *mai* történetet mond el – például Bordás Győző *Katonaszökevény* című regénye⁹ –; ilyenkor az olvasó akár azt is érezheti, mintha ma történnének a leírtak, a történelem voltaképpen örök körforgás, minden generációval ugyanaz történik meg végül (ez esetben: mindig akad katonaszökevény, családi sors ez), s az allúzió nagyon is világos.

Mit tegyen az író?

1991-től a mai napig az egész időszakot végigkíséri a kérdés, hogy hogyan (nem) lehet írni a háború idején a háborúról. Mivel a Balkánon járunk, villantsunk fel pár délszláv példát, annál is inkább, mert a vajdasági magyar írók ezeket ismer(het)ték, hiszen a délszláv irodalom egyik leginkább kanonizált, hivatalosan elismert, az iskolákban tanított része a második világháború partizán hőstetteiről, illetve a borzalmakról szóló irodalom volt (Igor Goran Kovačić *Tömegsír* című versétől kezdve Mihailo Lalić, Antonije Isaković, Branko Ćopić munkásságán át a „réggi öregekig”, Ivo Andrićig, Miroslav Krležáig, vagy a fiatalabb, és – kevésbé vagy nem kanonizált – Mirko Kovačig, Vuk Draškovićig, stb.). A világháborús borzalmakról sokat írtak a vajdasági magyarok is (Sinkó Ervin, Fehér Ferenc, Debreczeni József és mások). Itt idézzük fel Meša Selimović emlékezéseit, amelyekben éppen az elbeszélés nehézségeire tér ki. Egy első világháborús történetet elevenít fel, melyet egy rokona mesélt neki: katonák megbeszélnek egymás közt, hogy elítélt bajtársuk kivégzésekor följe lőnek, ám egynek, aki nem a környékükről való, mégsem szólnak. Ő eltalálja az elítéltet, aki meghal, emezt viszont kínozni kezdi az egész, de nem pusztán az, hogy tudja, ő ölte meg a katonát, hanem mert a többiek nem avatták be, kizárták a körből, nem voltak iránta bizalommal. Emezeket megbüntették, őt kitüntették, de mégis belerokkant az egészbe. Selimović e történetet meg akarta írni: „Később megpróbáltam,

⁹ Forum, Újvidék, 2004.

egyszer elbeszélésben, egyszer a *Vár* című regényemen belül, hogy ezt a gazdag motívumot feldolgozzam, de mindkét alkalommal teljesen elégedetlen voltam az eredménnyel: nem tudtam elérni annak a tragédiának a mélységét, melyhez hasonlót nemigen láttam; s meglehet, leginkább az zavar, hogy gyerekkoromban ezt a történetet olyan erősen átéltem, hogy ma nem tudom visszaadni egykori forráságát.¹⁰ Korabeli példaként jól szemlélteti a dilemmákat a szerb Mirko Kovač, aki 1991-ben Szerbiából Horvátországba emigrált.¹¹ Kovač 1992 elején arról írt: „Bennem és körülöttem oly sok a görcs, pedig az irodalom könnyedség és vidámság még akkor is, ha mély metafizikával foglalkozik.” Majd: „Észrevettem, hogy fogy az iróniára és az öniróniára való képességem; régóta tudom, hogy a komolyság a legrosszabb írói tulajdonság, főképpen, ha az ember komolyan veszi saját részét a történelmi zenebonában.”¹² Azaz az emigráló író a művészetet nem a patetika terepének tartja, sem nem a nemzetért aggódók pályájának. De háborús helyzetben az író elvesztheti legjobb képességeit, és ha megszólal, esetleg beleveszhet a hisztérikus hangulatba. Írhat-e ilyenkor, s ha igen, hogyan és mit?

A vajdasági magyar írókat e tekintetben két csoportra oszthatjuk: egy idősebb generációra, akiknek nem kellett a mozgósítástól tartaniuk, illetve a fiatalabbakra, akiknek jó része elmenekült a háború elől, zömük Magyarországra. Akadhatna egy harmadik csoport is: azon írók csoportja, akik megjárták a frontot. Itt nyilván a fiatalabbakról lenne szó, de ilyenről alig tudunk – Szabó Palócz Attila megjárta a koszovói frontot, és kinyilvánította, több háborús tárgyú művet tervez, de ezeket mégsem írta meg, vagy ha igen, eddig nem publikálta őket. Jómagam 1991/92-ben a háttországban szolgáltam, több esszémben érintettem a problémát, néhány történet elmesélése révén viszont azt villantottam fel, hogyan *nem* tudom e témát irodalommal tenni. Imitt-amott érintette a háború témáját Virág Gábor (Aaron Blumm), Pressburger Csaba és Szakmány György, de nem állítható, hogy műveik a háborút helyezték volna a középpontba, illetve inkább háttországi történetekről van szó, amelyek a nyomor, a kilátástalanság képeit villantják fel.

¹⁰ Meša Selimović: *Sjećanja*. Book-Marso, Belgrád, 2002. 54–57.

¹¹ A Belgrádban maradó, szerb zsidó származású Filip Daviddal való levelezésének egy része az átmenekülő vajdasági magyarok által grüндolt és szerkesztett vesp-rémi EX Symposiumban is megjelent.

¹² Filip David – Mirko Kovač: *Knjiga pisama 1992–1995*. LIR BG – Forum pisaca, Belgrád, 2003. 5. és 11.

Mit tegyen az író a háborúval? Emeljünk ki négy jellemző hozzáállást, hiszen a későbbiekben is más-más poétikai hozzáállás bemutatásával igyekszem feltérképezni a terepet. 1992–95 között született írásában az idősebb Dési Ábel – aki megjárta Tito koncentrációs táborát, a *Goli otokot* is, az irodalomban pedig marginális figura maradt – patetikus hangon szól:

”Milyen lehet az író hite a gyászos időben?!

Sötétbe borult arccal, keserű lélekkel bár, de egyre fogyó erővel is kapaszkodni akar – egy kis reménybe.

De milyen ez a remény ilyen időben?

Gyászgarszalagos remény, ahogyan Bloch nevezi (...)

És ha így is van, ki tudja ezt a reményt megélni és elhinni e háborús időben. És főleg itt a Balkánon, amely mindig a békétlen és lázadó, és háborús világ volt.

Az író eközben mormolhatja önvádló régi szerzetesként a bűnhődést és megbocsátást kérő imát. Mert először bűnhődni kell és csak utána sok-sok szenvedés után, ha kitisztul egy kicsit az értelmünk és a szemünk, talán akkor kaphatunk egy kis megbocsátást.”¹³

A túloldalon található a behívó elől Budapestre menekülő Balázs Attilát, akinek munkáit inkább az (ön)írónia, a humor, a (posztmodern) játékoság jellemzi, még ha drámai eseményekről is van szó. Az alkotás nehézségeiről így írt Budapestről az újvidéki hetilapnak, a *Naplónak*: „Esténként pedig be is tudok rúgni egy picit. Szinte ki sem maradhat. Új regényről, nagy drámáról ábrándozom, aztán megírom a kis újságírói cikkemet. Ha jó formában vagyok, a maguk módján megrendítőek tudnak lenni ezek.”¹⁴ 1999-ben, miközben hullanak a bombák Szerbiára, és különösen megszórják Újvidéket, az ott élő Fehér Kálmán költő határozott igent mond az írásra: „A költő azonban nem maradhat néma. Gondoljunk Radnótira, Ivan Goran Kovačićra vagy Lorcára. Megölték őket, de ők nem némultak el. Radnóti versei a sírból is előkerültek.”¹⁵ Közvetlenül a bombázás után Bori Imre viszont így summázza azt, milyen volt a helyzet Jugoszláviában 1999 tavaszán: „Olvasva a jugoszláv sajtót, az írói nyilatkozatokból rendre az világlik ki, hogy a dolgozószobák csendjét

¹³ Dési Ábel: Az írói lét - háborús időben. *Üzenet* 2001/nyár: 190–207.

¹⁴ Balázs Attila: A szurdok (blues). *Napló*, 1992. dec. 30, 14–15.

¹⁵ „Pap nélküli gyónás” - Beszélgetés Fehér Kálmánnal. *Magyar Szó* 1999. május 2., 11.

a zajos hétköznapi létkérdések zaja szorította ki, s hogy az írónak ilyen körülmények között alig jut ideje írni. Nincs kedve, ihlete vagy ideje.” Majd Svetislav Basarát idézi: „Ez az idő az anyaggyűjtés, az elsődleges benyomások gyűjtésének az ideje.” Az újvidéki *Híd* főszerkesztőjeként rálátása volt arra, hogy a vajdasági magyar írók is elsősorban jegyzeteket, esetleg naplót írtak, a folyóiratba pedig alig érkeztek írások.¹⁶ A bombázások alatt, 1999. április 14-én Virág Gábor, az újvidéki *Symposion* főszerkesztője pedig egy levelét küldte el az *EX Symposion* „A gonosz banalitása” című tematikus számába, melyben így írt: „Én már nem tudom, mennyi érthető abból, amit mondok, nem tudom, szomorúan, ironikusan, cinikusan vagy hogyan olvasódnak ott szavaim. Nincs bennem szomorúság, nincs bennem irónia, nincs bennem cinizmus, és egyébként is: kitisztultam rendesen.”¹⁷ 1995-ben, a daytoni békekötés idején Tolnai Ottó a teljes kivonulást hangsúlyozta: „De én nem változtattam meg azért az életemet és elképzelésemet, módszeremet, mert valakik háborút csinálnak. Lehet persze, hogy a háború majd betoppan hozzám is, de addig én a saját köreimet rajzolgatom, s nem az ő kategóriáikban gondolkodom.”¹⁸

Egy versében, a *Háborús anthológiák, 1993* címűben¹⁹ Böndör Pál pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a háborúról való beszéd sekélyessé vált, trivializálódott:

„Ez is csupán egy *ingyen élmény?*
Melyen az uszító s a morcos
de szókimondó békeharcos

árul már-már egy az a gyékény.
A megrendülés lett hiánycikk:
itt s most a némaság hiányzik.”

Az világosan kirajzolódik, hogy a művészt, tegyen bármit is, megzavarja munkájában a háború. A szintén vajdasági származású Dr. Máriás ezt így fogalmazta meg: „A háború nem kedvez a művészetnek. A művész először csak megjijed, s próbálja menteni a menthetőt, áttemelni az ő kis

¹⁶ Bori Imre: Az „ostromlott” írószobában. Magyar Szó 1999. június 13., 9.

¹⁷ EX Symposion (1999) 26–27.: 66–67.

¹⁸ Andersen bácsi lábainál véres ingben – Palicsi beszélgetés a Déry-díjas Tolnai Ottóval. Magyar Szó, 1995. november 4., 11. és 13.

¹⁹ In Böndör Pál: Eleai tanítvány. Forum, Újvidék, 1997., 155.

szellemi batyuját időn és téren, ám később rájön, hogy a háború nem csak a sivatagban, az utcán, a lépcsőházban van, hanem bent is, bent az ő lelkében, hisz az a legátjárhatóbb s a legvédeletlenebb magánterület. S míg a művész mondja és csinálja művészetét, észre sem veszi, hogy nyelve átalakul háborús nyelvvé, mondatai háborúellenes, ám a háború szélsőséges nyelvén szóló sikollyá, s ami megszületik, háborús művészet lesz, amelyet a nem háborúzó csak részben és nehezen érthetnek meg.²⁰ Ám ha azt vesszük, hogy a háborús övezettől távol lévő, egyáltalán nem érintett magyar írókat is mennyire megihlette a délszláv háború, megkockáztatható a kijelentés, hogy a tragédia átélése, látványa mégiscsak ihletően hat. Mi több, divatossá is vált, többen is ebben találták meg a Nagy Forrást, a kitörési lehetőséget az unalmas, egyhangú témákból, a „semmitmondó posztmodern öncélúságból”. Csakhogy a nagy téma megtalálása *per se* nem jelenti rögtön a nagy mű megszületését. Nem csoda, hogy annyi giccses, patetikus mű született meg. Szerb Antal világirodalomtörténetében joggal hangsúlyozta ki, hogy az első világháború után egyesek mintha siettek volna megírni a háborús témákat feldolgozó munkákat – merthogy divatja van, s addig kell a vasat ütni, amíg meleg –, így viszont kurzusirodalom született, amely a harmincas években aztán ki is ment a divatból. Ám ez nem jelenti azt, hogy kerülni kellene a témát, sőt. Szerb Antal Dosztojevskij kapcsán megjegyzi: „a legnagyobbak nem félnek a giccstől. Tudják, hogy a dráma és regény örök témája az erőszakos halál. Ha az író esztétikai okokból lemond erről a motívumról, le kell mondania arról is, hogy bevilágtson az embersors végső örvényeibe.”²¹

Próféták

1991-ben a háború úgymond felkészületlenül érte az embereket, senki sem hitte, hogy fegyveres harcokra fog sor kerülni. Természetesen az emlékezet csal – ma akadnak olyanok, akik azt mondják, hogy teljesen meglepődtek és nem hitték el, mi történik, mások viszont úgy emlékeznek, hogy nagyon is számítani lehetett az újabb balkáni vérengzésre, hiszen az mintegy belekódolódott az itteni emberekbe, a korábbi konfliktusok nem felejtődtek el. Utólag persze könnyű okosnak lenni. Ám az is tény, hogy akad olyan, aki egyszer úgy emlékezik vissza, nem hitte, hogy háború lesz, máskor meg úgy, hogy tudta. Akadt a vajdasági

²⁰ DrMáriás: Menekült Amerikából. *Élet és Irodalom* 2004. november 5., 27.

²¹ Szerb Antal: *A világirodalom története*. Magvető, Budapest, 1989, 637.o

magyarok közt olyan író, költő is, aki prófetikusan előre jelezte a háborút. Ezzel csak az a probléma, hogy ha ma valaki kijelentené, hogy háború lesz, egyszer majd, ha újabb háborúra kerül sor, elmondhatja magáról, hogy megjósolta... Azt viszont utólag nem szokás be nem teljesült jóslatként számon tartani, ha valaki előre látja, hogy nem lesz háború. Főképpen, ha lett háború. Mindenesetre az igaz, hogy az embereket mindig is foglalkoztatta a háború – és nem feltétlenül az, hogy háború lesz. Végel László az először szerbül, még 1991 előtt megjelent *Eckhart gyűrűje* című regényében „permanens polgárháborúról” beszélt. Tolnai Ottó később mesterére, a kanizsai Koncz Istvánra emlékezett vissza, aki 1987-ben jelentette meg második (és utolsó) verseskötetét, az *Ellenmáglyát*. E kötet utolsó versének, *A Tisza partján*-nak nyitó- és zárómondata is az, hogy: „Háború lesz.” Tolnai így elevenítette fel, miképpen született meg a vers Koncz elmondása szerint: „Többször beszélgettem mesteremmel erről a kérdésről, mármint arról, honnan e sor, később interjúkban is szólt róla, árnyalati oszcillációkkal. Domonkos István, Svédországban élő költőbarátunk egyik (ó-)kanizsai látogatása alkalmával, váratlanul és az éppen folyó beszélgetés témájától teljesen függetlenül, rákérdezett a bölcs kis ügyvédre: Pista, lesz háború? A kérdés kissé meglepte, mesélte, jöllehet sejtette, válaszából is függ, Svédországba költözik-e ismét nélkülözhetetlen barátunk. Amilyen hirtelen jött a kérdés, olyan hirtelen válaszoltam, mesélte. Lesz. És a kávéházi beszélgetés már ismét egészen másról folyt tovább. De később, éjszaka hazaérve, ismét munkálni kezdett bennem barátunk váratlan, szenvedélyes, ám ugyanannyira kétségbeesett kérdése. És már az ágyban felírtam a kezem ügyébe akadó újság szélére: Háború lesz. Reggel meglepődtem a feljegyzésemen. De azért letéptem, s a többi hasonló firka mellé dobtam az éjjeliszekrény fiókjában. Idővel, különös mód egész verset vonzott magához, egész kötetet valójában.”²²

Tegyük hozzá, e mondatnak már van vajdasági/délvidéki eredetű története, hiszen Kosztolányi Dezső 1909-ben (tehát öt évvel az I. világháború kitörése előtt; Koncz is körülbelül a háború kitörése előtt öt évvel írta a szóban forgó verset) írt *Belgrádi képek* című írása így végződik:

„Hajnali hat órakor a vonatból még egyszer látom Belgrádot. Az ablakon most cikázik át a hajnali napsugár. Közlebb megyek. Egy

²² Tolnai Ottó: Kosztolányi, az etruszk. *Üzenet* 2001/tavaszi: 9.

mondat van rajta. Valamelyik utas levette a gyémántgyűrűjét, és az üvegre nagy, értelmes betűkkel – magyarul – rákarcolta: – *Háború lesz.*”

Az előbbi történethez azonban az is hozzátartozik, hogy Domonkos István a menekülést választotta, és ma is Svédországban él. 1971-ben híres *Kormányeltörésben* című versében „megjósolta”, mi vár a vajdasági magyarokra (legalábbis a legszigorúbb olvasatban):

én lenni
elnökök vezérek
mi meghalni mindnyájan
úgyis téves csatatéren

Balassa Péter az ezen versről szóló, *A menekült király, avagy a polgárháború előérzete* című írásában egyenesen úgy vélte: „Ez a nyelvzavar mintegy kritikailag előre teremti a polgárháború állapotát, nyelvében jósolja az össze-férni képtelenség centrifugális erejét. A *polgárháború nem az egység, hanem a sokféleség tagadása.* (Kiemelés az eredetiben.) A polgárháború nem az egymást nem értés, hanem a túlfeszített, önféltő egymást értés állapota. Ez az, ami a Domonkosban feltörő nyelvzavarhoz, a polgárháború előzetes ’magyarázatához’ vezet.”²³

Végel László egy 1992 őszén írt, a *Wittgenstein szövéskéje előtt* című esszéjében jegyezte fel ironikusan, hogy a háború kitörése után – e jegyzet budapesti élmény hatására született – divattá vált a háborúról szóló írás: „Ahogy látom, sokan körmölik a mondatokat a ’véres balkáni háborúról’. Háttérmotívumként divatos lett a Balkán, mint egy új párizsi kalap. Csak lebegjen a háttérben, de ne tekintsünk medúzaarcába, vagyis lelkünk közepébe. Az örök vándorlásról elmélkednek, akik csupán azért mentek tovább, mert Délen előreláthatólag nem fog kifogástalanul melegíteni a kallandó. És a joghurtért is sorba kell állni. Az étolajért. A sóért. Nem lesz üzemanyag, hogyan utazzunk ki a ranchra? Kényelmesebb tehát időnként ’kibérelni’ és irodalmasítani a Balkán-élményeket.”²⁴ Majd: „Pesten botránnyosan zökkenőmentesnek érzem a háborús diskurzust, afféle mesterkéltséggel háttérzenére emlékeztet. Most értem, hogy miért élnek

²³ Balassa Péter: *A menekült király, avagy a polgárháború előérzete.* *EX Symposion* Domonkos-száma (1994) 10–12.: 4.

²⁴ In: Végel László: *Wittgenstein szövéskéje.* T-twins, Budapest, 1995, 131.

az itteni vajdasági írók a háború háttérmotívumaival: a hamis könnyen formálható.”²⁵ Végel László keserű sorai jelzik, hogy a háborúról való írás „joga” nem egyértelmű: nem elsősorban arról van szó, hogy aki nincs „ott”, az fogja be a száját, hanem a háborúról való beszéd trivializálódásától tart. Érdeemes felfigyelni az időpontra: 1992 őszét írjuk, egy éve zajlanak a délszláv háborúk, időközben számtalan vajdasági magyar író menekült el a behívók elől. Végel maradt Újvidéken – bár a szóban forgó esszéek megírása idején Magyarországon is tartózkodott ösztöndíjjal. Ekkor már kezd kibontakozódni egy új irodalmi diskurzus – egy év az mégiscsak egy év. A későbbiekben számtalanszor támad vita arról, ki írhat a „helyzetről”, de ez végül mégsem irodalmi vita lesz, hanem színtiszta politikai: „magyaságkérdéssé” válik a maradók és az elmenők között, ezért e munkában e témával nem foglalkozunk, pusztán jeleztük, hogy a probléma felmerült. Viszont azt rögtön szögezzük le, hogy a háború diskurzusával nagyon is foglalkoztak a későbbiekben az áttelepülők – utaljunk az *EX Symposion* tematikus számaira (ám ezekbe gyakran vontak be otthon élőket is), illetve egyes áttelepülőknél vesszőparipájává vált a háborúról írás (Gion Nándor, Majoros Sándor – velük külön foglalkozunk majd).

A semmi formái

A kezdeti időszakról, 1991 késő tavaszától, nyaratól, amikor elkezdtek dörogni a fegyverek, megindult a vajdasági magyar tartalékosok mozgósítása, a sorkatonák koporsói pedig megérkeztek Szlovéniából, Horvátországból, természetesen legfeljebb újságcikkeket találhatunk. Ezek egy része még mindig csak azt pedzegeti, lehet-e írni? A szabadelvű *Napló*ban Ács Károly felsóhajt: „Írjon, ahogyan tud, és ameddig hagyják.”²⁶ E független hetilapra azonban inkább jellemző az, hogy egykori, témába vágó műveket közölnek le, a múlt kútjából merítenek: Rénaud Séchan *Dezertőr* című versét, Ady Endre Goga Oktáviánhoz írt nyílt levelét, Gyóni Géza *Cézár, én nem megyek*, 1914 táján született versét, Voltaire *Háború* című írását, majd újra Adytól a *Távol a csatától*, 1991 decemberében pedig folytatásokban közölnek részleteket Márai Sándor 1943–44-es naplójából. Már a címek is jelzik, hogy a vajdasági magyarság mit gondolhat az egészről, milyen „lehetőségei” vannak a testvér- avagy polgárháborúban. A lap közöl pár verset is vajdasági magyar szerzőktől, de e művek vagy dilettán-

²⁵ Im. 145.

²⁶ Ács Károly: *Mit tehetünk?* *Napló* 1991. nov. 27., 13.

soktól származnak, vagy ha ismertebb szerzőtől is, nem ütnek meg semmilyen mércét – egyszerű háborúellenes szösszenetekről van szó.

Tolnai Ottó már 1991. július 17-én jelentkezik egy tárcájával, melynek címe is beszédes: *Elért a háború*. Újvidéken lelép a zebrára, de hirtelen visszahőköl, mert egy páncélkocsit vontatnak el előtte, s ez gondolkodtatóba ejti: „Felénk nem voltak komoly háborúk, de azért gyerekkoromban én is bujkáltam kilőtt, kiégett tankban. És a kilőtt, kiégett, elhagyott tank belseje pontosan olyan, mint az elhagyott bunker belseje. A semmi formái, borzalmas edényei. (...) A háború az, amikor bunkerré lesz még a galambdúc is”²⁷ – írja, s ez a későbbiekben is „névjegye” marad. Egy héttel később, a *Gondolatok a zebrán*-ban²⁸ pedig egyik barátja történetét meséli el, aki elment a halász-vadász boltba: „nagy megdöbbenésemre észrevettem, nem horgászfelszerelést, nem csillogó csalikat, leheletnyi horgokat, mesésen pergő orsókat vásárolnak, hanem fegyvert.” Majd a boltban jelenlévők igencsak megdöbbentek, amikor egy zacskó csontkukacot kér – ő még horgászni jár, nem háborúzni... Tolnai e tárcáját azért is érdemes kiemelni, mert már itt megmutatkozik sajátos technikája és hozzáállása a háborúval kapcsolatosan, melyet aztán a későbbiekben is rendszeresen alkalmaz munkáiban: kis „semmis” eseményeket ír le, mintegy mellékes jeleket, jelentéktelennek tűnő dolgokat – amelyek azonban korántsem azok, sőt, jobban megmutatják az örültséget, a háború borzalmasságát, mint a nagy csatajelenetek. Mintha csak Kosztolányira hallgatna, akinek *Mit tegyen az író a háborúval szemben?* című, 1934-es írását szintén a *Napló* közölte. Tolnai mestere úgy vélte, az író semmiben sem különbözik másoktól: „Egy ilyen óriási veszedelemben, mely az egész földgolyót és minden értékét fenyegeti, lehetetlen őt külön mértékkel mérni, kivételes lénynek tekinteni, előjogokat biztosítani számára, csak azért, mert néhány halhatatlan verset vagy remek könyvet írt.” Tanácsa ugyanakkor az, hogy az írók „semmis” kérdésekkel foglalkozzanak: „Azt ajánlom tehát önmagunknak, hogy ne foglalkozunk ilyen `nagy` kérdésekkel. Nem méltó ez hozzánk. Az íróhoz csak az ilyen `kis` kérdések méltók.”²⁹ És Tolnai végig hű marad Kosztolányi tanácsához.

A *Napló*-ban 1992 első felében gyakran jelentkezik tárcáival a szintén Budapestre költöző Balázs Attila, a hetilap egykori munkatársa, aki elsősorban az emigráns-léttel és az irodalom kapcsolatával foglalkozik.

²⁷ *Napló* 1991. július 17., 20.

²⁸ *Napló* 1991. július 24., 10.

²⁹ *Napló* 1991. dec. 31., 16–17.

Kibiztosított gránát című tárcájában így ír: „Elnézem a kibiztosított gránátot, s belefáradok az irodalomba. (...) A jugoszláviai magyar férfiak iszonyúan másnaposan, kiverten ébrednek Pesten, utána felöltöznek, s akárcsak az a kutya az egyik nevezetes jugoszláv filmben, hűségesen kiballagnak az állomásra. Mint az eb, amely imádja a vonatokat. Ott aztán képesek a végtelenségig várni.”³⁰ A *Casa Blanca* címűnek pedig már az alcíme is beszédes: *avagy: a vajdasági magyar író kukázik*.³¹ Ábrándozásainak azonban mellett az eredménye, a későbbiekben több szépirodalmi munkájának is vezérmotívumává válik a háború, a Vajdaság, az emigráns lét.

No poesis

Arra itt nincs módunk, hogy minden egyes vajdasági magyar újságot áttekintsünk, s az alkalmi írások jó részének különben sincs szépirodalmi értéke. Célszerűbb egy-egy alkotó munkásságának kiemelése révén felvázolni a típusokat. Am előtte röviden térjünk ki, voltak-e igényesebb vállalkozások a vajdasági magyar irodalmi nyilvánosságban. Nos, nemigen. Az irodalmi lapok – *Híd*, *Üzenet* – tették a dolgukat, s néha bizony megdöbbenő, hogy a háborús időkben, a milosevići diktatúra idején gyakran jelentek meg olyan lapszámok, sőt, több is egymás után, amelyeket látva azt hihetnénk, tökéletesen normális időszak volt ez. Persze értelmetlen ezt vádként felhozni, de tény. Az újvidéki *Symposium*-ban ugyan jelentek meg – főképpen fordításban – a háborúkat érintő szövegek, de ezek jó része inkább társadalomtudományi jellegű volt. Az események komplexebb feldolgozásának igénye érdekes módon leginkább az eltávozottak körében jelentkezett, elsősorban az *EX Symposium*-ban, amelynek talán nincs is olyan tematikus száma, amely ne érintené a problémát. Külön ki kell emelnünk az 1993-as *Talaj-vesztés (Szarajevó)*-számot, az 1994-es *De bello civili* tematikus számot, az 1997-es *Ólomkatonas*-számot és az 1999-es *A gonosz banalitása* számot. Ezekben filozófiai- és irodalmilag ragadják meg a témát, illetve társadalomtudományos igényű esszék révén. A szerkesztők jól látható igyekezete az volt, hogy kerüljék az érzelgősséget és a banalitást. Szomorú számok ezek, de az (ön)íronia is megtalálható bennük, s különösen fontos, hogy – elsősorban külföldi szerzők tanulmányai révén – olyan motívumokat, metaforákat, értelmezési lehetőségeket keresnek, amelyek lehetővé teszik saját

³⁰ *Napló* 1992. feb. 5., 16–17.

³¹ *Napló* 1992. ápr. 1. 17.

– írói, kisebbségi avagy emigráns – helyzetük megértését. Ebben különösen az élen járt az 1993-as *Talaj-vesztés* címet viselő szám, melyben közlik Vilém Flusser *Otthonosan a hontalanságban* című esszéjét. Ebben a szerző a szabadság kérdését vizsgálja: „A ’mitől szabadnak lenni’ kérdését átfordítottam a ’mihez szabadnak lenni’ kérdésébe – ez az átfordítás jellemző a kivívott szabadságra –, s ez a kérdés afféle ’basso continuo’ módjára azóta is elkísér vándorlásomon. Mindenki ilyen, aki a röghözkötöttség öszszeomlásával nomáddá válik.” Hasonló motívumokat dolgoz fel André Gide írása („*A gyökértépettek*” [*Déracinés*] *ürügyén*), továbbá Simone Weil *Begyökerezettség* című társadalomtudományos írása, melyben többek közt a gyökértelenség témáját járja körül. Szembetűnő a hontalanság és a gyökértelenség motívuma, továbbá a menekülésé, ezek úgy a Vajdaságban maradtak, mint az áttelepülők esetében kiemelkedő fontosságúak lesznek az elkövetkező évtizedben.

A Vajdaságban valójában egy tematikus szám látott napvilágot, a *Híd* 1999. március-áprilisi száma, mely a bombázások alatt hagyta el a nyomdát, és – eléggé találó módon – *A ma vázlatkönyvéből* alcímet viselte a háborúnak szentelt blokk. Ebben Bányai János Térey János *Miasszonyunk* című verséről ír, mely Drezda bombázásáról szól, azt egészében idézve (a vers éppen 1999 áprilisában látott napvilágot). Bányai ezt a verset hívja segítségül, mert mást nem tehet a bombák hullása közepette: „nem a véletlenen múltott, legfeljebb a megszerkesztett, az anticipált véletlenen, hogy a *Térey* fotójához tartozó vers nem a kötetben, hanem csak egy későbbi időben, egy másik háború idején jelent csak meg, és ezáltal a fotó is, a vers is, a kötet is kilépett irodalmi (költői) meghatározottságából, és belépett a létet némán beszélő nyelv ragyogásába.”³² Hozzá hasonlóan Gerold László is azt hangsúlyozza, ilyenkor legfeljebb olvasni lehet: „Hogy dolgozni nem lehet, az gyorsan, talán már az első nap kiderült, pedig lenne mit. (...) Ám legfeljebb olvasni lehet (...) Az ember csak úgy olvas, múltjék az idő, hogy becsapja önmagát, mímeli, hogy csinál valamit. (...) S közben megdöbbenően fedezem fel: minden jó irodalom olyan, mintha most, tegnap, ma íródott volna, s mind ide, rám vonatkozik, hozzám szól.” A sehová sem tartozó vajdasági magyarok kapcsán pedig kiemeli: „Skizofrén itt mindenki, aki csak gondolkodik, aki pedig nem, az még szerencsétlenebb.” És/de: „És ebben a kuszaságban most az irodalom sem segít.”³³ Ezzel szemben Kalapis Zoltán éppen az írással való foglalkozásban talál mene-

³² Bányai János: Egymásba omló idők. *Híd* 1999/március-április: 119.

³³ Gerold László: Az én koromban. *Híd* 1999/március-április: 128–129.

déket: „Nem hagyom, hogy kimozdítsanak tengelyemből, megingassák nyugalmamat. Csinálom a dolgomat most is: új kéziratokkal bajlódok, rendezem a régieket.”³⁴ A helyzet paradoxon voltát HarkaiVass Éva éppen *No poesis* című versében villantja fel:

Se tél, se csend, se hó, csak halál,
írtam 1991. december valahányadikán.
Majd félidőn, kilencvenötben azt, hogy
Háború van, s a végeken
dermedt csendben a nyár.
Most tavasz lenne: vakítón tomboló,
Határtalan...
(...)
Ne ily couleur locale-t!³⁵

A háború után megjelenő egyik újvidéki *Symposion*ban a háború alatti e-mail levelezésükből válogatnak a szerkesztők és szerzők. Ezek kordokumentum-értékűek, akárcsak a később megjelenő háborús naplók. Sokak előtt talán Márai Sándor példája lebegett, de ezek a munkák korántsem oly elmélyültek, mint az övé. Ugyanakkor jól tükrözik a vajdasági magyarok (illetve az írók) lelkiállapotát: ott a kétségbeesés, az otthontalanság, a magára maradás, a düh, a félelem, a tanácstalanság érzése. A megrökönyödés, de talán az (ön)cenzúra is akkora volt, hogy legfeljebb saját magukkal foglalkoztak, s azzal, hogy miért bombázzák Szerbiát, kevésbé. Joggal jegyezte fel háborús naplójában – melyet később publikált a *Híd*ban – Utasi Csaba: „Megjelent a *Híd* háborús száma. Pontosan olyan, amilyennek képzeltem. Impressziók, panaszok, megrendülések, de a nyomor teljességének dimenziói sehol.”³⁶ Kiválóan szemléltetik Magyarország és a magyarországi írók elleni dühöt Gulyás József naplójegyzetei, melyeket a bombázás alatt írt: „Nem megyek többet Magyarországra!”³⁷ Heller Ágnesről a következőket jegyzi meg, mert támogatja Jugoszlávia NATO-bombázását: „Affektált, nyögő, nyöszörgő, nyávogó

³⁴ Kalapis Zoltán: Jelenvaló és visszatérő szavaink (Jegyzetek a háború huszadik napján, 1999. április 12-én). *Híd* 1999/március-április: 144.

³⁵ *Im.* 131.

³⁶ Utasi Csaba: Abszurdumok abszurduma. *Híd* 2001/május, II. rész: 533.

³⁷ Gulyás József: Éjszakai feljegyzések, 1999. *Híd* 2003/zeptember: 945.

a beszéde, zavaros az okfejtése.”³⁸ Nem jár jobban Esterházy sem, pedig a háború alatt nem tartozott sem a héják, sem a galambok közé: „Nekünk Ady kell vagy Mohács, nem Péter, de Nullaházi!”³⁹ Kontra Ferenc *A kas-tély kutyái* című kötetében⁴⁰ közölte a NATO-bombázás alatt írt naplójegyzeteit, melyben többek között a magyar írók szolidaritását hiányolta, s Gulyáshoz hasonlóan az ízléstelenségig viszi a dolgot: káromkodik, azt nézi, ki a „geci”, s akiket azoknak tart, kijelöli az útvonalat is: „menjenek a piczába”.

E ponton azonban nem csak az elkeseredettséget kell megérteni, de azt is, hogy ez esetben megváltozott a háborúzás jellege is: a szerb hadsereg és rendőrség ugyan „klasszikus” módszerekkel harcolt Kosovón az albánokkal, illetve végzett népiirtást és üldözte el a civil lakosság egy részét, de a NATO-val való háborúzás gyökeresen más típusú volt, az ellenség csak a levegőből lő, katonái nem láthatók, a háború az egyik oldalon elveszíti „emberi arcát” s csak mint technika mutatkozik meg. Mint Patrik Ouredník írta: „ez volt az első olyan háború, amelyben a győztes fél egyetlen katonája sem vesztette életét, és a hadászat stratégiái azt mondták, hogy ez már a jövő ígérete, s a jövőbeni háborúknak senki sem fog meghalni, az ellenséget kivéve.”⁴¹

S ha változik a háborúzás jellege, felmerülhet a kérdés: vajon a háborús irodalom jellege is változik-e? Úgy tűnik, nem különösebben. Az alkotók minden műfajban kipróbálták magukat (és itt az egész évtizedre gondolhatunk) – született vers, novella, regény, dráma, napló, esszé. Más kérdés a hitelesség: van, aki szenvedélyévé teszi a szenvedést (pontosabban a szenvedésgést), tárgyi tévedésekkel is találkozunk.

Területen kívül

A hitelesség tekintetében kitűnik Végel László, aki a háború előtt epikai és drámai munkáiban gyakran egy régi történetet aktualizált, illetve a régmúltban lezajló történet révén reflektált az aktuális problémákra, azaz történelmi parabolákkal élt. A kilencvenes években azonban a napló, az esszé műfaját részesítette előnyben. A *Wittgenstein szövőszéke*

³⁸ Gulyás József: Éjszakai feljegyzések. 1999. *Híd* 2003/november: 1273.

³⁹ *Im.* 1279.

⁴⁰ Forum, Újvidék, 2002.

⁴¹ Patrik Ouredník: *Europeana – A XX. század rövid története*. Kalligram, Pozsony, 2003,

1991–1992-es esszénapló,⁴² de a teoretizálás mellett egyik fő jellemzője a líraiság is. A hátország mindennapi eseményeit leírva elmélkedik, friss vajdasági utazások, illetve budapesti élmények fűződnek össze, de a magánélet sem maradhat ki: szerelem, magány, a menekülés kérdése, vásárlás, kávézás a cukrászdában. Mindennek a háború rémképeivel való sajátos ötvözése mégsem fullad rutinos napi jegyzetelésbe (mint később oly sokaknál), inkább egy veszteséglistával állunk szemben. Mint Mészáros Sándor írta: szívesen olvasunk naplókat, de irodalmi szempontból mindenképpen van egy eredeti gyengesége: "Az Én mint paródia: hiszen ki és hogyan hiheti önmagát annyira fontosnak, hogy állandóan az Ént, a személyes életet állítsa az írás középpontjába. A forma mint paródia: ugyanis napról napra követni és lejegyezni a mindennapi élet történéseit - nos, ez maga a formátlanság kísértése."⁴³ Végel azonban mégis ezt a formát választja tíz éven át, még ha időnként másképpen tördelődnek is a témát feldolgozó könyvei: a háború utáni időszakot feldolgozó egyik kötete, az *Időírás, időközben*⁴⁴ bevallottan is naplójegyzeteket tartalmaz, a *Peremvidéki élet-et*⁴⁵ viszont kisesszék gyűjteményének is nevezhetnénk, ám ha másképpen tördelnék be, formailag nemigen lehetne különbségről beszélni. Tartalmilag is csak annyiban, hogy itt az emlékek folyamatosan ütköznek, vagy éppen kiegészülnek a kilencvenes évekbeli apokaliptikus eseményekkel. Végel mentené az élettől a kultúrát, keresi a jeleket, de rezignáltan szemrevételezi, hogy azok bizony eltűntek. A *peremvidéki élet* egy nagy újvidéki séta a Duna utcától a Tito marsall sugárúton és a Futaki úti piacon át egészen a Katolikus Portáig, hogy aztán az író a már nem is létező *Donstädter* cukrászdába üljön be egy kávéra, mely mellett többek közt elmélázik az értelmetlenségen, melyet legjobban talán a Duna túloldalán tornyosuló vár szimbolizál: „A péterváradit várat ugyanis akkorra építették meg, amikor már semmi szükség nem volt rá.”

Végel 2000-ben megjelent *Exterritória* ugyan az *Ezredvégi jelenetek* alcímet viseli, a fülszöveg viszont naplónak nevezi. Az is, hiszen a bombázás alatt történtek feldolgozásáról van szó, és csupán annyiban nem klasszikus napló, hogy itt sincs dátumozás, és nyilván nem a naponta lejegyzettek publikálásáról van szó – rákmenetben indít, a békekötés

⁴² T-twins, Budapest, 1995.

⁴³ Mészáros Sándor: A napló ellen: Thomas Mann és Gombrovicz. *Üzenet* 2002/nyár: 63.

⁴⁴ Családi Kör – Noran, Újvidék – Budapest, 2003.

⁴⁵ In: uo.: *Hontalan esszék*. Jelenkor, Pécs, 2003, 155–247.

napjától. Végel a naplórás nehézségeire is kitér: „Napról napra jegyzettél valamit, mondjuk egy héten át, aztán pár napos szünetet tartottál, s kezdted újra az egészet, de ahogy utólag belepillantottál ezekbe a feljegyzésekbe, elképedve vetted tudomásul, hogy mennyire semmitmondóak. Arra a felismerésre jutottál, hogy a naplórás közben nem a külső történések a legfontosabbak, sőt, azok nem is fontosak. A külvilág csak zavarja a naplót. Az kell hozzá, hogy az ember tisztázza magában saját világát, hogy találjon egy képzeletbeli világot, amit úgy gondol át, mint ha nem volna képzeletbeli. Eközben kénytelen voltál belátni, hogy képzeletbeli világod összezsugorodott, másikat nem találtál, tehát semmit sem tudsz magadban tisztázni.” Az *Exterritórium* azonban számtalan más kérdést is tisztáz, itt mutat túl a többi naplón: Végel lejegyzí a másoktól hallott történeteket, és különösen jelentőssé teszi az, hogy édesanyja most, a bombázások alatt kezd el neki beszélni az utcájukban 1944-ben történt magyarellenes atrocitásokról, kivégzésekről. A jelen borzalma felszakítja a múltban ejtett sebeket, már nem attól kell félni, mi történik, ha valaki szakít a rákényszerített hallgatással, hiszen a jelen most sokkal nagyobb veszélyeket rejtget magában. A *Hontalanság esszéi*hez hasonlóan az *Exterritórium* – a háborús idők – újabb lehetőséget adnak arra is, hogy Végel le- és elszámoljon fiatalkori ideáljaival, illetve átértékelje világvégét, fel nem adva egykori baloldaliságát (ebben is szinte egyedüli ő a vajdasági magyar írók között). Végel abban is más, mint a többiek, hogy a más nemzetiségűek – különösen az albánok – szenvedéseire sem érzéketlen. Persze olykor egyenetlenné válik a dolog, bizonyos helyeken a nosztalgikus sírás megtöri a kötet lendületét, és olykor érzélgősen is hat, amikor Végel az élhető világ végleges széttöredezedéséről ír. A kötetben zavarólag hatnak a publicisztikai jellegű részek, a politológiai értekezések, de ettől függetlenül elmondható, hogy az esszé, a napló műfajában a vajdasági magyar (háborús) irodalom legkiemelkedőbb munkájáról van szó.

Unalom és irodalom

Az otthon maradók közül meglehetősen sok háborús irodalmat adott ki kezei közül az egyébként magát horvátországi/drávaszögi írónak valló, Újvidéken élő Kontra Ferenc, akit már idéztünk dühéből eredő káromkodása okán. Így vallott arról, miért kezdett el a témával foglalkozni: „egyszerűen elkezdtek végtelenül unalmassá válni a második világháborús történetek (...) Kiderült, hogy a saját életem izgalmasabb

talán, sőt, több életveszély is akadt benne, mint amiket végighallgattam. Ráadásul ez a háború jóval tovább tartott. Hazajártam akkor is, amikor a családom akkor is ott élt a front mellett, amikor az udvarból Eszéket lőtték, én akkor is hazajártam, amikor a közeli Bellyén tizennyolc embert kivégeztek, azon az éjszakán is éppen otthon voltam, és minden a szerencsén múlt, például ez is, hogy a mérszárlást aznap éjjel nem folytatták a szomszéd faluban.⁴⁶ Ám kamaszkori éveiről szóló, *Gimnazisták* című regénye kapcsán a következőket írta: „Ehhez képest a háborús történetek (melyek Horvátországban, a szülőföldemen zajlottak) korántsem zaklattak fel annyira; akkor úgy éreztem, csak teszem a dolgomat, ahogyan egy haditudósító. Egy megfogalmazott, cselekménybe ágyazott, megtörtént eset súlyosságát nem a fizikai veszélyessége határozza meg. Felnőtt fejjel a háborút is könnyebb elviselni, mint egy gimnáziumi tanár lelki terrorját, és természetesen úgy megírni, ahogyan akkor hatott rám.”⁴⁷

Kontra már 1993-ban megjelentette háborús írásait is tartalmazó könyvét, *Ősök jussán* címmel.⁴⁸ A kötetben a meghatározás szerint novel-lák szerepelnek, de az első ciklus – *Hazudtak szép hazát nekünk* – négy monológot tartalmaz, négy élettörténet, amelyek elsősorban a II. világháborús rémségeket idézik fel Baranyából. A második ciklus novellái után következik a *Háborúk vigyáznak ránk* című ciklus, amelynek első darabja viszont esszé. A *Drávaszögi rekvium*-et az elbeszélő 1991 decemberében veti papírra, és a háború mellett édesapja haláláról, laskói temetéséről szól: „Nincs annál rettenetesebb hang, amikor az első rögök a koporsóra hullanak. Nem volt annál szörnyűbb, hogy közben zuhogtak az aknák mintegy tíz kilométerre.”⁴⁹ A *Déljáték* című novellában a darázsi illeté-kességű én-elbeszélő a vízen úszó katonatetem látványát meséli el, alig-hanem ezt láthatta meg fia is, aki ettől megnémult. A *Forgósínpad* című novella szintén háborús történet: az anya elmegy a frontra fia holttestéért, de gyanúsnak találja az esetet, feltételezi, másképpen halt meg, mint azt hivatalosan elmondták neki. Végül fia bajtársa elmondja, hogy aknára lépett, amikor szénért jártak. Kiderül, hogy a tisztak meg lopnak, a terü-letvédelmis pedig egy cigány: „A hegyen hallgatnak az emberek, mióta

⁴⁶ „Mindvégig drávaszögi író maradok” – Interjú Kontra Ferenc Újvidéken élő íróval. *Hét Nap*, 2004. április 14., 7–8.

⁴⁷ Kontra Ferenc: Kollektív amnézia helyett szubjektív archívum. *Árgus*, 2003/2. lásd: http://www.argus.hu/2003_02/ta_kontra.html.

⁴⁸ Kontra Ferenc: *Ősök jussán*. Forum, Újvidék, 1993.

⁴⁹ Im. 104.

egy cigány lett a területi védelem parancsnoka a faluban. – Nekünk nincsenek előítéleteink, itt mindig is sokféle nép élt, csak a becsület számított (...) És nekünk ettől a csirkefogótól kell engedélyt kérnünk... (...) Ott isznak folyton a haverjaival.”⁵⁰ A további történetek is gyilkosságokról, rablásról, megfélemlítésről, erőszakos mozgósításról, emberek eltűnéséről, a halálról szólnak. Megrázó, szomorú, ugyanakkor viszonylag tipikus háborús sztorik ezek. Kontra hősei nem szájhősök, tragédiákkal találkozunk itt naturalisztikus leírásban, az elbeszélő többnyire „normális” ember, aki a háború borzalmait elutasítja, de morális tanulságokat nem von le. Hasonló történettel találkozunk *Úgy törnek el* című 1995-ös kötetében is.⁵¹ Ám érdekes megfigyelni, hogy Kontra leírásai mennyiben elűnnek a legismertebb, esetleg háborút is megjárt, fiatalabb szerb, horvát, bosnyák szerzők műveitől, amelyek párbeszédeinek elmaradhatatlan eleme a káromkodás. Kontra erre furcsamód inkább háborús naplójában vetemedik. Szikár leírásai viszont nem igazán válnak műalkotássá, hiányzik belőlük sok minden: (ön)írónia, önreflexió, metaforák és végső soron a nyelv teremtő ereje is. Az írások kapcsán nem gondolhatunk poétikai kérdésekre: egyszerűen leírásról van szó, szinte dokumentálásról, ám mindez a hitelesség rovására is megy – az én-elbeszélések kapcsán például az jut eszünkbe, hogy a háborúról ilyen irodalmiasan senki sem szokott beszélni. Írni se nagyon, vagy ha igen, oda más is kell.

James Bond a Balkánon

Lovas Ildikó egyébként a háborús időkről is szóló *Kijárat az Adriára* – *James Bond Bácskában* című regényében⁵² a horvátországi harcok leírása során így kiállt fel: „Basszátok meg az egészszet! Mert néha durván fogalmazok.”⁵³ A Szabadkán élő, a fiatalabb nemzedékhez tartozó író nő alkotása talán a vajdasági magyar háborús irodalom leginkább explicit és minden értelemben legkiemelkedőbb munkája. A regény azért nevezhető regénynek, mert Lovas éppen azért, hogy bele ne vesszék a II. világháborús és a legújabb háborús borzalmak leírásába, egy félig-meddig fiktív kereket épít fel, az eredetileg szerb származású brit titkos ügynök, Duško Popov története révén (állítólag ő volt Bond mintája). De akár történelmi

⁵⁰ Im. 118.

⁵¹ Kontra Ferenc: *Úgy törnek el*. Forum, Újvidék, 1995.

⁵² Kalligram, Pozsony, 2005

⁵³ A regényrészletet lásd: *Híd* 2005/Január: 19.

regénynek is nevezhető lenne, amely a történelmi perspektívát a hiány felé tolja el: a szerző erre akkor jön rá, amikor egy nyugat-európai repülőtéren a fiatal vámosok értetlenül állnak útlevél előtt, amelyet egy már nem is létező ország adott ki – Jugoszlávia. S ahogyan nincs már Jugoszlávia, nincs történelme sem, csak történetek vannak, James Bond-féle történetek, melyekben a valóság mint olyan kérdőjeleződik meg. Kalandregény ez hát, pikareszk, finom iróniával avagy vérbő humorral fűszerezve, amely ellenpontozza a feljegyzett, valós eseményeket – Szarajevótól Koszovó tragédiájáig, a Budapestre menekülésig, Szabadka bombázásáig. Lovas műve ugyanakkor női próza is, mert a kötet önéletrajzi vonulatában a szerelmes Lovassal találkozhatunk, az anya Lovassal, de általában is a nővel, a feleséggel, az anyával, a családot a hátán cipelő lényvel a XX. századi forгатagban. A kiszolgáltatottakkal, akik az orosz „felszabadító” katonák elől bujkálnak, ha nem is mindig sikerrel, vagy akik a *Goli otok-ról* visszatérve nem találják a szerelem ízét. Mindez ismert, és patetikus is lenne, ha nem ellenpontozná James Bond alakja, aki a legnehezebb időkben is laza, mint a kocsonya, csajozik, ahogyan kell, de legalább megbecsüli szeretőit. Nem úgy, mint a kommunista partizánok, akik még a szexet, a szerelmet is betiltják (csak vezetőjük, Tito elvtárs a kivétel), mert mindent a forradalomnak rendelnek alá. A művészet ehhez képest csupán járulékos vesztese a háborúnak.

Lovas Ildikó Bácskában él, ott, ahol Popov-Bond is járt, s akinek jelentéseinek nyomán, ha komolyan veszik, másképpen alakult volna a II. világháború és főleg az, ami utána jött. Lovas Ildikó higgadt prózája nagy ívben kikerüli a kisebbségi narratívát, a szenvedéstörténeteket. Unja ezeket, ahogyan a csetnikeket, az usztasákat és egyéb nemzetmentőket is. A muskátlit nem unja. Vagy a lakberendezést. De végül unja a nagy, ún. sorsfordító eseményeket is – mint amikor belekeveredik a 2000. októberi szerbiai „forradalomba”. Ám ez nem a kisemberi perspektíva, s nem is a kisszerűséget magában hordó kisebbségi. Ez a tágasság iskolája, a tágasság keresése, ám szintén nem politikai értelemben.

A főcím pedig – *Kijárat az Adriára* – utalás a vajdasági magyar irodalom eltengertelenedésére, Tolnai Ottó híres-hírhedt, nyolcvanas évekből származó gondolatára, miszerint is a vajdasági magyar írókat az különbözteti meg a magyarországi íróktól, hogy van tengerük. De egyszersmind válasz is, hogyan találjuk meg a kijáratot az Adriára. És ha már Magyarország elvesztette (meg Szerbia is), s ez így már nem megy tovább

és különben is, érdektelen, ott a jobbik út: a kijárat a szabadság felé. Ami ugyanakkor bejárat az irodalomba.

Törekeny védekezés

A többséghez képest, bár Lovashoz hasonlóan igen eltérő utat választott Tolnai Ottó, aki szintén a Vajdaságban maradt, bár a NATO-bombázást Budapesten vészelte át, és a szóban forgó időszakban viszonylag sokat utazgatott a nagyvilágban. Úgy verseiben, mint esszézerű írásiban rengeteget foglalkozott a háborúval. A Magyar Irodalmi Díjjal jutalmazott *Költő disznósírban – egy rádióinterjú regényének* alapinterjújában 153-szor szerepel a háború szó. De ezen esszé-„regényén” kívül is számtalan helyen foglalkozott a háborúval, többször is ideztünk már tőle tárcái kapcsán. Tolnai számára alapvető fontosságú, hogy költői szabadságában korlátozhatja a háború, és Montaigne-t idézi: „Ami kis eszeség van bennem, arra fordítom, hogy ezek a mostani polgárháborúink ne csorbíthassák járáskelési szabadságom.”⁵⁴ A forrongóbb Újvidékről Palicsra költözve ugyan költői szabadságát megőriz(het)te, de a témát nem kerülhette ki, bár ilyen célja nem is volt.⁵⁵ A hamisítatlan tolnais hozzáállás azonban maradt: a kis „semmis” dolgok összeszedése, kutakodás, motívumok összekapcsolása, a karfiol- avagy rizómaszerű építkezés. Tolnainál sem a nagy történeteknek, sem a nagy szavaknak, sem az érzelgösségnek nincs helye: kis, abszurd történetek után kutat, amelyek éppen ezáltal mondanak többet a háború borzalmairól. Különösen sokat asszociál képzőművészeti alkotások kapcsán.

„Háborús” versei a *Balkáni babér*⁵⁶ című kötetében kaptak helyet – a cím is beszédes: a Balkán a teret jelöli, a babér pedig arra utal, hogy erős, fűszeres illata elnyomja még a hullák bűzét is. Tolnai a *Pécsi notesz-*

⁵⁴ Tolnai Ottó: *Költő disznósírban – egy rádióinterjú regénye*. Kalligram, Pozsony, 2005, 108.

⁵⁵ Mikola Györgyi erről a következőket jegyezte meg: „Tolnai Ottó Balkáni babér című kötetének olvasása közben nemcsak a polgárháború közepette éppen az idill műfaját választó Vergilius idéződött föl bennem, hanem a Vergiliust legkedvesebb költőjének tartó Montaigne is, aki szintén kegyetlen testvérháború – vallásháború – közepette húzódott vissza apai birtokára, és hazai földjén, de állandó bizonytalanságban új műfajt teremtett, az esszét, amely lényege szerint maga is a régi szerzők műveinek állandó újraolvasása, kommentálása, továbbbírása révén keletkezett, abból alakult a késő- reneszánsz ember már maga teremtette szellemi kozmoszává.” Lásd: „A babérnak amit suttogni tanított” *Üzenet* 2001/nyár.

⁵⁶ Tolnai Ottó: *Balkáni babér*. Jelenkor, Pécs, 2001.

*lapban*⁵⁷ a Pécsre menekített eszéki állatkertről meg a szarajevói bolondokházáról szól:

akárha csak a szenteket menekítették volna
ki a tűzből a többiek ott égneek még a pokolban

Amikor állatkertert és a bolondokat kell menekíteni, ott az egész világ megbolondult már. De megbolondulnak a támadók is, s nem is a harctéren esnek el, mert belehalnak a pálinkázásba, írja *A guzlica* című versben,⁵⁸ és ez e túloldal hasznára válik. A kotyvasztott, guzlica-címkés pálinka szedi áldozatait:

egyesekek szerint a harctérre is ő szállított
ő látta el vukovár hős ostromlóit
az isteni nedűvel
a horvátok nem is sejtették
miféle szövetségesük akadt
hogy halálos méregről van szó tulajdonképpen

Egy 1993-as versében, rá nem éppen jellemző módon, politikai kérdéstről versel,⁵⁹ de a nyelv szétzilálásával itt is távolságot tart a témától, álláspontja majdhogynem nem-álláspont – be kellene avatkozni, bombázni kellene Szerbiát, de saját maga bombázását mégsem kérheti (ez a problematika aztán 1999-ben valóságossá is válik). Tolnai inkább *elbíbelődik* a kérdéssel:

jaj sajnos nagyon is be kell
illetve be is kell avatkozni
meg nem is kell beavatkozni boszniában
kis(csonka)-jugoszláviában
azaz hát montenegróban szerbiában
s annak volt-tartományában
nem kell beavatkozni vajdaságban
miért is kellene engem bombázni
(...)

⁵⁷ Im. 23.

⁵⁸ Im. 49–52.

⁵⁹ Lötyöge avagy be kell-e avatkozni, 76–81.

nem jaj nem kell
 épeszű ember hogyan is óhajthatná
 bombázzák szüleit családját
 bombázzák szülővárosát
 bombázzák lőjék rakétázzák őt magát

Az eredetileg 1998-ban adott életút-interjújában, illetve az ez alapján készült „regényben” Tolnai több oldalról közelíti meg a háborút. A könyv egyébként többféle könyvként olvasható: vallomásként, memoárként, Jugoszlávia történeteként, a jugoszláviai és a vajdasági magyar művészek történeteként, szétfutó motívumok összecsomózásaként. Tolnai körbejárja a kérdéseket, asszociációja több réteget érint. Így foglalkozik azzal, hogy egykori szerb és horvát költőbarátai miképpen dolgozták fel a témát. Visszaemlékszik Stevan Raičkovićara, aki a fűről írt, a fűvek csöndjéről „és az egyik legfontosabb költő lenne számomra, ha most, az utolsó korszakában, a háború alatt nem kezdett volna el olyasmit írni, ami nekem nem tetszett. Noha épp a háború előtt találkoztunk valahol Đevdeliján, Macedóniában egy író-találkozón, elmondtam neki, hogy most válik majd fontossá az a csönd, azok a fűszálak, amelyekről írt. Erre föl írt egy verseskötetet egy szerb figuráról, akinek az albánok állítólag sörösiveget nyomtak a fenekébe. Ez a mai napig bizonyítatlan – hihetetlen, hogy a csönd költője ilyen banálishan végezte, noha a valóság is banális és így véres is.”⁶⁰

De a „másik oldal” költészete sem kerüli el figyelmét, éppen azért, mert az érdeklő, miképpen lehet a háborúról írni - a horvát költők verseit is megvizsgálja: „hogyan szűrődik át rajtuk a háború borzalma s ugyanakkor álmuk, a független horvát állam megvalósulása, s mindez még mindig ugyanazt a bachi muzsikát, ugyanazt a bachi meditációt eredményezi-e, vagy pedig bele-belefalsol a katonazene...”⁶¹ Ám hogy a „metaforagyártás” mint olyan mit jelent, abba maga is belekeveredik. Azt mondja: „Igen, az volt az érzésem, nem költői manipuláció, metaforagyártás, hogy a háborúban kiömlő vér valamiféle titokzatos hajszalereken, csatornákon ide folyik. Hozzánk, éppen a mi kis tavunkba” – azaz a palicsi Vértóba. Ez természetesen költői kép, miközben képzelete dolgozik akkor is, amikor a palicsi – egyébként később szétbombázott – meteorológiai állomás egyik munkatársa kapcsán azt jegyzi meg, hogy „könyvel, regisztrál mindent, aprólékosan, kitartó monotoníával, s ilyenkor mindig az az érzésem,

⁶⁰ Tolnai Ottó: *Költő disznósírban – egy rádióinterjú regénye*. Kalligram, Pozsony, 2005, 81.

⁶¹ *Im.* 135.

a vérszintet méri, mennyi vért ontottak aznap a Balkánon...⁶² A háborúban a Vér tehát nem kerülhető ki, de a kiontott vérről másképpen banális lenne beszélni. Ahogyan Vukovár tragédiájáról is a hagyományos módon – Tolnai inkább azt eleveníti fel, hogy az újvidéki ócskapiacra „semmis” kis vukovári tárgyak megjelenése döbbsentette rá a tragédia nagyságára, nem pedig az Újvidéken is hallható ágyúdörgés: vukovári képeslapokat talált, sőtartókat, szentképeket, maradék kis „semmisségeket” – a martalócok elhozták még onnan a maradékot, amit szabadcsapatosok nem hoztak el.⁶³ Az örület, a háború elleni védekezés példaként pedig egy porceláncsészéket gyűjtő ember történetét idézi fel, aki „akkor kezdte gyűjteni, amikor kitört a háború, mert valami törekennyel akart védekezni a háború ellen.”⁶⁴

Hódolat a háborúnak

A Magyarországra távozó vajdasági írók között témánk szempontjából kiemelt helyet foglal el Majoros Sándor. Egy horvát lapnak, miután horvátul is megjelent *Meghalni Vukovárnál* című kötete (melyért Magyarországon is díjazták), így nyilatkozott: „Furcsa kijelenteni, mert istenkáromlás, de személyesen sokat köszönhetek a háborúnak.”⁶⁵ Nos, ha ez nem is istenkáromlás, elég szerencsétlen és rosszul hangzó kijelentés. Persze Majoros inkább arra gondolt, hogy milyen fontos írói témájává vált a háború. Majoros írásmódjára korábban is az volt a jellemző, hogy különösebb és mélyebb összefüggések felvillantása nélkül mesél el egy történetet. Az amerikai próza hagyományait viszi tovább, ám olykor fantasztikusnak tűnő fikciót épít be realista szövegeibe, amely könnyedén kizökkenti az olvasót. Erősen önéletrajzi ihletésűek az írásai – bevallottan csak arról tud írni, ami a Bácskában történt, illetve saját sorsával kapcsolatos. *Távolodás Bácskától* című, 1994-es novellakötetében⁶⁶ az 1991 előtti időszakot dolgozza fel, de a történetmesélésbe laposnak tűnő moralizálás is bekerül. Az egyik novellában a kisember politikai hitvilága, a hatalommal való mindenkori szembeszegülés, a tartózkodás kerül előtérbe: „A rendszertől, s a rendszer mindenkori kiszolgálóitól félni kell – ezt az

⁶² Im. 244.

⁶³ Im. 205.

⁶⁴ Im. 312.

⁶⁵ Književnost – svijet koji poznamo. *Zarez*, 2004., 132. sz.

⁶⁶ Majoros Sándor: *Távolodás Bácskától*. KÉZirat Kiadó, Budapest, 1994.

ősi igazságot nagyanyám egy életre megtanulta. Mert hát mi is a rendszer? Egyenruha.”⁶⁷ Ez mintegy előre is vetítette, milyen „hangulata” lesz regényének, a már címében is dramatiszáló *Meghalni Vukovárnál*-nak. Az én-elbeszélő fiatalember egy vajdasági magyar, aki elmenekül Budapestre – itt vet számot korábbi életével, miközben a regény egy másik síkján ugyanő Vukovárnál esik. Gyermekkori élmények kavarnak harctéri leírásokkal. A főhős a szabadcsapatosok között az *Ulysses*-t olvassa – ez lenne a bolyongás szimbóluma, a vajdasági magyar (író) menekülésének-utazásának szimbóluma. Nos, ez elég elcsépeltnek tűnik. A háborús jelenetek olvasásakor egyenesen az az érzésünk, mintha Majoros túl akarná dramatiszálni a helyzetet (miközben persze Vukvár ostromát nem lehet túldramatiszálni, mert az maga a nagybetűs dráma). Olykor úgy tűnik, mintha ezen fiktív jelenetek leírásával Majoros ugyanazt a módszert használná, mint azok a fotósok, akik beállították képeiket a hadszíntéren, a drámai hangulat fokozása érdekében áthelyezték a hullákat, stb. A hátszavazat természetesen olykor giccsessé (pl. annak leírása, hogy feketeruhás katonák megerőszakolnak egy fejetlen női testet) és túlságosan moralizálóvá teszi a regény egyes részleteit. Már a regény indítómondata is ilyen: „Harmincöt éves múltam, s még nem öltem embert. Mifelénk a tyúklopás is nagy ügynek számít, nemhogy az emberölés.” Mintha a regény a vajdasági magyar ember (és író) összes dilemmáját fel akarná térképezni. Majoros már idézett interjújában pedig így vallott róla: „Ez nem háborús krónika, dokumentarista mű vagy krónika, vagy végzet, mint amit a cím szuggerál. Ez mégis egy intellektuális kísérlet, ahol a valóság, a dokumentáció vonala nagyon határozott. Aki ezt a másikat követi, felismeri a tipikusan vajdasági magyar sorsot, illetve a magyar értelmiségi meghasonlottságát.” Véleményem szerint azonban már eleve elhibázott tipikus vajdasági magyar sorsról beszélni – már csak azért is, mert volt, aki elment, volt, aki maradt, de ebből még nem következik semmi...

B-kategóriás akcióirodalom

Hasonlóan jellemezhetőek Gion Nándor munkái, aki 1994-ben települt át Magyarországra. A kilencvenes években megírta tetralógiájának utolsó két darabját, az *Ez a nap a miénk* és az *Aranyat talált* címűeket, amelyek én-elbeszélője Rojtos Gallai István, s most a II. világháborús, illetve

⁶⁷ Telecskai dombok, 15.

a közvetlenül azutáni időszakot meséli el. Rojtos Gallai a „tipikus vajdasági magyar” alakja: nagy magyar, de tud alkalmazkodni, etnikai sztereotípiákkal él, és valahogyan a legnagyobb bajból is kikecmereg sajátos „székely”, paraszti bölcsességével...

Még Újvidéken írta meg *Izsakhár* című regényét,⁶⁸ amelyet Magyarországon az *Év regénye* díjjal tüntettek ki. A regény narrátora Újvidéken él, elkezdődnek a háborús idők – a jó tollú író most igazán jó témát talált. Ám mondani sem kell, hogy a motívumok nagyon ismerősek: tankok elvonulása, menekülő fiatalok, míg mások – a szerbek – nemzeti érzelmeiktől átítatottan a frontra vonulnak. Nagy szegénység, pisztolyok, gránátok, mindez szerelmi történettel leöntve. Kétségkívül hatásos olvasmány, de az „élményszerűség” a hitelesség rovására megy. Giont mágikus realitásának nevezik egyesek, és (sajnos) ez esetben ez igaz is: olyan fantasztikus dolgokról olvashatunk, amelyek valószerűek is lehetnének, de tudjuk, az írói fantázia szüleményeiről van szó. És különösen nem tud mit kezdeni mindezzel az, aki személyesen élte át a háborús időket Újvidéken vagy a Vajdaságban. Budapesten nyilván másképpen olvasták-olvassák Giont.

Ugyanez a helyzet posztumusz kötetével, a hagyatékban maradt novellákból összeállított *Mit jelent a tök alsó?*-val. Mint Papp Ágnes Kláránál olvashatjuk: „Vannak írók, akiknek rutinból írott művei is jók. Az ilyenekre mondjuk: ‘vérbeli író.’” Kétségtelen, hogy hamisítatlan gioni prózával állunk szemben, stílusa lehenyerlően gördülékeny, ám a fantasztikus és hatásvadász események leírása megtöri a ritmust. Amikor például leír egy jelenetet, miszerint is egy vajdasági magyar a mostari pincében ülve kikapja a betérő, muzulmánokat kiirtani akaró szakállas (értsd: szerb csetnik) kezéből a Kalasnyikovot, és ott helyben belenyom egy sorozatot, bizony leginkább egy B-kategóriás amerikai akciófilmben érezzük magunkat, mintsem az „irodalomban”. A kevesebb több lett volna. A novellák hősei túl színesek, és végül az egész unalomba veszik, hisz annyira különleges akar lenni itt minden, hogy az olvasót egyszerűen fárasztja ez a rengeteg „érdekes” alak és dolog. A főleg Budapesten zajló novellákban előfordul mostari származású festő-testőr, bureksütő, aki öl is, ha kell, maffiózók művészi kapcsolatokkal, albán ékszerész, ukrán bérnyilkos, bosnyák sofőr, aki ráadásul katonatársa volt az elbeszélőnek, és természetesen a Vajdaságból származó barátok, szóval a háborús Balkán-

⁶⁸ Kortárs Kiadó, Budapest, 1994.

ról érkező menekültek és szélhámosok teljes kavalkádja. A történeteknek persze csattanójuk van, de azok többnyire „kicsattanóak”.

A vajdasági magyar háborús irodalomról szóló körképünk természetesen korántsem teljes – jelentős írók és fontos művek hiányoznak a fenti leltárból. Ám e tanulmány végén annyit meg mernék kockáztatni, hogy ez a háborús irodalom minőségében nagyon változó, és a témával igen kevesen tudtak eredeti módon megbirkózni. A legtöbb mű egyfajta kurzus-mű lett, odavetett írás, amelyet a pillanat inspirált, de komoly koncepció nem állt mögötte, illetve a háborús problematika „túl lett játszva benne”, patetikusság, hatásvadászat, túldramatizálás jellemezte, érződik rajta, hogy írója sietett, és addig akarta megírni és publikálni művét, amíg az *érdekelhette a* kiadókat és az olvasókat. A háborús irodalom esetében ugyanakkor nem árt megjegyezni, hogy semmiféle elvárásaink nem lehetnek, és az idő múlásával még mindig számíthatunk ilyen alkotások megszületésére. „Majd ha eljött az idejük” – mondhatnánk. És akkor arról még nem is szóltunk, meg lehet-e egyáltalán írni mindazt, ami történt...